

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYVENDE RÆKKE

Udgivet af

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie

Redaktion:

NIELS KNUD ANDERSEN

OG

KNUD BANNING

Femte Bind tredje Hæfte

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1965

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

der udgives af „Selskabet for Danmarks Kirkehistorie“, er planlagt til at udkomme med eet Hæfte paa ca. 12 Ark aarligt. Tre Hæfter vil udgøre eet Bind. Den aarlige Subskriptionspris er fastsat til 15 Kr. incl. Omsætningsafgift. For Ikke-Medlemmer er Prisen pr. Hæfte Kr.17,00 incl. Omsætningsafgift.

Eventuelle Bidrag til Tidsskriftet bedes indsendt til en af Redaktørerne, Professor, Dr. theol. N.K. Andersen, Engvej 31, Rungsted Kyst, eller Dr. theol. Knud Banning, Bøgholmen 35, Holte. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig Henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskaftet 32, Kbhn. K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken Boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Ogsaa Biblioteker og lignende Institutioner kan indtræde som Medlemmer.

Thomas Hibernicus: Religio munda.
En håndbog for præster i Slesvig stift 1496.

Af Tue Gad.

I

Biskop Eggert Dyrkop i Slesvig er især kendt for de synodalstatuter, der blev trykt under hans navn. De må ses som et forsøg på at hævde kirketugten under kaotiske forhold: Eggert var medlem af den pavelige højesteret, da paven 1488 udnævnte ham til biskop af Slesvig, men kapitlet havde allerede valgt en anden, Enevold Sovenbroder, og først 1493 kunne Eggert læse sin biskopsmesse. Han havde dog svært ved at hævde sig, bl. a. var bispeborgen Svavsted stadig pantsat, og efter få år rejste han bort igen og døde i Rom 1499¹. Hans synodalstatuter for Slesvig stift udkom i trykken 1496, tilligemed statuterne for hele den danske kirkeprovins fra ærkebisop Peder Lykkes synode i København 1425. Erik Pontoppidan² nævner bogen, men han har ikke set den. Den er genudgivet af Noodt³ og af Thorkelin⁴.

1) L. N. Helweg: Den danske Kirkes Historie, 2, Kbh. 1870, s. 415—17.

2) E. Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Daniæ Diplomaticæ*, II, Kbh. 1744, s. 400.

3) J. F. Noodt: *Beiträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und gelehrten Historie der Herzogthümer Schleswig und Hollstein*, II, Hamburg 1752, s. 53—82.

4) G. J. Thorkelin: *Samling af danske Kirke-Love*, Kbh. 1781, s. 85—107.

Biskop Eggerts statuter søger som andre synodalstatuter og delvis med det samme ordvalg af reformere gejstlighedens sæder ved at indskærpe gældende bestemmelser: Ekskommunikerede må ikke overvære messen og ikke begravnes på kirkegården (uden særlig tilladelse), klerke må ikke holde eller besøge værtshuse og ikke have konkubiner: der er bestemmelser om testamenter og bryllupper, om forholdet mellem sognepræster og munke, og mod omstrejvende klerke. Alle, både mænd og kvinder, skal skrifte årligt, i fastetiden, for deres egen sognepræst, og gå til alters i påsken. Desuden findes følgende bestemmelse:

»De tractatulo Religio munda.

Mandamus, vt quilibet rector diuinorum habeat tractatum qui incipit Religio munda, et eum pro populo de ambone diligenter exponet et predicet publice.«

(Vi bestemmer, at enhver sognepræst skal eje den lille traktat, som begynder med ordene Religio munda, og omhyggeligt skal forklare den for menigheden fra prædikestolen.)

Åbenbart bliver en kateketisk præstehåndbog her autoriseret til brug for hele Slesvig stift, og så forholdsvis lidt vi ved om kristendommen blandt den danske almue før reformationen, var det nok værd at vide, hvad det er for en bog de sønderjyske sognepræster skulle eje og udlægge⁵.

Svaret findes ved at gå til det originale tryk af statuterne. Ifølge Noodt var bogen sjældnere end hvide ravne; der kendes nu eet exemplar, ganske vist defekt, i Universitetsbiblioteket i København. Kolofonen lyder: »Sinodalium ac prouincialium statutorum liber feliciter explicit. Impres-

⁵) Min nysgerrighed blev vakt, da jeg med kort varsel måtte skrive et dansk bidrag til artiklen om katekese og katekisation i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder (bd. VIII, 1963, sp. 357). Nærværende opsats tjener til udvidelse og rettelser af de foreløbige bemærkninger om »Religio munda« i leksikonartiklen. — Jeg skylder dr. philos. Lilli Gjerlöv (Oslo) tak for henvisning til Uppsalahåndskriftet C 449.

susque in imperiali ciuitate Lubicense per Stephanum arndes. Anno domini M.cccc.xcvi.« — Statutterne er altså trykt hos en af Lybæks store bogtrykkere, Stephan Arndes, den samme der 1486, før han slog sig ned i Lybæk, i Slesvig havde trykt Missale Slesvicense: han er bispestolens bogtrykker. Det er H. O. Lange, der har fremdraget Universitetsbibliotekets eksemplar af Statuta Synodalia Egberti; han har givet en typografisk beskrivelse af bogen i sine *Analecta bibliographica*⁶. Efter beskrivelsen tilføjer han: »I Stephan Arndes' Produktion maa dette Tryk med Hensyn til Udstyrelse sammenstilles med *Thomas Hibernicus, Religio munda* som han trykte samme Aar (Hain 8544)«. Flere detaljer om *Religio munda* giver Lange ikke, men vi kan straks konstatere, at den i statutterne autoriserede traktat altså forelå på markedet, trykt samme år som statutterne og af samme bogtrykker. Lange kendte traktaten fra Hains inkunabel-repertorium⁷, men ikke et eksemplar deraf. Et sådant findes i Uppsala universitetsbibliotek, inkunabel nr. 1441⁸. En sammenligning med eksemplaret af statutterne bekræfter Langes ord om udstyrelsen: *Religio munda* omfatter ligesom *Statuta synodalia* 20 blade i kvart eller 4 læg, mærket a, b, c, d. Læg a og b har hvert 6 blade, c og d hvert 4 blade. På hver side er der i *Religio munda* 29(—30) linjer, i *Statuta synodalia* 28—31; skriftkolumnens bredde er 83 mm og højden for 29 linjer 131 mm. Teksttypen er for begge tryk den samme (Haebler⁹ nr. 5), med en udhævningskrift (Haebler nr. 10). Udadtil danner *Religio munda* altså en nøje parallel til *Statuta synodalia*. At traktaten er beregnet til brug for sognepræ-

⁶) H. O. Lange: *Analecta bibliographica*, Kbh. 1906, s. 50—51; Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482—1550*, Kbh. 1919, nr. 257.

⁷) L. Hain: *Repertorium bibliographicum I—II*, Stuttgart & Paris 1826—38.

⁸) Isak Collijn: *Katalog der Inkunabeln der kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*, Uppsala 1907, s. 370.

⁹) Konrad Haebler: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, I, Halle 1905, s. 61.

ster bekræfter Stephan Arndes i sin selvbevidste trykkerkolofon: »Explicit opusculum magistri Thome ybernici, trahtans de punctis christiane religionis, multum vtile pro habentibus curam animarum clericis simplicibus. Hiisque eneis litteris sollerter effigiatum Et fine quoque salubri completum, Arte Stephani arndes Lubicensis incole atque conciuus, Salutis anno M.cccc.xcvi.«

Mens statutterne henviser til traktaten, er der ikke omvendt fra traktaten nogen henvisning til statutterne: Traktaten udsendes ikke som en håndbog for sognepræster i Slesvig stift, men som en håndbog for sognepræster i almindelighed. Vi kan konstatere, at trykkeren i 1496 har udstyret de to bøger på nøjagtig samme måde, men vi ved ikke, om initiativet til traktatens trykning er udgået fra Slesvig eller Lybæk: Enten var traktaten trykt før statutterne, og bispen har autoriseret nyheden for sine sognepræster; eller også har man fra bispestolen bestilt både statutterne og taktaten hos bogtrykkeren, og denne har set mulighed for at afsætte traktaten også uden for Slesvig stift. Uppsalaeksemplaret tyder på en udbredelse uden for stiftet: det er indbundet i et samlingsbind fra begyndelsen af 1500-tallet, indeholdende en latin-nederlandsk ordbog, »Gemma gemmarum« og en række andre, især nederlandske, tryk, der ligesom Religio munda kunne være til nytte for sognepræster, ialt 6 tryk: Gemma gemmarum (Zwolle, Pieter van Os van Breda, ca. 1510)¹⁰; Thomas de Hibernia, Religio munda (Lybæk, Stephan Arndes 1496); Gerardus van Vliederhoven, Cordiale quatuor novissimorum (Deventer, Jacob van Breda 1486); Guilielmus de Gouda, Expositio mysteriorum missæ (Deventer, Jacob van Breda ca. 1486); Andreas de Escobar, Modus confitendi (Zwolle, Pieter van Os van Breda, 1479); Johannes de Lapide, Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum oc-

¹⁰) W. Nijhoff & M. E. Kronenberg: Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540, 's-Gravenhage 1924 ff., nr. 967.

curentium (Köln, Heinr. Quentell 1500)¹¹. Samlingsbindet har tilhørt den store svenske bogsamler M. G. Delagardie, det har hans segl, men ikke andre ejermærker. Han kan have erhvervet det i Danmark ved køb eller som krigsbytte under Karl Gustav som såmange af sine andre bøger, men efter sammenhængen at dømme snarere i Nordtyskland.

Om *Thomas Hibernicus* eller Thomas fra Irland kan oplyses¹²: han var 1295 i Paris, ved Sorbonne, og der forfattede han et større og tre mindre skrifter og døde efter 1316. Han var hverken dominikaner eller franciskaner, hvad der også synes at fremgå af traktaten *Religio munda*. Han var magister artium og baccalaureus i theologien, og han er indført i Sorbonne-kollegiets nekrologium som »socius hujus domus«; da man sidst i 1400-tallet dekorede det nye bibliotek i Sorbonne med glasmalerier forestillende berømte fordums medlemmer af kollegiet, kom der også et billede af ham. (Denne Thomas er ofte blevet forvekslet med en Thomas Palmer Hibernicus, der døde i Napoli o. 1269 og har forfattet *Promptuarium morale*, *Flores Bibliorum materiaram* og *Alphonsi Arragonum Regis dicta et facta*).

Den irske magister Thomas ved Sorbonne har forfattet »*Manipulus florum, sive Flores omnium doctorum, qui super sacris literis scripserunt*«, formentlig påbegyndt af en franciskaner Johannes Galensis, der døde 1303; Thomas fuldendte det 1306. Det er en samling af kirkefædrecitater, ordnet alfabetisk under stikord som *Justicia*, *Juventus*, *Labor*, *Lacrima*, *Lascivia*, *Laus*, *Lex*. Den har været meget udbredt også i Norden: Jens Grand har ejet den, ligeså ærkebiskop Carl Eriksen og kannik Niels Bunkeflo¹³; det Kgl. Bibliotek har et eksemplar, trykt i Piacenza af Jacobus de Tyela 1483. Desuden har Thomas forfattet tre små

¹¹) Collijn nr. 1441; 586; 660; 102; 828, expl. 2.

¹²) P. Glorieux: *Thomas d'Irlande* (*Dictionnaire de Théologie Catholique* XV,1, 1946, s. 778). — B. Haureau: *Thomas d'Irlande* (*Histoire littéraire de la France* XXX, 1888, s. 398—408).

¹³) Ellen Jørgensen i *Historisk Tidsskrift*, 8. R., 4. Bd., 1912—13, s. 25.

traktater: »De tribus punctis christiane religionis«; »De tribus sensibus sacre scripturis«; »De tribus ordinis angelicæ hierarchiæ et ecclesiasticæ«. De findes i to håndskrifter fra forfatterens egen tid, der hørte hjemme i Sorbonne-biblioteket og nu er i Bibliothèque nationale i Paris, *fonds latin 15966* og *fonds latin 16397*. De to sidste traktater har ikke opnået at blive trykt, som den første, den vi interesserer os for.

Ikke længe efter forfatterens død fik traktaten om de tre punkter (»Religio munda«) netop den anvendelse som præstehåndbog, som den siden skulle få i Slesvig. Da Arnost (Ernst) af Pardubic var blevet Böhmens første ærkebiskop holdt han sin første synode i Prag 1349 og udsendte en række synodalstatuter¹⁴, der hovedsagelig går ud på at hævde disciplinen i kirken ved at forbyde præsteægteskab og kætteri, kræve at sognebørn skal holde sig til deres egen sognepræst osv. Der er sørget for den praktiske udbredelse af vedtægterne: inden tre måneder skal hver enkelt sognepræst skaffe sig en afskrift deraf. Allerede i den første artikel (efter prologen) tales der om undervisningen i trosbekendelsen og siges det, at traktaten *om de tre punkter* skal hæftes til statutterne og studeres og iagttages nøje af alle; ligesom senere i Slesvig er der altså sørget for, at traktaten er i enhver sognepræsts besiddelse. Artiklen herom lyder:

»De summa Trinitate et fide catholica.

Firmiter præcipimus, ut universi prælati, plebani, et rectores ecclesiarum nostræ provinciæ de Sancta et individua Trinitate, Patre, et Filio, et Spiritu Sancto, et in articulis fidei, maxime divinitatem et humanitatem Domini nostri Jesu Christi concernentibus, nil aliud credant, teneant ac doceant, nisi quod Sancta Romana credit, tenet ac docet

¹⁴) J. D. Mansi: Sacrorum conciliorum collectio, XXVI, Venetiis 1784, 75—106.

ecclesia. Laici implicite, clerici vero explicite et distincte. Et ne quis clericorum per crassam ignorantiam articulorum fidei se possit aliqualiter palliare, de ipsis articulis fidei et de quibusdam aliis ad salutem fidelium summe necessariis libellum quemdam, qui de tribus punctis essentialibus religionis Christianæ intitulator, in fine harum nostrarum constitutionum decrevimus annectendum. Quem libellum insertum cum præsentibus nostris constitutionibus mandamus per omnia haberi, et contenta in eo studiosius intelligere et efficaciter observare.«

Bestemmelsen gentages i Ernsts synodalstatuter 1355¹⁵, der er en ny udgave af statuterne fra 1349.

Også i andre provinser skal den lille bog herefter have været anvendt som håndbog for sognepræster¹⁶. I hvert fald følger biskop Eggert med sin synodalbestemmelse om traktaten nøje det forbillede, som den bøhmiske ærkebiskop havde givet 150 år tidligere. Andre synoder tog sig på lignende måde af den kateketiske undervisning: Synoden i Clairmont 1268 stillede for første gang krav om en udføreligere kateketisk undervisning og gav selv en udlægning af de ti bud, trosbekendelsen m. m. Et lignende katekisationsprogram meddeltes af synoderne i Lambeth 1281 og i Cahors 1289. Synoden i Toledo 1323 og den i York 1357 udgav kateketiske håndbøger, den sidste blev oversat til

¹⁵) Ibid. 383.

¹⁶) Jan K. Vyskočil: *Arnost z Pardubic a jeho doba*, Praha 1947. Min kollega, bibliotekar P. Flandrup, har gjort mig den tjeneste at orientere sig i denne bog og oversætte følgende stykke (s. 347), der vedrører vor traktat: »Sammen med den første provinssynodes bestemmelser 1349 udsendte Arnost også den såkaldte Summula, som Thomas Hibernicus har forfattet; det er en håndbog for gejstligheden, der sætter enhver præst i stand til at undervise sine sognebørn i de nødvendige kundskaber i religionen, for at de kunne undgå de kætteri, der bredte sig i Böhmen. Også i andre lande i Europa blev Summula nu anvendt som de gejstliges håndbog«.

engelsk, »the Lay Folk's Catechism«¹⁷. Fremgangsmåden i Prag 1349 er altså ikke usædvanlig, og der har foreligget mange traktater af lignende art som Religio munda. I 1300- og 1400-tallets synoder har jeg imidlertid ikke fundet traktaten omtalt før i Slesvig 1496.

Religio munda har dog sikkert været ganske udbredt alligevel, i anden sammenhæng: Jeg har fundet den i fem 1400-tals håndskrifter, dels fra Holsten, dels fra Sverige, teologiske blandingshåndskrifter, ofte med andet kateketisk stof; desuden findes endnu en inkunabel, foruden Stephan Arndes' tryk.

Håndskrifterne der vidner om, at traktaten har været kendt i vor del af Europa, er følgende:

Gl. kgl. Saml. 63, fol. (Kgl. Bibl., Kbh.), en foliant på 202 blade, smukt beskrevet i 2 spalter af samme hånd. Den har tilhørt Johannes af Minden, en kannik i Lybæk i 2. halvdel af 1400-tallet, som har skænket denne bog og adskillige andre håndskrifter til benediktinerklostret Cismar i Østholsten. Bogens hovedindhold er en forkortet udgave af Nicolaus de Lyras psalterkommentar (Ellen Jørgensen¹⁸ anfører »Johannes de Mynda« som forfatter til »Abbreviatum Lire super psalterium«, men J. de M. er ejernavn, ikke forfatternavn). Desuden rummer håndskriftet en traktat om de sidste ting, Gerardus de Vliedehoven: Cordiale quattuor novissimorum, som vi også så i selskab med den trykte Religio munda, og en traktat om messens kanon af Henricus de Oyta. Blad 156 rummer en hel flok huskevers om syv casus papales etc., om de ti bud, de syv sakramenter etc. Traktaten Religio munda findes bl. 180r—189v og kaldes »Tres puncti, qui sunt christiane

¹⁷) Bengt Ingmar Kilström: Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden (Bibliotheca theologiae practicae, 8) Lund 1958, s. 82—85.

¹⁸) Ellen Jørgensen: Catalogus codicum latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis, Hafniæ 1926, s. 140.

religionis fundamentum«; som forfatter nævnes Thomas Hibernicus.

C 27 (Uppsala univ.bibl.), en oktav på 283 blade, stammer fra Vadstena klosterbibliotek. Bogen indeholder bl. 1—136 Uppsaladekanen Laurentius af Vaxala's Summa de ministris et sacramentis ecclesie, bl. 141—212 en række søndagsprædikener, Sermones dominicales, og bl. 235—79 andre sermones. Bl. 213—20 findes et præste-spejl, Hermannus de Scildis: Speculum sacerdotum, og bl. 279v på svensk Fadervor, Ave Maria og trosbekendelsen. I denne sammenhæng af lutter tekster til nytte for en sognepræst i det daglige kommer bl. 220—232v traktaten Religio munda, af Thomas Hibernicus.

C 218 (Uppsala univ.bibl.), en kvart på 265 blade, også fra Vadstena. Bogen er skrevet af Karolus Andree, der var sognepræst i Vist nær Linköping 1422—42 og derefter munk i Vadstena, hvortil han medførte sine bøger, deriblandt denne. Bogens indhold er blandet: Physiologus på vers, Speculum peccatorum etc. Som i C 27 findes Hermannus de Scildis: Speculum sacerdotum (bl. 86r—90v), og også her er sidst i bogen (bl. 264v) Trosbekendelsen, Fadervor og Engelenes hilsen på svensk. Der er meget andet kateketisk stof: »De septem mortalibus peccatis« (40v—42r), 7 kapitler om de 7 dødssynder; en skrifteformular med 8 hovedgrupper for skrifteransagelse (62v), nemlig 5 sanser, 7 sakramenter, 7 helligåndens gaver, 7 barmhjertigheder, 8 saligheder, 10 bud, 12 trosartikler, 7 arter af synder (hovedsynder, synder mod helligånden, råbende synder etc.)¹⁹; bl. 97r siges, at præsten skal prøve den skriftende i Credo, Paternoster og Ave Maria²⁰ og bl. 163r findes et skema over de 12 trosartikler med tilsvarende 12 apostle og 12 profeter²¹. Traktaten Religio munda, af Thomas Hibernicus, findes bl. 91r—95r, men teksten er forkortet:

¹⁹) Kilström s. 136.

²⁰) Kilström s. 112.

²¹) Kilström s. 170.

da skriveren er kommet et stykke ind i traktatens tredje afsnit, om synderne, kommer han i tanker om, at han allerede i sin bog har en traktat om dem; derfor bryder han af efter den fjerde hovedsynd og siger »Species istorum peccatorum satis prius patent in isto libro« og slutter for sit vedkommende traktaten her.

C 212 (Uppsala univ.bibl.), 137 blade, stammer fra Vadstena og indeholder forskellige sermøner og traktater, om Treenigheden, om skærsilden, om Jomfru Maria, om sognepræster og ordensfolk etc., samt bl. 98v—111 traktaten *Religio munda*, af Thomas Hibernicus.

C 449 (Uppsala univ.bibl.), en oktav på 191 blade, stammer som de andre fra Vadstena, en lille bog med mange småoptegnelser, hymner, et litani, matrikel over Vadstena rosenkrans-broderskab 1522²² (bl. 96—122), Nicolaus Hermanssons synodalstatuter for Linköping stift (bl. 178v—189) og forskellige traktater. *Religio munda* findes blad 70r—90v, men kaldes her »Summula arnesti archiepiscopi pragensis«. Pragersynoden fra 1349 har altså sat spor. Men selv om traktaten her i titlen tilskrives ærkebiskop Ernst, finder vi dog Thomas i slutningen som sædvanlig: »Hij sunt tres puncti religionis qui collecti [sunt] per magistrum Thomam. Anno domini m.ccc.xvj.«²³

Traktaten forelå også i trykken allerede en snes år før Stephan Arndes' udgave, nemlig hos *Conrad Fyner* i Esslingen, uden årstal, formentlig 1476. Der findes et exemplar i British Museum og bogen er registreret af Hain som nr. 13854, dog ikke under Thomas' navn, men som et anonymt skrift: *RELIGIONIS Christianae liber, collectus*

²²) Gotfr. Carlsson: Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige (Kyrkohistorisk årsskrift, 47, Uppsala 1947, s. 1—49.

²³) Kilström behandler ikke traktaten *Religio munda*, men han nævner (s. 326 f.) »Arnestus av Prag, Summa« i *C 449* og *C 212*, idet han støtter sig til J. Gummerus: *Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters*, Uppsala 1900, s. XLVIII.

per Thomam studentem quondam Parisiis, med titlen »Incipet liber christiane religionis« og begyndelsesordene »Religio munda et immaculata«. Der er så mange Thomas, der engang har studeret i Paris, det er vel derfor Hain (og katalogen for British Museum²⁴) opførte bogen under titlen, men den har en præcisere forfatterkolofon: »Hij sunt tres puncti christiane religionis collecti per magistrum thomam ybernicum. Anno domini milesimo tricentesimo decimosexto«.

Vi kender altså 9 tekster af traktaten Religio munda²⁵. De to håndskrifter i Bibliothèque nationale, fra forfatterens egen tid, har næsten enslydende tekst; de må betragtes som originaler og burde være grundlag, hvis traktaten skulle udgives påny. Af de fire Vadstenahåndskrifter er i hvert fald C 27 og C 218 beslægtede, de har nogle fælles skrivefejl; C 449 har måske den bedste tekst af de fire. Cismarhåndskriftet har en omhyggelig og god tekst. Af de to tryk har det fra Esslingen langt færre fejl og er smukkere trykt end vort Lybæk-tryk.

En flygtig sammenligning af disse ni tekster viser tegn på skødesløshed hos afskrivere og trykkere, men også vidnesbyrd om bevidste tilføjelser og udeladelser samt småændringer — i overensstemmelse med Thomas' egne ord i epilogen, at den der vil, kan udvide hans punkter til linjer.

II

Det er nu på tide at gøre rede for traktatens indhold. Da vi er mere interesserede i Slesvig-præsterne og deres menigheder end i magister Thomas, vælger vi naturligt Stephan Arndes' tryk som grundlag; men denne af og til fordærvede eller bevidst ændrede tekst er hele tiden sam-

²⁴) Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum, Part II, London 1912, s. 515—16 (nr. I.A. 8989).

²⁵) Af håndskrifterne i Paris og trykket i London har jeg benyttet fotokopier, teksterne i Uppsala og København har jeg benyttet i original.

menholdt med (en fotokopi af) håndskriftet i Paris, fonds latin 15966, og hvor Stephan Arndes' afvigelse fra denne »original« synes af betydning, er de nævnt.

Traktaten består af en indledning og tre afsnit, tre »punkter«. Indledningen angiver traktatens tema og begynder som i så mange traktater med et skriftsted, Jacobs brev I,27, fra perikopen på 5. søndag efter påske: »Religio munda et immaculata apud deum et patrem hec est. Visitare pupillos et viduas in tribulationibus eorum. et immaculatum se custodire ab hoc seculo«, eller på dansk: »Dette er en ren och wbesmittet tieniste faar Gud fader/ Ath søge faderløse børn och encker i deriss modgong och ath haalde sig self wbesmittet fra verden«²⁶. I udlægningen af skriftstedet bliver det klart, at *religio* betyder orden, og at *religio christiana* som omfattende alle kristne står på linje med munkeordenerne — Thomas giver det læge kristenfolk en plads i hierarkiet, som i hvert fald ikke er ringere end ordensfolkenes. Jacob har i skriftstedet, hedder det, givet svar på tre spørgsmål, som enhver der vil indtræde i en orden, må betænke: 1) hvordan denne orden er i sig selv — svar: den kristne orden er ren og ubesmittet; 2) de gerninger den kræver og de vanskeligheder den rummer — svar: at besøge svage og enker i deres nød og holde sig ubesmittet af denne verden; 3) til hvilket mål den fører — svar: til Gud.

Parallelismen føres videre: Enhver orden er god, men den kristne er den bedste, thi uden den ingen frelse (Johs. III,3). Enhver orden har en patron eller stifter, f. ex. Franciscus, Dominicus, Augustin, men *religio christiana* har som stifter Kristus (her har pariserhåndskrifterne et andet udvalg af ordensstiftere: Benedictus, Dominicus, Franciscus). Enhver der indtræder i en orden, bør først kende ordenens *regler, bud og forbud*, således også her:

²⁶) Det ny Testamente, oversat af Christiern Pedersen, Antw. 1529 (Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden genudgivet i Facsimile, 2, Kbh. 1950).

Den kristne ordens regler, som ikke kan drages i tvivl, men skal holdes, er troens artikler. Dens bud er de ti bud. Dens forbud er de syv dødssynder. Hermed er indledningen og dens parallelisering mellem *religio christiana* og de andre ordener ført til ende, og traktatens disposition i tre punkter er givet: I. trosbekendelsen, II. dekalogen, III. døds-synderne.

Første afsnit begynder: »Primus punctus nostre religionis christiane est credere duodecim articulos fidei et continentur in simbolo (sic) apostolorum scilicet Credo in deum patrem etc.« Pariserhåndskrifterne læser her »Primus ergo punctus nostre religionis est credere articulos fidei qui sunt quatuordecim et continentur in simbolo apostolorum sive credo«. Stephan Arndes har altså 12 i stedet for originalens 14, men han har alligevel i det følgende 14 led; der er tale om en lapsus. Det almindeligste var jo at dele det apostolske symbol i 12 artikler, forfattet af hver sin apostel, men opdelingen i 2×7 led, 7 »menneskelige« og 7 »guddommelige«, benyttedes også, således af Clairmont-synoden 1268²⁷, og det er den, der følges her i traktaten: »Omnes enim huiusmodi articuli sunt de domino nostro ihesu christo, qui fuit fundator nostre religionis. Ipse autem fuit verus deus et verus homo. Ideo sunt septem articuli de eius humanitate, et alij septem de eius divinate.«

Apostolicum bliver da disponeret på følgende måde:

- (8) Credo in deum (Petrus)
- (9) patrem omnipotentem (Petrus)
- (12) creatorem celi et terre (Petrus)
- (10) et in Jesum Christum filium eius [unicum, dominum nostrum] (Johannes)
- (1) qui conceptus est de spiritu sancto (Johannes Zebedei)
- (2) natus ex Maria virgine (Jacobus Zebedei)

²⁷⁾ Kilström s. 163.

- (3) passus sub Pontio Pilato [crucifixus, mortuus et sepultus] (Andreas)
 (4) descendit ad inferna (Philippus)
 (5) [tertia die] resurrexit a mortuis (Thomas)
 (6) ascendit ad celos [sedet ad dexteram dei patris omnipotentis] (Bartholomeus)
 (7) inde venturus est iudicare vivos et mortuos (Matheus)
 (11) credo in spiritum sanctum (Jacobus Alphei)
 (13) [sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem], remissionem peccatorum (Simon)
 (14) [carnis resurrectionem et] vitam eternam (Mathias sive Judas Thadeus).

I gennemgangen af disse 14 artikler (enkelte led er gleddet ud, de er her sat i klammer) skelnes der skarpt mellem de 7 første og de 7 sidste artikler, også i deres kateketiske anvendelse. Artikel 1—7, om Kristi menneskelighed, skal alle voksne kunne (scire explicitite): »Articulos fidei pertinentes ad eius humanitatem tenetur scire quilibet christianus explicitite et credere postquam ad legitimam etatem peruenerit« (a ij). Alle skal kende dem og tro fast på dem, og ingen kan undskylde sig med uvidenhed, for de fejres af kirken med en årlig fest hver: (1) Herrens bebudelse (Marie bebudelse 25. marts); (2) jul; (3) langfredag; (4) påske-aften: klokernes klemten betegner de hellige fædres jubel og glæde over deres befrielse; (5) påskedag; (6) Kristi himmelfartsdag; (7) pinse (hos Stephan Arndes, men i Paris-håndskriftet bedre: Advent).

Den anden række af 7 artikler, om Kristi guddommelighed, tredeles således: I) om den guddommelige essentia: Credo in deum (8); II) om de tre guddommelige personer (9, 10, 11); III) om Guds gerninger: creatio, justificatio, glorificatio (12, 13, 14). Med hensyn til disse 7 artikler er kravene til lægfolk mindre. Om nr. 8—11 siges intet, men om nr. 12—14 hedder det: disse tre artikler skal jævne folk (simplices homines) kun kende (scire; Lybæk-trykket

har fejlagtigt: credere) i almindelighed, men de skal tro (credere) alt hvad den hellige moder kirken hævder og tror. Der fortsættes: Forældre skal undervise deres børn, så at de kender Pater noster, Ave Maria og Credo; ved dåben pålægges det fadderne at oplære eller lade oplære deres gudbørn deri; når trosbekendelsen reciteres i kirken både morgen og aften (ved prim og komplet), så er det for at angive, at enhver kristen dag og nat bør bekende sin tro.

Traktatens første afsnit slutter med bemærkninger i tilknytning til trosbekendelsen: foruden den apostolske er der den nicæanske og den athanasianske; — Apokalypsens 7 stjerner og 7 guldlysestager betegner de 7 guddommelige og de 7 menneskelige artikler.

Traktatens *andet afsnit* begynder: »Secundus punctus nostre christiane religionis est seruare mandata dei«. De ti bud kan inddeles på to måder: Enten inddeles sådan: den første tavle med de tre første bud, om menneskets forhold til Gud, og den anden med de syv sidste, om menneskers forhold til hinanden. Eller sådan: De fire første bud handler om at gøre det gode, de seks sidste om at afstå fra det onde. Budene gennemgås et for et. I kommentaren til det første bud siges, at også de dyrker fremmede guder, som fæster lid til trolddom. »Illi autem deos alienos adorant qui sortilegijs et incantationibus augurijs et illusionibus demonum credunt«. Om det tredje bud siges, at man på helligdagene ikke blot skal afholde sig fra verdsligt arbejde, men også fra synd: værtshus, dans og turnering; og på store kirkelige festdage bør mand og hustru holde sig fra hinanden. Om det fjerde bud siges, at man skal ære og lyde sine forældre, også sine åndelige forældre præsterne, og betale tiende; en tiendedel af englene faldt, dette fald bør menneskene genoprette. — Til det femte bud hører, at man ikke må bagvaske sin næste, ikke lede ham til synd eller undlade at hindre ham i synd, hvis man kan. Under det sjette bud defineres hor som ethvert seksuelt samkvem uden for ægteskabet; i ægteskabet, hedder det, bør enhver

foretage hin handling enten for at få afkom, eller for at undgå synd, eller for at gøre sin skyldighed.

Traktatens *trede afsnit* begynder: »Tercius punctus nostre christiane religionis est vitare peccata mortalia«; men da man ikke kan undgå det onde, hvis man ikke kender det, bør man kende alle dødssynderne, deres rødder og grene (Paris-håndskriftet: ramos, Lybæk-trykket: rationes).

Dødssynderne anføres i deres traditionelle rækkefølge: Superbia, Invidia, Ira, Accidia, Avaricia, Gula, Luxuria. For hver af de syv gives der grene, således at man kan ransage sig selv. Gennemgangen af dødssynderne (de kaldes her peccata mortalia, ikke som ellers ofte peccata capitala, hovedsynder) er da et skriftespejl.

(1) *Superbia*, hovmod, er den værste, og ophav til de andre. »Enhver kan prøve om han har hovmod på denne måde: Om han på nogen vis, i sit hjerte eller i sin gerning eller i ord ophøjer sig over andre, enten på grund af magt eller rigdom eller ære eller skønhed, visdom, veltalenhed, eller popularitet (propter laudem popularem), eller åndelige og legemlige goder, eller, hvad der er det værste, er stolt af sine synder. Enhver der for sig selv betænker disse ting, bør angre og skrifte enkelthederne: således har jeg gjort, eller tænkt, eller sagt.«

På lignende vis fortsættes med de andre dødssynder: (2) *Invidia*, misundelsen, derunder blandt andet skadefryd (leticia in dampnum alterius), (3) *Ira*, vrede: her bør man ransage sig selv på tre måder. Bærer man vrede i hjertet? (længe eller kort? hvis det er en rodfæstet vrede, da er det had, en alvorlig synd). Har vreden ytret sig i ord? Har den ytret sig i gerning? (4) *Accidia*, træghed i gudsdyrkelse og gode gerninger; (5) *Avaricia*, gerrighed, herunder også at sælge noget for dyrt og at gemme korn eller andet til en tid hvor det kan stige i pris. (6) *Gula*, frådseri, herunder også at forlede en ellers ædruelig til drukkenskab, hvoraf mange andre umådelige synder (enormia peccata) følger.

(7) *Luxuria*, den sidste i rækken af dødssynder, behandles som så ofte i den kristne tradition med større omsorg end de andre; der er 7 arter af utugt: 1) simplex fornicatio: mellem to ugifte; 2) adulterium: med en andens ægtefælle; 3) incestum: blodskam; 4) stuprum: med en jomfru; 5) raptus: voldtægt; 6) sacrilegium: med en nonne; 7) sodomia: mod naturen, enten med sig selv, eller med en anden af samme køn, eller med dyr. — Om disse syv arter af luxuria tales der mere end om alle de andre dødssynder tilsammen, og der tilføjes et afsnit om under hvilke omstændigheder natlig pollution hindrer præsten i at celebrere messen — altså et problem mere for præsten selv end for hans sognebørn.

Efter gennemgangen af de syv dødssynder følger — stadig under traktatens punkt 3 — en meget udførlig gennemgang af midlerne mod dødssynderne, nemlig anger, skrifte og bod. Når et menneske begår en dødssynd, vender han sig med vilje fra Gud og ifalder den evige pine. Men idet han angrer, vender han sig atter til Gud, og i skriftemålet forvandles den evige straf til timelig bod, der kan ydes her i livet eller i skærsilden, ved synderen selv eller ved en anden. Gud har givet præsterne magt til at fastsætte boden; de bør graduere den efter syndens størrelse og omstændighederne, således at den ikke blot tjener til at sone forseelsen, men også til at forebygge gentagelse. Til hver af de syv dødssynder svarer en dyd, hvorved den tabte nåde kan genvindes: luxuria — continentia, avaricia — largitas, superbia — humilitas, accidia — fortitudo, invidia — caritas, ira — patientia, gula — sobrietas.

Meget hurtigt forlades emnet den enkelte synder, og der tales med stor grundighed om afladssystemet: Kristi og helgenernes fortjenester udgør kirkens skat, som St. Peter og hans efterfølgere med nøglemagten kan råde over til at give aflad for bod og for skyld; afladen kan ikke erstatte, kun supplere den bod, som præsten pålægger sit skriftebarn, og den gavner kun, hvis der er sand anger tilstede.

Endvidere tales om det tredelte hierarki pave — biskopper — præster, svarende til Kristus — apostle — disciple. Kun paven har den fulde magt til at løse og binde, og de alvorligste sager må afgøres af ham. Der opregnes da 20 casus papales (i Paris-håndskriftet kun 6), dernæst de tilfælde, hvor præsten må henvise til biskoppen, casus episcopales, ialt 40 (Paris-håndskriftet kun 14), og endelig er (kun i Lybæk-trykket) tilføjet 7 tilfælde, hvor en abbed kan bestemme.

Dette stykke om midlerne mod synd er i omfang halvdelen af hele traktaten: det er en vejledning for præsterne, især om begrænsningen i deres myndighed, og kan næppe som første halvdel af traktaten egne sig til udlæggelse for menigheden.

Traktaten slutter med en epilog eller forfatter-kolofon: »Hij sunt puncti nostre christiane religionis collecti per magistrum Thomam ybernicum. Anno domini M.ccc.xv (i Paris-håndskr. M.ccc.xvj)«. Den der vil kan udvide punkterne til linjer og linjerne til flader, men udgiveren (collector huius) har villet være kortfattet for at lærvillige sjæle lettere kunne fatte det sagte, og har søgt at sejle mellem Scylla og Charybdis ved hverken at være for dunkel eller for langtrukken. — Derefter kommer i Lybæk-trykket Stephan Arndes' trykkerkolofon som citeret ovenfor.

Thomas Irlænders lille bog for 1316, som egnede sig til præsterne i Böhmen 1349, var altså god endnu til de slesvigske præster 1496. Har de og deres sognebørn haft nytte af den? Noget nyt har den ikke rummet, men har i overskuelig form formidlet elementær kundskab om kirkens lære, med hovedvægt på moralen og afladssystemet, den disciplinære og organisatoriske side af præstens arbejde i menigheden. Traktaten falder således godt i tråd med synodalstatutterne. Af lægfolket forlanges et minimum af kristelig lærdom i forbindelse med det årlige skriftemål, men om nogen opvækkelse til lægmandsfromhed er der ikke tale. Skriftstedet *Religio munda* fra Jakobs brev er kun et ud-

gangspunkt, ikke anledning til dyberegående bibelfortolkning. I oplægget er der udkast til en tankevækkende modstilling af munkeordnerne på den ene side og præster og lægfolk på den anden side, men det forbliver ved udkastet. Som åndeligt værn i tidens storme har traktaten *Religio munda* været nok så beskedent.

Christian og Johannes Machabæus.

Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser.

Af Harald Ilsoe.

Det i 1537 genoprettede universitet i København prægedes i de første år stærkt af udenlandske, navnlig tyske lærerkræfter. Af fyrre ansatte universitetslærere under Christian III var efter H. F. Rørdams udregning de tre slesvigere, een holstener og seksten udlændinge, altså kun halvdelen rekrutteret fra selve kongeriget¹.

Man vil altid kunne diskutere, om det store antal udlændinge skyldtes mangel på kvalificerede danske emner. Af helt afgørende betydning var utvivlsomt Christian III.s nære forbindelse med de Wittenbergske teologer og hans forkærlighed for tysk kultur overhovedet parret med en vis mistillid til danskernes åndsevner. »Ir wisset wes wir vor leute in diesen unsern landen haben«, skriver han i et bekendt brev til Bugenhagen, og denne måtte ved forskellige lejligheder over for kongen kraftigt fremhæve de danskere, som lodes upåagtede. Da Bugenhagen et år senere rådede Christian III til at lade en af tre egnede danskere promovere til teologisk doktor, satte han tydeligvis trumf på ved at ytre: »sie sind so geleret als wir E. M. einen aus Deutschland senden konen.«² Alligevel tøvede kongen i to år hermed. Hans forkærlighed for tyskere holdt sig regerings-tiden ud³.

1) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets historie I s. 292.

2) Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel hrsg. durch O. Vogt (Baltische Studien, 38. Jahrgang, Stettin 1888), s. 221, 236.

3) H. F. Rørdam, a. a. I s. 272—76.

Det af Rørdam opgivne antal viser en klar tendens i universitetspolitikken, men bør dog tages med et vist forbehold. En del af de udenlandske professorer havde vanskeligt ved at finde sig til rette her i landet, hvor man ikke gjorde sig synderlige anstrengelser for at holde på dem ved at give dem økonomiske eller andre særfordele. De opgav ret hurtigt deres stilling, et forhold som har været medvirkende til at lærerne hyppigt vekslede og dermed til at antallet er blevet så forholdsvis stort.

En af de udenlandske universitetslærere Christian III kaldte til Danmark og en af de meget få der blev her var skotten *Johannes Machabæus*.

Machabæus' virksomhed som teologiprofessor i 1540'erne og 1550'erne var udpræget praktisk betonet. Han deltog i snart sagt enhver af overgangstidens mange akademiske og kirkelige forhandlinger. Hans særlige indsigt i økonomiske forhold fandt anvendelse ved hans deltagelse i forvaltningen af bibelsalget og i det udvalg, som forhandlede med kongen om en forbedring af universitetets indtægter. Litterært var hans produktion lille, men hans anseelse som lærer stor. Unge mænd fra fremtrædende adelsfamilier, f. eks. Gyldenstjerne, Huitfeldt, Hardenberg, blev sat i huset hos ham. Ved sin indflydelse på Christian III fik han denne til at redde Myles Coverdale, hans svoger, ud af England. Kongen overværede hans begravelse⁴.

Foranlediget af et fund af et brev fra Johannes Machabæus til Wittenbergprofessoren Paul Eber skal jeg nedenfor meddele nogle supplementer til hans og sønnens biografi, som navnlig vil komme til at angå deres slægtsmæssigt begrundede forbindelse med Skotland.

John MacAlpyne eller Johannes Machabæus, født kort før udgangen af det 15. århundrede, nåede at beklæde

⁴) Grundlæggende biografi i Rørdam, a. a. I s. 587—97; på denne og Dictionary of National Biography, vol. 34, London 1893, s. 398, bygger afsnittet i Ehrencron-Müllers forfatterleksikon og Bjørn Kornerups artikel i Dansk Biografisk Leksikon.

stillingen som prior for dominikanerklostret i Perth (1530—34), inden han som tilhænger af reformationsbevægelsen blev tvunget til at forlade Skotland⁵. I august 1534 for-dømte nemlig en gejstlig kommission officielt Machabæus, Alexander Alesius, John Fife og en vis MacDouglas, der alle var gået ind for den nye lære⁶, og Machabæus søgte da til England, hvor biskop Shaxton tog sig af ham og skaf-fede ham et kanonikat ved Salisbury-domkirken⁷. Da i England en reaktion i katolsk retning begyndte 1539 med vedtagelsen af de seks artikler, forlod en del fremtrædende protestanter, deriblandt Alesius, landet. Formentlig er Machabæus, der i mellemtiden var blevet gift, fulgt med disse. Ganske vist finder vi ham først i efteråret 1540 i Wittenberg (hvortil Alesius ankom senest nov. 1539)⁸, men han har uden tvivl tøvet en tid i Køln, eftersom det nogle år senere omtales, at han ved Kølneruniversitetet havde er-hvervet baccalaurgraden i teologi (*formatus*)⁹.

For en landflygtig fremmed var det vanskeligt at finde udkomme, men Machabæus fandt hurtigt protektion. Den 14. nov. 1540 skrev Melanchton fra Worms til Paul Eber i Wittenberg: »Der er en eller anden skotte ved navn Macha-bæus hos os, hvem Jakob Skotte, der er kommet hertil fra Roma, sender sin hilsen og to mønststykker . . . Fortæl ham, at jeg søger efter en stilling til ham og har gode forhåb-ninger.«¹⁰ Machabæus var altså nu kendt af både Melanch-

⁵) The blackfriars of Perth: The chartulary and papers of their house . . . ed. by Rob. Milne, Edinburgh 1893, s. XXXI, XXXV; vedr. hans embedsvirksomhed se desuden registret.

⁶) Dictionary of National Biography vol. 1, London 1885, s. 255.

⁷) John Gau, The richt way to the kingdom of heuine, ed. by A. F. Mitchell (The Scottish Text Society, 12), Edinburgh 1888, s. XII note 2.

⁸) Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband 5, Leipzig 1929, s. 31—32.

⁹) Disputationen Dr. Martin Luthers . . . von Paul Drews, Göttingen 1895, s. 637. — Han står ikke opført i Kølnermatriklen.

¹⁰) »Scotus quispiam apud nos est nomine Macabeus, huic salutem dicit Jacobus Scotus, qui huc ex urbe Roma advenit eique mittit duo

ton og Eber (fra 1541 professor i Wittenberg), og havde i førstnævnte fået en velynder. Allerede fire måneder efter var han på tale ved besættelsen af en stilling i Strassburg, men han foretrak den, som Bugenhagen kunne skaffe ham som professor i København, morsomt nok med den enkle begrundelse, at man dér snarere ville stille sig tilfreds med hans ufuldkomne færdighed i tysk end i det højtyske Strassburg!¹¹

Ved den teologiske disputatshandling, som Christian III forlangte han skulle underkaste sig, præsiderede Luther, men Melanchton havde ikke desto mindre skrevet tesoerne, som han skulle forsvare, om modsætningen mellem den evangeliske og den katolske kirke¹². I indbydelsen til handlingen fremhæver Melanchton hans fromhed og dannelse¹³; i et samtidigt brev til Alesius betegner han ham som sin ven og kalder ham »den bundredelige Macabeus.«¹⁴.

Doktorpromotionen fandt sted 6. eller 9. februar 1542¹². Fra sidst i marts samme år til december 1557 virkede han som teologisk professor i Danmark. At Machabæus kom hertil, må nærmest betegnes som et tilfældighedernes spil. Måske har dog medvirkende til hans accept om at tage til Danmark været, dels at der her i forvejen fandtes ikke så få indvandrede skotter, dels at de skotske købmænds beejling af Østersøen sikrede ham en stadig forbindelse med hjemlandet. Den før nævnte teolog Alexander Alesius, der

numismata. Putabam missurum ei aliquot aureos cum has drachmas argenteas protulit. Dices ei me conditionem ipse [!] quaerere ac bene sperare», Zeitschrift für Kirchengeschichte, 4. Bd., Gotha 1881, s. 290. — Den 25. nov. blev Machabæus indskrevet i Wittenbergmatriklen.

¹¹) Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearkiv, 1. bd., 1852—55, s. 221—22; Baltische Studien, 38. Jahrgang, Stettin 1888, s. 227—30.

¹²) Disputationen Dr. Martin Luthers etc. s. XVI, 637 ff.

¹³) Corpus Reformatorum, vol. 4, 1837, sp. 770—71.

¹⁴) »Macabeus candidissimus prædicat ingenium . . . huius Jacobi, quare eum propter amici et boni viri testimonium complectamur», Corpus Reformatorum, vol. 4, 1837, sp. 793. Brevet er udateret, men henført til marts 1542.

endte som professor i Leipzig, var i 1531 på vejen fra Skotland til kontinentet af et stormvejr blevet ført til Malmø, hvor han overraskende havde fundet adskillige landsmænd boende. Den af dem udviste gæstfrihed mindedes han siden med taknemmelighed¹⁵. Skulle Machabæus ikke have hørt Alesius tale herom, kunne han vanskeligt være uvidende om, at den skotske oversætter af Christian Pedersens »Den rette vej til himmeriges rige«, John Gau — ligesom han selv fra Perth — havde slået sig ned her i landet¹⁶. Selv indtog Machabæus nu fra 1542 en vigtig position som bindeled mellem Skotland og Danmark og mellem disse lande og Nordtyskland.

Dette ses bl. a. af det nedenfor som tillæg nr. 1 aftrykte brev til Paul Eber, dateret København 10. aug. 1544.

Han takker heri for et brev fra Eber samt for nogle orationes af Melanchton, som Eber havde sendt ham. På forespørgsel oplyser han, at han og hans familie har det godt. Det står fredeligt til i Danmark, forholdet til studenter og professorer er hjerteligt, så han har trods sin ugunstige skæbne ingen grund til at klage. Jævnligt modtager han opfordringer til at drage til sit fædreland, men den danske konge holder ham herfra på grund af de urolige forhold i Skotland, hvorom brevbæreren, en landsmand som han varmt anbefaler, vil kunne fortælle. Desuden anbefaler han til Ebers omsorg to skotske studenter af god familie, William Ramsay og James Balfour, og beder ham om at lægge

¹⁵) Episoden omtales i Alesius' dedikation til de danske prinser Frederik og Magnus af skriftet »De traditionibus apostolicis«, Leipzig 1556, og er gengivet i indledningen til a. a. af John Gau s. XIX. Som et af motiverne til dedikationen anfører Alesius, at kongen »D. Machabæum meum conterraneum Academiæ Hafniensi præfecit multaque beneficia in eum contulit.« Højest sandsynligt er det for dette skrift kongen kvitterer ved 3. juli 1556 at lade Anders von Barby udbetale 50 dlr. til »de geleerte« af Leipzig, se uddraget af rentemesterregnskaberne hos Rørdam a. a. I s. 702. — Om skotter i Danmark jfr. James Dow, Skotlar i 1500-tallets Skåne (Ale. Hist. Tidskrift f. Skåneland, 1964 nr. 1 s. 11—22).

¹⁶) Indledningen til a. a. af John Gau; Rørdam a. a. I s. 693-95.

sig i selen for at få nogle Wittenbergstudenter, deriblandt Henrik von Bruchofen og Andreas Martini, til at tage deres magistergrad, da han har hørt, at de har unddraget sig en magisterpromotion, hvortil de uden tvivl var værdige. Til slut sender han hilsner til bekendte i Wittenberg.

Machabæus viser sig hermed velorienteret i både skotske og wittenbergske forhold. Specielt interesse for os har hans omsorg for Henrik von Bruchofen og Andreas Martini, idet begge senere fandt forsørgelse i Danmark, Bruchofen i øvrigt påviseligt ved Machabæus' mellemkomst¹⁷. Angående de nævnte skotske studenter må siges, at de sikkert kun var to af mange, hvormed Machabæus fik at gøre. Således hedder det i en optegnelse af James Melville fra slutningen af århundredet, at faderen Richard Melville som præceptor for James Erskine studerede teologi »first with Doctor Macabeus in Denmark and thairefter a heirar of Philip Melanchton in Wittenberg«¹⁸, og om den senere præst i Dundee William Christeson fortælles i en gravskrift, at han efter et ophold i Norge i Geble Pedersens tid uddannedes i København, hvor han åbenbart lærte sig så meget dansk, at han senere — efter andre kilders vidnesbyrd — kunne fungere som tolk og oversætter i et penibelt skotsk-dansk anliggende¹⁹.

¹⁷) Hofpræsten H. v. Bruchofen er biograferet i Dansk Biogr. Leksikon; om den senere Rostockprofessor Andreas Martini findes oplysninger i O. Krabbe, Die Universität Rostock im 15. und 16. Jahrhundert, Rostock 1854, s. 506—08. Han kom på kant med rådet i Rostock og fandt tilflugt i Danmark som hofpræst ca. 1557—59. Jfr. iøvrigt nedenfor note 40.

¹⁸) The autobiography and diary of mr. James Melvill, ed. by Rob. Pitcairn, Edinburgh 1842, s. 14. — Richard Melville er ikke fundet i Wittenbergmatriklen, men han står indskrevet i matriklen for Greifswalderuniversitetet under år 1546, se Th. A. Fischer, The Scots in Germany, Edinburgh 1902, s. 314.

¹⁹) Danmarksopholdet lader sig næppe tidsfæste, med mindre man tør identificere ham med den Vilhelm Skotte, der ifølge universitetsregnskabet 1556/57 tildeltes 1 dlr., Danske Magazin 3. rk 6. bd., s. 263. Den omtalte gravskrift er efter utrykt skotsk kilde citeret i H. F. Rørdam,

Naturligvis etableredes der ligeledes kontakt mellem Machabæus og de mænd, som de forholdsvis hyppige gesandtskaber fra Skotland bragte til Danmark. Blandt andet studenter indgik ofte i et gesandtskabsfølge²⁰, og man har derfor mere end en anelse om, at ankomsten af de i Eberbrevet nævnte skotter (og evt. en i universitetsregnskabet for dette år optrædende Johannes Scotus fra Dundee)²¹ står i forbindelse med John Hay's sendelse til Christian III maj—juni 1544. I 1547 blev Machabæus udtrykkeligt anmodet af kongen om at opvarte George Leslie, jarl af Rothes, der for en tid var blevet holdt tilbage her i landet, en opvartning som denne erklærede sig fuldt ud tilfreds med²², og dette bekendtskab genopfriskedes i 1550, da jarlen atter kom på besøg og medbragte et brev til

Studerende skotter ved Københavns Universitet (Kirkehist. Saml. 5. rk. 4. bd. s. 400—402). Om det dansk-skotske anliggende følgende: I 1560 ansøgte David Guidlaid the Kirk session of St. Andrews om en formel bekræftelse på en de facto skilsmisse fra Margaret Archibald, som i 1524 (1) havde forladt ham og i Danmark giftet sig med »Hanis Bouckle alias Buckijlis«. Derfor sendte the Kirk session i marts et latinsk stævningebrev til Danmark, og et svar indløb i august fra »Jhone Olufson, called Spaidmaker, minister of Lund in Skonesyde« (altså: Hans Spandemager), som havde modtaget stævningen via Vilhelm Raa, borger i Helsingør, og som lovede at forelægge sagen for Lundekapitlet. Da Spandemager imidlertid svarede på dansk, var en oversættelse nødvendig, og en sådan foretog så den danskkyndige William Christeson, nylig udnævnt til præst i Dundee, — se St. Andrews Kirk session register, part 1: 1559—82 (Publications of the Scottish History Society, vol. 4), Edinburgh 1889, s. 44—50.

²⁰) Jfr. Harald Ilsøe, Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o. 1580—1607 (Historisk Tidsskrift 11. rk. 6. bd., s. 574—600).

²¹) »Item Johannes scotus Deidonanus j daler«, Danske Magazin 3. rk. 6. bd. s. 14.

²²) W. D. Macray, Second report on the royal archives of Denmark, 1885, s. 62—63; jarlen af Rothes taler her i et brev til Christian III om »venerabilem et egregium Doctorem Machabeum (ut semel laudes ejus complecter) dignum tuo favore . . .«.

Machabæus fra den skotske regent²³. I mellemtiden havde digteren David Lindsay som gesandt besøgt Danmark. Machabæus og han må da være kommet til at stå hinanden nær, for da Lindsay ca. 1554 lod trykke et stort skotsk læredigt om de fire monarkier, lod han titelbladet forsyne med følgende angivelse: »And imprentit at the command and expensis off Doctor Machabeus in Copmanhouin.«²⁴ Det er en oplysning, der vidner smukt om den hengivenhed Machabæus nærrede for sit fædreland endnu tyve år efter, at han havde lagt det bag sig.

Som en sidste randnote til Machabæus' biografi skal omtales hans bistand til et litterært foretagende af store dimensioner. Under det forberedende arbejde med den store protestantiske kirkehistorie, som går under navn af »De Magdeburgske Centurier«, sendte værkets hovedredaktør Matthias Flacius Illyricus talrige medarbejdere på rejse rundt i Europa for at indsamle utrykte kilder. En af de flittigste indsamlere var studenten Markus Wagner fra Freimar, der i begyndelsen af året 1553 nåede frem til Danmark, hvor han — formentlig efter instruks — kontaktede Johannes Machabæus. Desværre lader hans udbytte af Danmarksbesøget sig vistnok ikke eftervise, men kontakten med Machabæus var betydningsfuld, for såvidt som denne kunne fortælle ham om klostorskattene i Skotland og utvivlsomt har tilskyndet ham til og ved mundtlige samtaler forberedt ham på den rejse, han fra Danmark — og med Christian III.s støtte — foretog til dette land. Wagners rejse, hvorunder han bl. a. besøgte Perth, gav et rigt udbytte af håndskrifter, hvilke han over Danmark

²³) Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland, vol. 9, Edinburgh 1911, s. 387, hvor der omtales, at et sendebud har bragt jarlen af Rothes »writingis of my lord governoures to be gevin at his arriving in Denmark to Maister Jhonn Makcalpyne and Alexander Lyell thair.«

²⁴) The works of Sir David Lindsay, vol. 4 (The Scottish Text Society, 3. series, 8), Edinburgh 1936, s. 23, jfr. om sendelsen s. 272. — Digtet blev siden oversat til dansk, se Kirkehist. Saml. 4. rk. 4. bd. s. 294—97.

bragte til Tyskland, idet han dog, som han hævder, overlod nogle til kongens bibliotek i København.

Machabæus har ved at præparere Markus Wagner til Skotlandsrejsen ydet arbejdet med det protestantiske kirkeværk en god håndsrækning. Hans stilling som kulturformidler mellem Skotland og Tyskland spores den dag i dag i det faktum, at en værdifuld samling håndskrifter fra de skotske klosterbiblioteker er at finde — i biblioteket i Wolfenbüttel²⁵.

Johannes Machabæus' vistnok eneste søn med Agnete Matthewson fødtes 25. dec. 1541, da kaldelsen til Danmark var kommet på tale, og fik navnet *Christian*²⁶. Som student fulgte han faderens fodspor. Financieret af en del af overskuddet fra salget af Christian III.s bibel rejste han først (1555) til Wittenberg og siden, efter i 1558 at have taget den filosofiske baccalaureusgrad i København, til England. Her studerede han 1561—63 ved universitetet i Cambridge, immatrikuleredes 12. nov. 61, fik magistergraden 6. juli 63 og blev 19. dec. samme år ordineret som deacon ved Ely-katedralen. Samtidig fik han i London udgivet et af faderens efterladte skrifter, som han forsynede med en epistola dedicatoria til sin velynder biskop Grindal, der havde anbefalet ham til dr. Perne, master ved Peterhouse (Cambridge) og til biskoppen af Ely, Richard Coxe²⁷.

²⁵) For Wagners rejse til Danmark vil jeg nærmere gøre rede andetsteds. Som nogenlunde dækkende for hvad der her er sagt kan henvises til indledningen til *Copiale Prioratus Sanctiandree . . .* ed. by James Houston Baxter (St. Andrews University Publications no. 31), London 1930.

²⁶) Biografier fra dansk side i Rørdam a. a. II s. 584—91, i 1. udg. af Dansk Biogr. Leks. (ved samme) og i Ehrencron-Müllers forfatterleksikon.

²⁷) Christian Machabæus er den vistnok eneste dansker i det 16. årh., der har studeret ved Cambridge. Oplysninger om opholdet findes i følgende kilder: C. H. Cooper, *Athenae Cantabrigenses*, vol. 3, Cambridge 1913, s. 6; *Grace Book 1 containing the records of the university of Cambridge for the years 1542—89*, ed. by John Venn, Cambridge 1910,

Der er ikke fundet tegn på, at Christian Machabæus har været i Skotland. Han vendte hjem i 1564, var 1564—67 professor pædagogicus ved Københavns universitet og endte efter forskellige omskiftelser som forstander i Sorø 1586—97. Så gode administrative talenter som Johannes Machabæus synes han ikke at have haft; i det mindste var der ved hans afsked fra forstanderstillingen et under-skud på regnskabet, som han ikke kunne gøre rede for. Han døde imidlertid året efter, inden nærmere tiltale var rejst, og kongen eftergav nogle år senere hans søn den manglende sum²⁸. Ligesålidt som faderen har han efterladt sig noget betydeligt litteraturværk, men han var en produktiv og yndet latinsk lejlighedsdigter og færdedes i de bedste danske humanistkredse, plejede f. eks. omgang med Johannes Stephanus, Mogens Madsen, Arild Huitfeldt og Henrik Rantzau, ligesom han ejede en fin bogsamling²⁹. »Ein

s. 154, 164—65; Alumni Cantabrigenses, a biographical list . . . ed. by J. and J. A. Venn, vol. 1, Cambridge 1922, se under Alpinas.

²⁸) Peder Hegelunds kalenderantegnelser (afskriften i Ny kgl. saml. 604 8°) under 15. april 1598: »M. Christianus Machabæus fertur multandus repetundarum 1470 dlr aff Soerkloster«; Cancelliets Brevbøger 3. april 1601. Om efterslægten se iøvrigt Danmarks Adels Årbog 1903 og Th. Hauch-Fausbøll, Slægten Machabæus' yngre led (Personalhistorisk Tidsskrift 10. rk. 3. bd. s. 233—36).

²⁹) Foruden de af Ehrencron-Müller anførte steder finder man digte af ham trykt i Descriptio pompæ funebris habitæ Rodschildij in exequiis Frederici II, Hamburg 1588, i Nathan Chytræus, Variorum in Europa itinerarium deliciae, Herborn 1594, og i Nordisk Tidsskrift för Bok och Biblioteksväsen 1917 s. 34—35; afskrifter af forskellige kongeepitaffievers »ex compositione Machabæi« findes forskellige steder i Hans Pedersen Horsens' Antiquitates rerum Danicarum, ms. De la Gardie 40 i Uppsala (film i Det kgl. Bibl.). Om hans omgang og bogsamling se Fra Arkiv og Museum 5. bd., 1912—15, s. 309, Nordisk Tidsskrift för Bok och Biblioteksväsen 1917 s. 34—35, 1932 s. 63, 1942 s. 198, og den i note 33 angivne kilde. — Hans brevveksling med Peder Hegelund omtales i dennes kalenderantegnelser, således under datoerne 19/8 84, 31/7 og 1/10 86, 12/1, 23/2 og 11/9 87, 5/11 88; den har bl. a. drejet sig om bogforhold og Hegelunds søn, som dec. 86 blev sendt til skolen i Sorø. Et digt af J. J. Venusin, De sacris signaculis Christ. Macchabæi, findes i Ny kgl. saml. 271 8°.

feiner geleter Mann« kalder en tysk besøgende ham³⁰.

Et brev fra ham til Basel-professoren J. J. Grynæus opbevares i Basel³¹, og i dette tidsskrifts 5. række 4. bind s. 589—91 har Carl S. Petersen meddelt et brev, som han 28. juni 1588 skrev til Henrik Rantzau. Her skal i tillægget meddeles endnu et, der har interesse ved at vise ham som en af de danskere, Rantzau inddrog i arbejdet med at skaffe oplysninger til Georg Braunius' store billedværk *Theatrum Urbium*. Braunius stod i fast forbindelse med Rantzau, som til at forfatte de ledsagende tekster hvervede en række lokalkendte humanister og historikere, således Anders Sørensen Vedel (Ribe), Tyge Brahe (Hven) og Mogens Madsen (Skåne). Det fremgår af en hidtil overset bemærkning i et brev fra Gert Rantzau til faderen 31. jan. 1587, at også Machabæus havde forfattet en beskrivelse, nemlig af Ringsted, hvor han 1583—86 var forstander for klostret. Hidtil oversat er endvidere, at denne for Braunius' værk skrevne skildring sammen med en beskrivelse af Roskilde er bevaret i afskrift i AM 852 4° og i K 39 i Kungl. Bibl. i Stockholm. Machabæus' navn anføres ganske vist intetsteds i disse håndskrifter, men der kan ikke være tvivl om, at det er om hans skildring der er tale, når man læser titelbladet til det bedste af dem, K 39, som dels oplyser, at håndskriftet indeholder bybeskrivelser forbigået i Braunius' værk, dels at det i året 1591 er udgået fra Henrik Rantzau's bibliotek. Andre bybeskrivelser, bl. a. af Tønder, publiceredes senere i et 5. bind af *Theatrum Urbium*, men hverken Roskildebekrivelsen eller Machabæus' Ringstedbeskrivelse nåede nogensinde som planlagt at komme i trykken³².

³⁰) Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, Halle 1866, s. 188.

³¹) Laur. Nielsen, Registrant over breve fra og til danske i udenlandske biblioteker, 1934, s. 129.

³²) »Machabæi description der Stadt Ringstedt« omtales af Gert Rantzau i ms. micro 324¹ i Det kgl. Bibliotek. K 39, som jeg har haft til låns fra Kungl. Bibl. i Stockholm, er kort omtalt i *Historisk Tidsskrift* (1. rk.)

Det i tillægget aftrykte brev fra Machabæus til Rantzau skal ses i sammenhæng med nogle ytringer af Mogens Madsen i et samtidigt brev til Anders Sørensen Vedel³³. Mogens Madsen omtaler her, at Machabæus på Rantzaus vegne havde rykket ham for en beskrivelse af de skånske byer, som det, da han skriver (18. febr. 1587), er henved en måned siden, at han har afsendt til ham. I *sit* brev indrømmer Machabæus nu, at den omhyggeligt afpudsede skilddring (*ad limam revocatam*) har ligget længe hos ham og angiver over for Rantzau grunden til forsinkelsen.

Selv om Christian Machabæus ikke vides personligt at have været i Skotland, holdt han dog faderens forbindelser over Nordsøen ved lige. Hans bibliotek rummede bøger trykt i St. Andrews, og af det af Carl S. Petersen meddelte brev ses, at han havde skotske korrespondenter, som holdt ham underrettet om udviklingen både dér og i England. Det var åbenbart en selvfølgelig sag, at en skotsk student strandet i Norge på vejen hjem fra en studierejse i Tyskland blev henvist til ham. I det sidste af de nedenfor givne breve, dateret den 25. april 1592, fortæller han domkantoren i Roskilde Christoffer Knopf, at magister James Robertson efter sit skibbrud har tilbragt vinteren hos ham i Sorø. Knopf anmodes nu om at anbefale magisteren til Roskildekapitlets bevågenhed, så at han kan få lidt rejsemidler, og bedes iøvrigt hilse kone og børn samt Machabæus' gamle lærer: Niels Hemmingsen.

4. bd. s. 139, AM 852 4° i Kaalunds katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling 2. bd. s. 233–34; efter sidstnævnte håndskrift er et lille udtog trykt i Suhms Samlinger 2. bd. 2. hæfte, 1782, s. 113–19. Hverken Suhm eller Johanne Skovgaard, til hvis instruktive afhandling Georg Braun und Heinrich Rantzau (Nordelbingen 15. bd., 1939, s. 100–25) der iøvrigt henvises, har været klar over sammenhængen. Afskriften i 852 mangler titelblad og hører op længe før K 39, men afskrifterne er indbyrdes uafhængige. Mere om K 39 vil blive fremlagt andetsteds.

³³) H. (F.) Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. rk. 2. bd. s. 250—52.

Kildernes sparsomhed hindrer os i at få et blot nogenlunde tilfredsstillende indblik i familien Machabæus' forbindelser med Skotland. Hvad der har været fremført er kun spredte træk. Men så vidt strækker de dog, at vi kan se, at fader og søn, Johannes og Christian, endnu ved begyndelsen af det 17. århundrede huskedes derovre. Herom findes nogle ikke helt almindelige vidnesbyrd i en samling digte om de skotske martyrer og reformatorer, som professor ved St. Andrews John Jonston efterlod sig ved sin død 1611. Et af disse er helliget Johannes Machabæus, der fingeres at fortælle om sig selv; i et andet lader Jonston Alexander Alesius fortælle om, hvordan hans og Machabæus' levned løb ad næsten de samme baner. Især bemærkelsesværdigt er imidlertid efter vort synspunkt et tredje, hvori også Christian Machabæus omtales³⁴. Om dennes skæbne er tilmed Jonston så velinformeret, at han på digtets affattelsestidspunkt ved, at han ikke længere var i live (d. 1598). Præcist hvorfra Jonstons viden stammer, kan næppe afgøres, men det er nærliggende at søge forklaringen i hans kontakt med de i årene omkring 1600 ikke så helt få danske studerende ved St. Andrews³⁵. I det mindste een af disse, den senere rektor ved Herlufsholm Peder Pedersen Hie, vides at have stået ham nær³⁶.

John Jonstons enkle lille epigram *De Joh. Machabæo*

³⁴) Et lille udvalg af digtsamlingen er aftrykt af Thomas M'Crie i et appendix til hans *The life of John Knox*, 3. ed., vol. 2, Edinburgh 1814; de nævnte epigrammer findes s. 440—41.

³⁵) Harald Ilsoe, *Danske studerende ved St. Andrews i Skotland 1595—1610* (Personalhistorisk Tidsskrift 14. rk. 4. bd., 1962, s. 23—26).

³⁶) Jonstons nære forhold til Hie, i St. Andrews 1606—09, fremgår dels af hans anbefaling af ham, gengivet i G. L. Wad, *Meddelelser om rektorerne på Herlufsholm*, 1878, s. 49, dels af et digt, hvori Hie over for Jonston beklager dennes tab af sin hustru. Digtet har jeg fundet bagest i John Jonston, *Consolatio Christiana . . . Eiusdem jambi de felicitate hominis*, Leiden 1609, nemlig s. 108—10: »Jambi ad . . . D. Johannem Jonstonum lugentem in mortem conjugis Catharinæ Melvinæ», undertegnet af Petrus Petrejus Hiennius Danus.

patre et Christiano filio patris simillimo kan passende sættes som slutvignet:

*Excedens terris Machabæus liquerat uno
Unius in nato pectoris effigiem.
Filius hanc solam potuit tibi promere: at illum
Mors habet. Ecquis eam reddere nunc valeat?*

TILLÆG

De tre nedenfor aftrykte breve er gengivet bogstavret, dog er brugen af i-j og u-v såvel som tegnsætningen afpasset efter nyere principper. *Nr. 1* findes i original i en samling breve til Paul Eber i biblioteket i Gotha, codex A 123 s. 64, og transskriptionen er foretaget efter en microfilm-optagelse fremskaffet af Det kgl. Bibliotek. Noget der ser ud som en fold i papiret har gjort det umuligt at læse nogle linier fuldt ud, ligesom enkelte ord er smuldret væk i randen. Manglerne er markerede ved prikker, udgiverens suppleringer ved skarpe parenteser, mens opløsninger af forkortelser er sat med kursiv. *Nr. 2* findes i original i nationalbiblioteket i Wien i codex 9737 l, og er transskriberet efter ms. micro 324¹ i Det kgl. Bibliotek. Endelig findes *nr. 3* i afskrift i Langebeks diplomatarium i Rigsarkivet. I følge en påtegning havde Langebek i 1766 lånt originalen fra Roskilde.

1.

Johannes Machabæus til Paul Eber.

S.D.P. Debeo et habeo quam maximas tue prestantie gratias cum pro summis suis in me collocatis beneficiis tum vero pro amica mei memoria, quam apud vestram prestantiam adhuc vivere et perdurare literarum et donorum significatione satis intelligo. Reddidit siquidem meus mihi

conterraneus et svavissimas *vestræ præstantiæ* literas et elegantissimas illas *nostri incliti præceptoris*³⁷ orationes, quibus *vehementer sum affectus voluptate*. Cæterum quia jubet *vestra præstantia*, ut de meo statu illam reddam certio^rem, id lubens sed paucis efficiam. Vivo adhuc una cum meis socia et filiolo Machabeo dei benedictione incolumis pergoque pro meorum donorum mensura in mea functione. Pacifice concorditur et magno cum amore tam professorum quam studiosorum dies transigens (quamquam hujus mundi fortuna non sit mihi admodum propitia) (id quod ego non magnopere curo). Vocor indies in patriam a viris quibusdam summi ordinis, sed impedit serenissimus meus Danie Rex, quo minus illis obtemperet propter calamitosum illius Regni statum, quem declarabit is qui has offert literas vir insignis, quem ego tam in . . . eme quam pietatis nomine vehementer amo, neque scio an schola³⁸ habeat vel melius vel præstan[t]ius ingenium . . . illum velut e patria exulem et . . . [hos]pitem *vestræ pieta*[. .] [. .]mmo commendo, ut illius rationem habeat et, si utriusque *vestrum* videbitur, illi de discipulis aliquot prospiciat, quos ego non dubito diligenter eum instituturum, si sue fidei committantur. *Vestræ* vero *præstantiæ* ego illum unice commendatum cupio, pro quo ego vehementer sum sollicitus, propterea quod non queunt amici hoc calamitoso tempore illi pro itineris impedimentis succurrere. Etiam commendo præterea duos hos optimos adolescentes nostrates honestissimis parentibus natos svavissimis moribus et ingenti pietatis studio præditos (quorum alteri magistro Guillerimo [!] Ramsay alteri Jacobo Ballfourorum nomen est)³⁹, ut *vestræ*

³⁷) ☉: Melanchton. Der er formentlig tale om de i Strassburg 1544 udkomne Selectarum declamationum Philippi Melanthonis . . . tomus I—II.

³⁸) ☉: Universitetet i Wittenberg.

³⁹) James Balfour og William Ramsay blev begge i 1540 indskrevet ved universitetet i St. Andrews, hvor de opholdt sig endnu i 1543, Early records of the university of St. Andrews (Publications of the Scottish History Society 3. series vol. 8) Edinburgh 1926, s. 147, 245. Allerede i august 1544 optoges de i Wittenbergmatriklen, Album Academiae Vitebergensis 1502—60, ed. C. E. Foerstemann, Leipzig 1841, s. 216a.

pietatis consilio dirigantur in suis studiis atque exercitiis. Sunt insuper ex vestris studiosis treis egregii juvenes, unus Henricus Buscodecensis, alter Joannes Dithmarean[. . .], tertius Andreas Martini Rostochiensis, qui diu apud vos dexterrime versati sunt in studiis totius philosophiæ⁴⁰. Hos ego audio fugere quodammodo promotionem in artibus, cum tamen ego certe sciam singulariter dignos, qui gradum magisterii in philosophia suscipiant, quare oro obnixè, ut illos vestra præstantia ad se vocet et ad gradum suscipiendum incitet atque invitet vel per eos, quorum interest vocar[e] curet, id quod ad rei literarie honorem futurum non amb[igo]. Salutatur reverenter vestram præstantiam mea socia oramusque ut . . . communi nomine officiose salutetur honestissima vestræ præstantiæ conjunx c[um] et charissima schole suisque omnibus, et vestram præstantiam servet Christus optimus maximus quam diutissime et quam foelicissime valentem⁴¹. Scriptum Haphnie 10 Augusti 1544.

Vestræ præstantiæ
servus Joannes Machabeus

2.

Christian Machabæus til Henrik Rantzau.

Salutem in Domino. Reduxi mecum ex Schania urbium quarundam istius provinciæ descriptionem ad limam auctoris diligentia revocatam⁴², quam tibi nobilissime domine

⁴⁰) Sidstnævnte student er måske identisk med den Johannes Brus Ditmariensis, der tog magistergraden 3. febr. 1545 (?); Henrik von Bruchhofen fik graden allerede 4. sept. 1544, mens Andreas Martini c. 1544—48 var huslærer i Bøhmen og først blev magister 14. aug. 1550, se J. Köstlin, Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Facultät 1538—46, Halle 1890, s. 16—17, og samme værk . . . 1548—60, Halle 1891, s. 10. Jfr. ovenfor note 17.

⁴¹) Efter *valentem* er indføjet et, som det synes, overflødigt *servet*.

⁴²) Machabæus havde i januar 1587 været i Lund for som ærkedegn ved kapitlet at deltage i forhandlingerne om udformningen af nogle nye statutter og har da truffet Mogens Madsen (begges underskrifter står

Rantzovi ad tuam petitionem mitto: Serius quidem quod itinera hyemis asperitate apud nos sint interclusa. Oro autem ut officium tardius et minus forte diligenter a me præstitum velis boni consulere, cum nulla in re desideraturus sis animum ad quidvis tuo nomine exequendum, modo occasio et tempus affulserint. Divinae protectioni te plurimum a me et conjuge mea salutatum cum omnibus tuis commendo. Aeternum bene vale amplissime heros et ignosce, quod brevius et negligentius hac vice ad te scribam.

Sorae 19 Feb. Anno 87.

Christianus Machabæus
manu propria

3.

Christian Machabæus til Christopher Knopf.

[Udskrift:] Reverendo et doctissimo viro sapientia et virtutibus excellenti domino magistro Christofero Cnopio, Regiæ Majestati a sacris concionibus et venerandi capituli Roschildensis cantori clarissimo, domino meo et amico observando et conjunctissimo⁴³.

Salutem in Domino. Reverende et doctissime vir, amice observandissime. Hic magister Jacobus Robertsonius Schotus superiori autumno in Angliam profecturus naufragium in littore Norvagico fecit⁴⁴. Quare regressus apud

under statutterne 23. jan. 87, se Kirkehist. Saml. 4. rk. 4. bd. s. 314). Mogens Madsens beskrivelse af de skånske byer blev i forkortet form optaget i 4. del af Braunius' Theatrum Urbium, men er i fuldstændig form trykt i H. (F.) Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. rk. 2. bd. s. 255—84.

⁴³) Christoffer Knoph er biograferet i Dansk Biogr. Leks.; at han ikke var uvant med sådanne forbønsskrivelser ses af Dav. Chytræi Epistolæ, Hannoviæ 1614, s. 583—84.

⁴⁴) James Robertson var fra Edinburgh og blev 1589 indskrevet i Heidelbergmatriklen, 1591 i Herbornmatriklen, Th. A. Fischer, The Scots in Germany, Edinburgh 1902, s. 314; Die Matrikel der Hohen Schule . . . zu Herborn, Wiesbaden 1908, s. 12.

me maximam hyemis partem traduxit. Cum igitur denuo peregrinari cupiat, amanter te oro, ut literatum hospitem venerando capitulo vestro commendes, quo aliquid in viaticum consequatur. Est enim juvenis magni ingenii et pro ætate variarum rerum habet cognitionem et experientiam, quæ omnia vitæ innocentia exornat. Habebis me vicissim paratissimum ad quævis officia tuo nomine exequenda. Bene vale cum tua dulcissima uxore et liberis a me et conjuge mea plurimum et officiose salutatus. Salutes, oro, nostro nomine dominum præceptorem⁴⁵ et ipsius conjugem humanissime. Iterum vale et boni consule libertatem meam in te interpellando. Soræ 25 April. Anno 1592.

Christianus Machabæus Alpinas
manus propria

⁴⁵) o: Niels Hemmingsen.

Brødrene Kydius.

Tre danske konvertitskæbner fra det 17. århundrede.

Af Vello Helk.

Kort før 1600 henvendtes pavestolens opmærksomhed i stigende grad mod Danmark-Norge. De pavelige alumnater i Braunsberg og Olmütz havde siden oprettelsen i 1579 i overensstemmelse med deres statutter haft mange elever fra Skandinavien, overvejende svenske. Nu kom der imidlertid flere og flere danskere og nordmænd, et tegn på, at man efterhånden havde fået opbygget en effektiv hvervetjeneste ved kontaktmænd og sympatisører.

De fleste af de optagne alumner, der fik kost, logi og undervisning på pavens regning, var sønner af præster og købmænd. København som hovedstad og vigtigt handelscentrum var talstærkt repræsenteret. Selv om de ankomne blev underkastet en kort prøvetid, var frafaldet blandt de optagne temmelig stort. Flere viste sig uegnede eller blev kede af den strenge religiøse disciplin, som blandt andet forudsatte konversion i løbet af seks måneder, i modsat fald blev eleven relegeret. Blandt de mere standhaftige møder vi tre ved navn Kydius, sønner af den københavnske købmand Jørgen Kyd¹.

Faderens levnedsløb er kun sporadisk belyst. En Anne Hans Kyds, der levede 1581, var måske hans moder². Samme år blev en Anders Kyd broder i skydelaug³. Jørgen Kyd var 1576 blevet broder sammesteds⁴. Året

¹) De pavelige alumnater og de danske jesuiterelever vil blive genstand for nærmere omtale i en afhandling, som snart vil blive publiceret.

²) Kjøbenhavns Diplomatarium, udgivet af O. Nielsen, I, s. 512.

³) Ibid. bd. VI, s. 46.

⁴) Ibid. bd. VI, s. 44.

efter forpligtede han sig som købmand på kongens koffardiskibe, der sejlede til Island. I 1578 fik han sammen med Lyder Otzen bevilling til i de næste ti år at besejle to islandske havne. I 1580 oppebar han løn som kongelig købmand på Vespenø (Vestmannøerne). I 1581—82 nævnes han som tolder i Harmensund i Norge og 1582 som kongelig købmand og landfoged på Island. I 1581 havde han desuden sammen med Joachim Tim og Mogens Heinesen fået eneret til i de næste fem år at besejle Færøerne og drive handel der. Christoffer Valkendorf ønskede ham som tilsynsførende med Mogens Heinesen, og man kan altså gå ud fra, at han har været en mand med godt navn. I august 1583 blev han kåret til rådmand i København og deltog i hyldingen af prins Christian i Ringsted i juni 1584. I 1590 nævntes han som en af de borgere, der skulle styre staden i magistratens fravær⁵.

Sin post som kongelig købmand og landfoged synes han at have beholdt længe; han modtog løn så sent som i december 1596⁶. Kyd ejede 1595 en gård i Vombadstuestræde⁷. I øvrigt kendes meget lidt til hans familieforhold. 1609 var han død; hans enke anmodede da om eftergivelse af et beløb på 300 rigsdaler, som hendes husbond kort før kongens kroning 1597 var blevet skyldig for noget malt, som han havde modtaget af proviantskriveren for at brygge det til øl, men det var brændt sammen med størstedelen af deres formue ved den ildebrand, som ved samme tid hærgede København. Der blev også eftergivet 250 rigsdaler⁸.

Hvis man skal tro enkens udsagn, var det en fattig køb-

⁵) O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, III s. 229, IV s. 211, 214; *Kjøb. Dipl.* I, s. 546.

⁶) Joh. Grundtvig, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873—76*, s. 215.

⁷) *Kjøb. Dipl.*, I, s. 559.

⁸) *Kancelliets Brevbøger 1609—15*, s. 59. Om Københavns brand, se Nielsen bd. II, s. 225 f.

mand, der benyttede chancen for at sende sine sønner til gratis uddannelse hos jesuitterne i Braunsberg. De to første kom med godt et års mellemrum og blev optaget henholdsvis 9. oktober 1598 og 15. november 1599. Begge hed på latin Johannes til fornavn, og for at skelne mellem dem betegnedes de henholdsvis »major« og »minor«, den ældre og den yngre⁹. Som det fremgår af den nedenfor omtalte slagsmålssag, må den ældre broders danske fornavn have været Jens, mens den yngre vel har heddet Hans, selv om der ikke er hjemmel for det i nogen af de til rådighed stående kilder.

Den ældste broder rejste i maj 1600 efter halvandet års ophold tilbage til Danmark. Han har frekventeret de øverste gymnasieklasser, men blev ikke helt færdig med gymnasiets kursus. Dette fortsatte han efter ti måneders afbrydelse i Olmütz, hvor han blev optaget 12. marts 1601¹⁰. Det betydeligt fjernere alumnat i Mähren var fortrinsvis beregnet for sådanne elever, der i Braunsberg enten på grund af hjemlandets eller familiens nærhed kunne vise sig mindre standhaftige i den katolske tro¹¹. Ved optagelsen i Olmütz oplystes også hans alder — 21 år — altså må fødselsåret ligge o. 1580. Allerede i optagelsesåret afsluttede han gymnasiets kursus og tog fat på filosofistudiet. Dette kronedes med fremgang: 22. april 1603 blev han baccalaureus og 9. september 1604 magister¹².

I oktober 1604 udstedte Christian IV en forordning, som gik ud på, at jesuiterelever skulle udelukkes fra stillinger

⁹) G. Lühr, Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578—1798 (1925), s. 53, 55.

¹⁰) Archivum Romanum Societatis Jesu (cit. ARSI) Fondo Ges. 1477-26-18.

¹¹) A. Kroess, Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu I (1910), s. 523.

¹²) ARSI Fondo Ges. 1477-26-19; Moravsky Zemsky Archiv, Brno (Brünn), Cerroni II, 6, s. 379, 613 (fotokopi i Oluf Kolsruds samling i Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt i Oslo).

ved kirke- og skolevæsenet¹³. Det var et hårdt slag mod de katolske planer, som netop stilede mod at påvirke ungdommen ved efterhånden at vinde indpas i disse embeder og således vende strømmen til katolicismens fordel. Det har været urolige dage for mange af de unge mænd, der havde besøgt eller opholdt sig ved jesuiterskolerne; da det rygtedes ved de nordiske seminarier, udeblev virkningen ikke, og elevantallet fra Danmark-Norge sank til et minimum¹⁴.

I København havde de hjemvendte jesuiterelever et tilholdssted hos organisten ved Vor Frue kirke, Truid Aagesen. Der mødtes de for at drøfte fremtidsplaner og måske også for at holde privat andagt. Ved et tilfælde blev en sammenkomst af den art afsløret. En aften i begyndelsen af december 1604 var der flere gæster hos organisten, deriblandt jesuitereleverne magister Jens Kyd og Mads Gertsen (Meerfeldt), søn af bøssestøberen Gert Meerfeldt. På hjemmevejen kom de i slagsmål med en adelsmands stald-dreng, der synes at have været fuld. Efter lygtebærerens udsagn havde stalddrengen yppet kiv med magister Jens. Denne fik imidlertid forstærkning, og der blev slået løs på den formastelige stalddreng, der fik knivstik i armen og ryggen. Sagen blev bragt for konsistoriet, og ved en række møder i samme måned afhørtes flere vidner, uden at det lykkedes rigtig at komme til bunds i sagen. Magister Jens nægtede i hvert fald at have haft en kniv på sig, det samme gjorde Mads Gertsen. De hævdede, at de havde lånt deres knive til organisten, hvad denne også skriftligt bekræftede. Der er måske grund til at drage dette udsagns sandfærdighed i tvivl, især når man tager de hyppige slagsmål mellem studenter og adelstjenere i betragtning; man færdedes ikke gerne uden våben. Sagen blev sluttet kort før jul, og man fandt frem til, at knivstikkeren måtte være en yngre broder til magister Jens ved navn Peder, og da gernings-

¹³) Ny Kirkeh. Saml. IV, s. 758; V, 838 f.

¹⁴) Norsk Slektthist. Tidsskr. XII (1950), s. 368.

manden ikke var student, henviste konsistoriet stald-drengen til at forfølge sagen ved de ordinære domstole¹⁵.

Af vidneudsagn får man indtryk af sammenhold mellem organisten og hans gæster. De var sikkert ikke interesseret i at berette, hvad de havde bedrevet i organistens hus i Studiestræde.

To af affærens hovedpersoner, magister Jens Kyd og Mads Gertsen, finder vi efteråret 1606 i Rom, hvor de blev optaget ved Collegium Germanicum, lærestalten til uddannelse af katolske gejstlige for Nordeuropa. De fik støtte af jesuitergeneralen, der hjalp dem til et stipendium ved kollegiet¹⁶. De gennemgik de foreskrevne prøvetider: den første på 40 dage, der afsluttedes 25. oktober 1606, og dernæst den på seks måneder, som endte med edsafleggelsen 12. april 1607^{16a}.

Det halvandet år, som ligger mellem affæren i København og optagelsen i Rom, synes også at være blevet brugt til studier. I et senere brev til kansler Christen Friis henviste magister Jens til deres gamle bekendtskab i Padua, hvor kansleren blev indskrevet i juli 1605¹⁷. Man leder dog forgæves efter navnet Kydius blandt de indskrevne, men da det oplyses fra anden side, at han havde den juridiske doktorgrad fra Padua¹⁸, må han altså have studeret ved universitetet, dog næppe ved hjælp af egne midler.

Det teologiske studium ved Collegium Germanicum varede fire år. Mens Mads Gertsen allerede hurtigt fortrød

¹⁵) Kirkeh. Saml. 4: IV, s. 521 f. (konsistoriets forhandlingsprotokol i uddrag, se også Rigsarkivet, Univ.arkiv, Acta Cons. 1604, f. 25 ff.).

¹⁶) Kirkeh. Saml. 3: I, s. 636. Han må have gjort sig lidt yngre, idet hans alder opgives at være 23 år, mens han for fire år siden i Olmütz var 21 år.

^{16a}) Archivum Collegii Germanici, Juramenta 1588—1628; Juramenta III (fotokopier i Oluf Kolsruds samling).

¹⁷) Personalh. Tidsskr. 6: IV, s. 209.

¹⁸) Denne oplysning gives i en tilføjelse til Braunsbergmatriklen (Lühr, s. 53) og som sådan betegnede han sig også i sit brev til kansler Christen Friis til Kragerup, se tillæg.

forehavendet og vendte hjem, fortsatte Kydius støt og sikkert, indtil han kunne smykke sig med den teologiske doktorgrad. I Rom modtog han også præstevielse. Han afsluttede sine studier 1610¹⁹.

Samme år kom der til Collegium Germanicum en ung østrigsk adelsmand ved navn Johan Friedrich Breiner, der senere blev domprovst i Olmütz. Måske kendte de to hinanden allerede i forvejen fra Kydius' mähriske tid. Den 10. september 1610 indskrev danskeren sig i Breiners stambog²⁰, og dermed har han sandsynligvis også markeret afslutningen af sit Romophold. Det var en optimistisk sætning (»Non sempre piove et tuona«), han skrev til sin ven, og han havde selv behov for sit lyssyn. Hjemlandet havde ikke brug for en katolsk teolog og jurist; han måtte søge sit udkomme i et katolsk land. Han vendte atter sit blik mod Mähren, hvor den energiske modreformer kardinal Dietrichstein var bisp i Olmütz²¹. Med hans anbefaling var den unge Breiner kommet til Rom²², og han tog sig også af den danske teolog, der trængte til et embede. Først var Kydius tre år kapellan hos kardinalen. I oktober 1613 forfremmedes han til vicedekan i Nicholsburg, og året efter omtales han som dekan. Men allerede i maj 1615 erstattedes den danske teolog af en anden. Årsagen fremgår ikke af den anbefalingsskrivelse, som bisp en måned senere udfærdigede til ærkehertug Ferdinand. Deri omtales Kydius' studier i Olmütz og Rom, og at han i fem år flittigt og trofast havde tjent kardinalen, men nu ønskede at begive sig i ærkehertugens tjeneste. I september s. å. udstedte kardinalen en lignende anbefaling for Kydius til biskoppen af Lavant, Georg Stobæus af Palmburg. Alt var

¹⁹) Kirkeh. Saml. 3: I, s. 636.

²⁰) Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. Vindob. 12903, f. 79. Om Breiner, se A. Steinhuber, Geschichte des Collegium Germanikum-Hungarikum in Rom, I (1906), s. 463.

²¹) Hans levnedsløb i korthed i Allg. Deutsche Biogr. V, s. 197 ff.

²²) Steinhuber I, s. 463.

tilsyneladende i den bedste orden. Men Kydius forblev hverken hos ærkehertugen eller hos bispem af Lavant. Allerede i begyndelsen af 1616 havde han forladt den sidstnævnte. Først nu åbenbarede kardinal Dietrichstein over for Stobæus, hvorfor han havde set sig nødsaget til at afskedige Kydius. Alvorlige anklager blev ført frem: ukendskab til den romerske liturgi, som var i brug i kardinalens stift, forsømmelighed i gudstjenesten, ødselt liv, genstridigt sind, som ikke kendte til at bøje sig, når han havde syndet, og ubetalt gæld. Kardinalen gættede på, at lignende grunde lå bag Kydius' rømning fra Lavantbispens tjeneste²³.

Også i Collegium Germanicum's matrikel oplyses, at Kydius havde mistet sit embede hos kardinal Dietrichstein på grund af dårlig og hovmodig opførsel²⁴. Det lader dog til, at kardinalen har ladet sig formilde. Egentlig havde den besværlige dansker vel fortjent en alvorlig afklapsning, men kardinalen må have syntes, at hans omflakkende tilsværelse var straf nok i sig selv og ville derfor ikke lægge ham yderligere hindringer i vejen, men undskyldte hans opførsel med alt for ung alder. Da var han allerede i tjeneste hos bispem af Gurk, et andet lille bispedømme i Kärnten²⁵.

I nogen tid er der tavshed om Kydius' færden. I maj 1617 dukkede han påny op, denne gang i Salzburg. Han oplyste nu, at han havde absolveret filosofien i Olmütz, teologien i Rom og i halvandet år været dekan hos kardinal Dietrichstein i Nicholsburg. Derefter var han blevet anbefalet til ærkehertug Ferdinand og havde været i tjeneste hos biskoppen af Gurk²⁶; han nævnte altså ikke med et ord

²³) Fr. Snopek, *Nová akta kardinala Ditrichštejna* (i: *Časopis matice moravské XXVII*, 1903), s. 278, 301 ff. Også Stobæus var uddannet ved Collegium Germanicum, se Steinhuber I, s. 337 f.

²⁴) Kirkeh. Saml. 3: I, s. 636.

²⁵) Snopek, s. 303.

²⁶) Konsistorialarchiv Salzburg (cit. KAS), *Protocollum consistoriale* 1617, møde 18/5.

sin afskedigelse og vel at mærke heller ikke sine juridiske studier, hvad der kunne tyde på, at han måske alligevel ikke havde erhvervet den juridiske doktorgrad, som han smykkede sig med i sit brev til kansler Christen Friis²⁷. Det var en pynt, som han i Salzburg på grund af Paduas nærhed skulle vogte sig for at udstyre sig med, men Danmark lå langt væk, og derfor synes han at have fundet på en anden fjer, som kunne sikre anseelse og karriere, nemlig adelskabet. Han oplyste om sin oprindelse, at han var født »ex parentibus nobilibus familiae Kydiæ«, altså af adelige forældre af familien Kyd²⁸. Med et slag var altså købmanden Jørgen Kyd forvandlet til en adelig person. Selv om der findes en vis navnelighed med adelsslægten Kid, som allerede på et tidligt tidspunkt antog navnet Krag og synes at være uddød i det 17. århundrede²⁹, kan man ikke på grundlag af slægtsoplysninger øjne nogen forbindelse mellem de to familier.

De nævnte oplysninger gav Kydius til ærkestiftets konsistorium, idet han søgte ansættelse hos den regerende ærkebisp Marcus Sitticus Hohenem og også fik konsistoriet til at forelægge sagen for ham. To måneder senere blev den danske teolog optaget i konsistoriet som gejstlig råd³⁰.

I fire og et halvt år medvirkede Kydius nu aktivt ved bestyrelse af ærkestiftets anliggender. Konsistoriet bestod kun af 3—4 medlemmer, der havde temmelig stor arbejdsbyrde, som omfattede besættelse af de forskellige gejstlige embeder i ærkestiftet, retssager mod gejstlige, problemer vedrørende de økonomiske anliggender og meget mere. Der kom i øvrigt ret snart en anden dansk konvertit til Salzburg stift, nemlig ålborgensereren Theodor van Ginchel,

²⁷) Se ndf. n. 36. Oplysningen om hans juridiske doktorgrad findes også i en tilføjelse til Braunsberg-matriklen (Lühr, s. 53), men mangler i alle de øvrige mere udførlige redegørelser for hans studier.

²⁸) Se note 26.

²⁹) Danm. Adels Aarb. 1899, s. 299.

³⁰) KAS Prot.cons. 1617 16/7.

der optrådte under navnet Theodor Hermann, men han gjorde sig snart meget ufordelagtigt bemærket og blev til sidst nødt til at forlade stiftet³¹.

I konsistoriets forhandlingsprotokol figurerer Kydius som tilstedeværende ved næsten alle møder. Kun en sjælden gang var han fraværende, for det meste på grund af en særlig opgave. Han er blevet brugt en del som rådgiver ved problemer i forbindelse med nabobispedømmerne Lavant og Gurk. I begyndelsen af 1619 havde han nogle penge til gode hos det førstnævnte stift, måske endnu fra hans tid der. Efter anmodning blev det pålagt kommissærerne ved stiftet at udrede 100 gylden udover de 50, som han allerede havde modtaget, med den tilføjelse, at Kydius egentlig kunne gøre krav på mere³². I 1621 var han udsendt som kommissionær til Chiemsee for at ordne visse indlemmelsesproblemer. Samme år bad biskoppen af Gurk på grund af en kontrovers med kapitlet om en mæglingsmand og ønskede navnlig Kydius, men han undslog sig denne ære³³.

Kydius tjente under to ærkebisper. Hans første herre, Marcus Sitticus Hohenem, afgik ved døden 1619. Efter flere måneders vakance efterfulgtes han af Paris Lodron. I vakanceperioden regerede domkapitlet, og Kydius benyttede lejligheden til at ansøge om forbedring af sin løn og et andet sted at bo. Domkapitlet bevilgede ham et beløb på 150 gylden en gang for alle; med hensyn til ny bolig henvistes han til den nye ærkebisp³⁴.

Den truende krigsfare, som kastede sin skygge over Tyskland og Østrig, gik dog Salzburg forbi. Paris Lodron

³¹) Hans skæbne vil snart blive behandlet særskilt.

³²) KAS Prot.cons. 1619 14/1 og 5/4.

³³) KAS Prot.cons. 1621 6/2 og 6/9.

³⁴) Landesarchiv Salzburg, Domkapitel-Sitzungsprot. 1619, f. 149. Om bisperne i Salzburg, se: F. Martin, Salzburgs Fürsten in der Barockzeit 1587—1771 (1949) og K. J. Grauer, Paris Lodron, Erzbischof von Salzburg (1953).

førte en henholdende politik og ville ikke direkte deltage på ligaens side i krigen. På forbundsdagen i Augsburg i februar 1621 opponerede de salzburgske udsendinge mod bidragets størrelse og mod dets inddrivelse ved eksekution. Ligaens udsendinge kom derefter i marts til Salzburg og fordrede Würzburgbeslutningernes fuldbyrdelse³⁵.

Der er bevaret et brev, som den danske konvertit kort efter skrev til den danske kansler Christen Friis. Kydius omtaler indledningsvis deres gamle bekendtskab fra Padua og udtrykker sin taknemmelighed for den velvilje, kansleren har vist ham og hans familie, med håb om, at det måtte bevares, og at brevskriveren efter fattig evne måtte kunne gøre gengæld. Dernæst går han over til at skildre tilstanden i 30-årskrigen, hvorved han hævder, at hans oplysninger var hentet fra nær og fortrolig forbindelse med fremtrædende mænd, og han glemmer i samme forbindelse ikke at rose sin herre, ærkebispens af Salzburg. Kydius fremstiller kejseren som sikker kejserherre, mens pfalzgreven derimod var en slagen mand, hvis besiddelser for størstedelens vedkommende var besat af Spinolas tropper. Dog måtte man regne med, at pfalzgreven håbede på hjælp fra de mægtige nordiske fyrster, men Kydius troede ikke, at det ville ske. Kejseren havde jo ikke gjort de nordiske konger noget, og desuden ville en indblanding betyde underminering af selve kongemagten. Det er åbenbart Kydius meget magtpåliggende at hævde legitimitetsprincippet — enhver hjælp til oprør mod kejseren ville få alle troner til at vakle. Til sidst udmales krigens rædsler³⁶. Brevet synes at have en politisk baggrund og kan forstås som en advarsel til Danmark mod at støtte pfalzgreven.

Der er intet spor af utilfredshed over Kydius' arbejde, intet, der tyder på, at den afbrudte karriere hos kardinal Dietrichstein har skadet ham i Salzburg. Han synes at have været en udmærket administrator og velbevandret i

³⁵) Hans Widmann, *Geschichte Salzburgs III* (1914), s. 276.

³⁶) Se tillæg.

den kanoniske ret. I slutningen af 1621 indhentede domkapitlet således en betænkning af ham i spørgsmålet om unge kannikers præbender, en betænkning, der henvises til flere år senere. Hans råd blev hørt i begyndelsen af november³⁷. Den 12. januar 1622 deltog han som sædvanlig i konsistoriets møde, men var fraværende to dage senere³⁸. Derefter leder man forgæves efter hans navn i konsistoriets forhandlingsprotokoller. Et par uger efter hans sidste fremtræden blev der udnævnt en ny råd og livet gik videre, som intet var hændt.

Hvor var Kydius blevet af? Det viser sig, at han efter 4½ års tjeneste i Salzburg, uvist om tvungent eller frivilligt, atter har rykket teltpælene op og sandsynligvis er vendt tilbage til bispem af Gurk. Det foreløbig sidste livstegn fra ham er et brev til domprovsten Georg III i Gurk, dateret 24. marts 1624 i Graz, hvor bispem af Gurk, Johan Jacob von Lamberg, opholdt sig ved kejserhoffet. I det korte brev meddeler Kydius, at han har overladt provstens sag til bispem, der ville træffe sin afgørelse senere³⁹. Det ser altså ud til, at den danske teolog har indtaget en temmelig betroet post hos bispem af Gurk. Et grundigere studium i de østrigske arkiver ville måske bringe mere for dagens lys. Kydius var jo kun først i 40-erne og kunne virke mange år endnu. Det er muligt, at han fortsat har tjent bispem af Gurk, der åbenbart har sat mere pris på ham end hans andre herrer.

Den yngre broders levnedsløb er mere ligetil. Johannes Kydius den yngre lagde sin livsgerning i de samme egne, hvor han modtog sin undervisning, og hvor han konver-

³⁷) LA Salzburg. Domkap.-Sitzungsprot. 1621, f. 41v (30/9); 1624, f. 8v (21/1).

³⁸) KAS Prot.cons. 1622.

³⁹) Archiv des Gurker Domkapitels, Spiritual Abt. 61 (venlig meddelt af prof. dr. J. Obersteiner i Gurk). Om Johan VII Jacob Lamberg, biskop i Gurk 1603—30, se: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, hrsg. v. d. Geschichtsvereine für Kärnten, XV (1885), s. 33.

terede til katolicismen. Efter sin optagelse i Braunsberg 15. november 1599 gennemgik han gymnasiets kursus. Han synes at være kommet til jesuitterne i en temmelig ung alder, omtrent 13 år gammel, så han er nok begyndt i den laveste klasse. I begyndelsen af 1602 var han avanceret til den tredje klasse, men allerede året efter sendtes han til Vilna for der at afslutte sine studier. På det tidspunkt manglede han i hvert fald den ene af de sidste klasser⁴⁰. I Braunsberg var han medlem af Mariakongregationen, som samlede de mest begavede og fromme elever med det formål at styrke og udøve deres tro i ord og gerning⁴¹. Det var naturligt, at han fortsatte som medlem af den tilsvarende kongregation i Vilna. I maj 1604 bidrog han med to digte til ære for St. Casimir⁴². Han var også med til at hylde den nye statholder i Vilna, Nicolaus Christopher Radziwill^{42a}. Samme år traf han også sit livs afgørende beslutning og indtrådte i august som novice i jesuiterordenens prøvehus i Vilna. Fra nu af fulgte hans levnedsløb de sædvanlige regler inden for ordenen. Efter afsluttet toårig prøvetid fortsatte han sit studium. I 1609 blev han i Pultusk sammen med seks andre ordensstuderende færdig med det treårige filosofiske kursus og betegnedes da af provinsialen i forhold til andre som »ultimus, sed tamen bonus«⁴³. I 1610—11 virkede han som lærer i den første gymnasieklasse i Braunsberg. Dernæst

⁴⁰) ARSI Fondo Ges. 1379-3-13; sml. Lühr, s. 55.

⁴¹) Medlemsfortegnelse i Uppsala Universitetsbibl. H. 168.

⁴²) St. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem* (1877), s. 439. Kydius kaldte sine bidrag »Semita castitatis« og »Ad Romanos«.

^{42a}) *Panegyrica Illustris: mo Domino D. Nicolao Christophoro Radzivilo S. R. I. Pr. Olycen: et Niesvisien: Ducī . . . post auspiciissimo initum Vilmæ Palatinatum, ab eiusdem Il:mi Domini perillustribus nepotibus D. Nicolao Christophoro, D. Joanne Alberto, D. Alberto Stanislaio Radzivilis, & quibusdam aliis bonarum artium cultoribus, nomine totius Aca-demiæ Vilmensis Societatis Jesu, summa fide & observantia D. D. Vilmæ . . . MDCIV.* Kydius' bidrag er et anagram.

⁴³) ARSI Lith. 6 f. 2; Pol. 77: I f. 35v.

finder vi ham i 1612 ved kollegiet i Riga som leder af skolerne; der har han samtidig undervist i de ældste klasser. Men allerede i det følgende år forlod han gymnasieundervisningen for at fortsætte sine studier. Det oplystes senere, at han i alt havde undervist i fire år. I 1613—14 studerede han teologi i Vilna, hvorefter han blev sendt til kollegiet i Nieswicz, hvor han 1615—16 blev indviet i kasuistikken. Nu var han moden til at modtage præstevielser, som foregik 1616, og i det følgende år blev den unge jesuiterpræst benyttet som »operarius«. I 1618 gennemgik han det forekrevne tredje prøveår og var dermed færdig med sin uddannelse. Fra 1619 til byens erobring af svenskere 1626 figurerede han under kollegiet i Braunsberg som missionær, det vil sige, at hans vej bragte ham temmelig vidt omkring. I 1619 opføres han således også under kollegiet i Riga, hvor han et kortere tidsrum har virket som forvalter af verdslige anliggender⁴⁴. Den 25. november 1620 aflagde han i kollegiets kirke i Braunsberg løfterne om fattigdom, kyskhed og lydighed og om at ville vie sit liv til undervisning af ungdommen, hvorved han blev optaget i klassen »coadjutor spiritualis« — de undervisende jesuitter⁴⁵. Krigens mellem Polen og Sverige rykkede nærmere, og folke-missionen blev skudt i baggrunden til fordel for soldatermissionen. Efter erobringen af Braunsberg 1626 kom den danske jesuit nominelt til Pultusk; men i virkeligheden arbejdede han rundt om i landet i de forskellige fæstninger blandt soldater. Der blev han også ramt af den sygdom, som allerede 31. maj 1627 kostede ham livet i Danzig⁴⁶. I hans nekrolog berømmes hans mildhed, som gjorde ham vellidt af alle⁴⁷.

Johannes Kydius d. y. var den første jesuit fra det nuværende danske område. Han nåede at opleve Christian

⁴⁴) ARSI Lith. 6 f. 13 passim.

⁴⁵) ARSI Germ. 62 f. 185.

⁴⁶) ARSI Lith. 6 f. 263, sml. Hist. Soc. 43 f. 210.

⁴⁷) ARSI Lith. 61 s. 54.

IV.s nederlag ved Lutter am Barenberg, som gav katolikkerne nyt håb, og han havde også erklæret sig rede til som missionær at drage til Danmark⁴⁸. Men under Wallensteins indfald i Jylland, som måske havde betydet virkeliggørelsen af dette mål, var den danske jesuit allerede død, kun godt 40 år gammel.

Hans ønske om at drage til Danmark blev formidlet gennem den tredje broder, Jacob Kydius, hvis livsbane er betydelig mere broget. Han blev optaget i Braunsberg som 16-årig yngling 15. august 1610, altså længe efter Christian IV.s forordning mod jesuiterstudenter. Hans fader må da have været død, og den unge Jacob synes at have været besjælet af ønsket om at følge sine ældre brødre, hvoraf den ene netop ved den tid underviste ved kollegiet i Braunsberg. Måske har den unge jesuit opildnet sin lillebror til at drage over Østersøen, hvor han kunne få gratis uddannelse. Jacob kom i tredje klasse og blev efter nogen tids forløb sendt videre til Vilna, hvor han blev færdig med det første år af filosofistudiet (*logica*). Opholdet hos jesuiterne har altså strakt sig over mindst 3—4 år⁴⁹.

Det oplyses om ham i Braunsbergmatriklen, at han siden studerede i Belgien. Det er muligt, men derom kan ikke konstateres noget. Derimod er det givet, at han 11. april 1616 blev *baccalaureus* ved jesuiteruniversitetet i Graz, hvor den norske jesuit Laurentius Nicolai Norvegus før århundredskiftet havde virket som professor en halv snes år⁵⁰. At Jacob netop har valgt Graz, hænger sandsynligvis sammen med, at hans broder Jens havde sit virke i Østrig og sikkert har hjulpet sin yngre broder med råd og dåd. Der er et sammenspil mellem de to, ikke mindst, når også den yngre broder betegner sig som adelig. Denne betegnelse

⁴⁸) Se ndf. note 59.

⁴⁹) Lühr s. 65.

⁵⁰) Archiv der theologischen Facultät der Universität Graz: *Nomina eorum, qui in alma et catholica Academia Gracensi ad gradus litterarios promoti sunt, ab anno 1586, f. 30.*

fastholdt han også ved sin immatrikulation ved universitetet i Wien 1622⁵¹.

Samme år grundlagdes propangadakongregationen, som straks fra begyndelsen havde sin opmærksomhed henvendt på de nordiske lande. Det var imidlertid også nødvendigt med sagkyndig bistand, og valget faldt her på Jacob Kydius. Måske er propagandakongregationen kommet i forbindelse med ham gennem hans brødre, der selv havde været temmelig længe borte og næppe kunne udtale sig med særlig autoritet, mens Jacob uden tvivl havde de friskeste indtryk af forholdene i Danmark.

I juni 1622 indsendte Jacob Kydius en redegørelse for tilstanden i Danmark-Norge. Hans betragtninger er præget af stor nøgternhed. Efter opregning af de vanskeligheder, som ville møde en katolsk mission, udpegede han biskoppen Hans Poulsen Resen som katolicismens hovedfjende. Da kongen stod under hans indflydelse, var der altså ingen chance for at opnå noget på højeste sted. Men Kydius pegede dog på visse muligheder for resultater i det fjerne Norge, hvor en del af befolkningen stadig fastholdt den gamle katolske tro. Hvis det lykkedes at omvende flertallet i Norge til katolicismen, så kunne man troligt ved oprør eller frafald bevæge kongen til at tillade religionsfrihed i sit rige. Det måtte tillige regnes som en fordel, at statholderen i Norge, Jens Juel, der havde opholdt sig og studeret i katolske lande, sagdes i det skjulte at være katolicismen gunstigt stemt. Hvis det lykkedes at få ham helt over på romerkirkens side, ville det betyde et stort skridt videre mod katolicismens sejr.

En lignende fremgangsmåde tilrådede Kydius i selve Danmark. Der kunne man begynde med det fjerneste Jylland, mens det var nytteløst at forsøge sig ved hoffet eller

⁵¹) Franz Gall, *Die Matrikel der Universität Wien IV* (1961), s. 115. Han brugte altid patronymet som andet fornavn, og hans latiniserede navneform var altså *Jacobus Georgius Kydius*. Skikken med to fornavne var temmelig udbredt blandt den østrigske adel.

i hovedstaden. Eventuelle udsendinge til kongen ville bare medføre skærpet agtpågivenhed, som eksemplet med den norske jesuit Laurentius Norvegus tydeligt viste. Men man kunne udnytte kongens behov for teknisk bistand, for byggekyndige folk og håndværkere, og endelig var der en mulighed gennem tronfølgerens eventuelle katolske giftermål⁵².

Denne betænkning er temmelig virkelighedsnær i sit indhold, især når man sammenligner den med de projekter, den ovennævnte norske jesuit i sin tid fremsatte⁵³. Det skinner tydeligt igennem, at Kydius havde stor respekt for biskop Resens autoritet og anså det næsten for umuligt at komme udenom ham. Han bemærker meget rammende, at ikke engang calvinister, der dog havde betydelig mere fælles med lutheranere end katolikker, kunne få lov til at lufte deres meninger. På denne baggrund var mulighederne yderst hypotetiske.

Propagandakongregationen har ikke taget særligt hensyn til Jacob Kydius' advarsler. Der blev sendt to missioner: den ene bestående af jesuitter, den anden af dominikanere, hvilket førte til indbyrdes rivalisering, og de kom stik modsat Kydius' råd til Sjælland og Skåne; resultatet var derefter⁵⁴.

Den danske konvertit havde dog visse fordele af sin rådgivning. Han blev taget under propagandakongregationens protektion og anbefalede i et møde den 7. marts

⁵²) Brevet trykt i: Ivar Hansteen Knudsen, *De relationibus inter Sanctam Sedem et Norvegiam duobus primis post reformationem sæculis vigentibus* (1946), s. 162 ff. Det er udateret, men synes efter placeringen at dømme at have været behandlet ved propagandakongregationens møde den 20. juni 1622, skønt Hansteen Knudsen selv (s. 109) daterer brevet som skrevet 1624.

⁵³) Disse problemer belyses nærmere i en større afhandling om modreformationen i Danmark, som vil udkomme snarest.

⁵⁴) Nærmere behandlet af Einar Molland i *Kirkeh. Saml.* 7: I, 284—359, med tillæg af Bjørn Kornerup (*ibid.* s. 360 ff. og 518 ff.) og Sune Dalgård (7: II, s. 231 ff.).

1623 af kardinal Zollern. Det besluttedes gennem bispem af Perugia at sikre ham en plads ved en universitetsstiftelse i samme by⁵⁵. Der blev skaffet ham et stipendium ved »Domus sapientiae«, en stiftelse, grundlagt af kardinal Capocci 1562—68. Denne stiftelse muliggjorde et syvårigt studium for 50 fattige studenter, til gengæld måtte de forpligte sig til at promovere i Perugia⁵⁶. Allerede den 2. juni blev danskeren indskrevet i den tyske nations matrikel; selve immatrikulationen ved universitetet fulgte 24. oktober⁵⁷.

De følgende syv år havde Jacob Kydius sin gang ved det ærværdige universitet i Perugia, hvor retsvidenskaben stod i højsædet. Hans navn forekommer nu og da i kongregationens akter, idet han synes ikke at kunne klare sig med det faste stipendium. I november 1624 bevilgedes ham 25 scudi til beklædning; i marts 1625 modtog han samme beløb. Allerede i august samme år var den danske student atter i pengenød og bad indtrængende om yderligere forstrækning, da de sidste penge også var blevet brugt til køb af tøj. Det resulterede i fornyet hjælp fra kongregationens side⁵⁸. I begyndelsen af 1626, nogle måneder før Christian IV.s nederlag ved Lutter am Barenberg, skrev Kydius atter til propagandakongregationen, denne gang ikke om penge, men om forholdene i Danmark, på grundlag af meddelelser hjemmefra. Han havde fået brev fra en ven, den norske adelsmand Hartvig Huitfeldt fra nærheden af Trondhjem. Denne, der selv var katolik, havde udtrykt sin bekymring over, at der ingen præster

⁵⁵) H. Tüchle, *Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia 1622—1649* (1962), s. 32.

⁵⁶) *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 32 (1944), s. 128 f.

⁵⁷) F. Weigle, *Die Matrikel der Deutschen Nation in Perugia 1579—1727* (1956), s. 74.

⁵⁸) Tüchle, s. 72, 88, 103. Om den sidstnævnte tildeling findes yderligere bilag i propagandakongregationens arkiv i Rom (*Scitture originali riferite nelle Congregazioni Generali*, vol. 358 f. 140 f.).

var at varetage katolikkernes sjælesorg i Norge. Kydius tilføjede, at han havde opfordret sin broder, der var medlem af jesuiterordenen og udøvede sjælesorgen blandt katolske købmænd i Danzig, til at drage til Norge, og at denne overfor sine overordnede havde erklæret sig rede dertil. Desværre kendes Kydius' indberetning kun fra et referat i kongregationens forhandlingsprotokol⁵⁹. Endnu et afsnit af indberetningen refereredes ved samme møde, nemlig at en katolik ved navn Theodoricus, der havde været musiker ved det svenske hof, på grund af kætternes chikanerier havde mistet kongens nåde og havde været nødt til at flytte til Danzig med hustru og børn.

Kongregationen handlede resolut og pålagde jesuitergeneralen ufortøvet at sende missionærer til Norge⁶⁰. En fortsættelse kan ikke ses af propagandakongregationens forhandlinger; men der synes ikke umiddelbart at være kommet en mission ud af denne beslutning. Måske vendtes efter Christian IV.s nederlag opmærksomheden mod nærmere mål, især efter at hele Jylland var besat af Wallensteins tropper.

Det er muligt at verificere Jacob Kydius' oplysninger. Hartvig Huitfeldt var en af de mange dansk-norske adelsmænd, der havde haft en katolsk præceptor, nemlig en dansk student fra Olmütz ved navn Johannes Malachus. Ledsaget af andre katolsksindede danske studenter rejste de om sommeren 1600 til Wittenberg, lod sig immatrikulere og fik endog lejlighed til at disputere. Året efter drog de imidlertid videre til jesuiteruniversitetet i Olmütz, hvor Huitfeldt 1603 ytrede ønske om at blive optaget i jesuiterordenen. Dette synes dog ikke at være blevet til noget, og han vendte snart hjem. Hans præceptor døde kort efter

⁵⁹) Tüchle, s. 118. A. Pieper, Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen im 17. Jahrhundert (1886), s. 36 henviser i en note til propagandakongregationens arkiv, Scrittura etc. vol. 296 f. 41. På dette sted (nu ny fol. nr. 45) findes imidlertid det i note 52 nævnte brev.

⁶⁰) Tüchle, s. 118.

hjemkomsten. Om hans elevs færden vides der ikke ret meget før 1616, da han blev kannik i Oslo, men der synes at være al grund til at formode, at han ikke har brudt med sine katolske venner. I 1618—26 var han forlenet med Sem, Eker og Drammens tolder, 1620 nævnes han som berg-hauptmand, og fra 1627 til sin død i 1637 havde han Marie kirkens provsti⁶¹. Om Johannes Kydius d. y., der viede sit liv til den katolske kirkes tjeneste som jesuiterpræst, har vi hørt ovenfor. Oplysningen om Theodoricus stammer muligvis også fra ham. Bag dette navn skjuler sig antagelig den ovennævnte organist ved Vor Frue kirke i København Truid Aagesen (Theodoricus Sistinus), der på grund af sit katolske sindelag blev nødt til at forlade Danmark o. 1614⁶². Han har altså søgt over Østersøen, ad samme vej, som mange unge danskere var draget før ham, udsendt af ham til jesuiterskolerne i Braunsberg. Måske var brødrene Kydius blandt dem, som organisten havde hvervet. I hvert fald kan forbindelsen påvises, idet den ældste var blandt dem, der en aften sent på året 1604 blev indblandet i det omtalte slagsmål, som bevarede beviset på deres nære tilknytning for eftertiden. En komposition i Danzigs stadsbibliotek synes at bekræfte organistens tilstedeværelse i byen⁶³. At han blev betegnet som den svenske konges musiker, beror muligvis på en misforståelse fra referentens side. Heller ikke dengang var man i Sydeuropa i stand til at holde de nordiske lande fra hinanden.

Jacob Kydius' studier begyndte at nærme sig deres afslutning 1627. I et møde i juli bestemte propagandakongregationen foruden ydelse af den sædvanlige pengesum (25 scudi), at kardinal Ludovisi skulle sørge for, at det blev muligt for danskeren at opnå doktorgraden gratis⁶⁴.

⁶¹) Også med hensyn til Huitfeldt og Malachius henvises til den i note 53 omtalte afhandling.

⁶²) Dansk Biografisk Leksikon I, 20; Kirkeh. Saml. 3: I, 401 f.

⁶³) Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek IV (1910), s. 10.

⁶⁴) Tüchle, s. 161.

Men der må være kommet en del i vejen, så sent som i april 1630 havde han endnu ikke taget graden. Da forekommer han for sidste gang i kongregationens akter, idet han atter modtog 25 scudi som hjælp til opnåelse af doktorgraden⁶⁵. Denne beslutning bygger på en ansøgning, hvori Kydius udmaler sin vanskelige stilling. På grund af forskellige sygdomme havde han været nødt til at stifte gæld, og desuden nærmede den fastsatte termin for erhvervelse af doktorgraden sig⁶⁶. Han blev altså bøn hørt, men om han nogensinde fik graden, lader sig ikke konstatere. Kort efter, den 18. maj 1630, anbefalede kardinal Pallotto fra Wien ham til kardinal Ludovisi⁶⁷. Derefter forsvinder alle spor, ligesom efter hans broder Johannes d. æ. Forbindelsen med Østrig synes dog at tyde på, at også han har fundet noget her, hvor hans ældre broder holdt til.

Forhåbentlig er det sidste ord om trekløverets skæbne endnu ikke skrevet; måske kan nærmere efterforskninger kaste nyt lys over købmandssønnerne fra København. Alle tre synes at have haft et temmelig vanskeligt sindelag. Det lykkedes måske Johannes d. y. at overvinde det, mens de to andre trods de usædvanlige begunstigelser, som kunne tyde på ikke ringe evner — det gælder navnlig Johannes d. æ. — dog ikke kunne finde sig til rette og gang på gang kom i konflikt med deres omgivelser. Den yngste broder var tyve år om at være på nippet til at opnå den dobbelte juridiske doktorgrad, det er ligesom han har haft andre interesser af mere verdslig art. Deres ærgerrighed og selvfølelse gav sig udslag i fiktivt adelskab og måske også falske universitetsgrader, men i godt og ondt holdt de fast ved deres katolske tro og betalte derfor med landflygtighed.

⁶⁵) Ibid. s. 278.

⁶⁶) Propagandakongr. ark. Scrittura etc. vol. 390, f. 148. Den yngste Kydius har den meget dårlige vane som regel ikke at datere sine breve, også det sidste brev er udateret.

⁶⁷) Ibid. vol. 71, f. 20.

TILLÆG

Johannes Kydius d. æ. til
kansler Christen Friis til Kragerup.

Salzburg 13. april 1621 (n. st.).

Perill^{ris}, inclyte, et generose D^{ne}, D^{ne} gratiose, et
Colend.^{me}

Summum illud dignitatis fastigium, in quo D^{nem} Tuam perill^{rem}, et gratiosam iure optimo collocatam aspicio, nullo negotio me, ab hac scribendi audacia deterrere potuisset; nisi rara comitas, et singularis D^{is} T^æ Perill. benevolentia, qua me immerentem olim Patauij complexa est, et gratia, qua etiamnum meos prosequi solet, tam arcto me gratitudinis uinculo sibi obstrinxissent, ut ingrati hominis notam nunquam effugere potuissem, nisi hoc quali, quali, argumento, debitæ seruitutis meæ obsequium Dⁿⁱ T^æ perill. et grat^{sæ} contestatum reliquissem, quorum omnium et æterna apud me manebit memoria, et constans, perpetuaque Dⁿⁱ t. Perill^{ri} seruiendi uoluntas. Vnum D^{nem} t. perill^{rem} et grat: enixe oro, vt etiam in posterum me, meosque sub suo gratioso patrocinio, secure delitescere permittat, consuetoque auxilio fouere non dedignetur. Ego si par hostimentum, Dⁿⁱ T^æ perill. præstare non potero, pro ut nunquam potero, saltem, pro D.t. felici regimine, et diuturna uita, deum omnipotentem, ardentem precabor. Porro si D^o T^a perill^{ris} existimet, hisce in partibus, quidpiam a me præstarj, efficiue posse, quod ipsius gratiosæ uoluntati gratum, acceptumque esse queat, ad omnem ipsius gratiosum nutum, arrectus stabo; nihilque mihi in uita antiquius erit, quam eidem omnibus diligentia numeris satisfacere. Neque enim arbitror Dⁿⁱ t. perill^{ri} ingratum fore, si aliquando de harum prouintiarum statu, deque imperij vicissitudine, uariisque bellorum motibus, deque eorundem exitu, D^m T^m perill^m certiozem reddidero, præsertim, cum ea quæ scripturus sum, non ex attellanis

fabulis, neque præficarum cantilenis, sed ex sanctiori, et secretiori magnorum uirorum relatione, sim deprompturus. Si enim quis est in Germania princeps remotior, qui certos, et constantes de omnibus, rumores habet, meus sane Ill^{mus} herus, et princeps est, qui etiam huius rei gratia, non uulgarem auri uim profundere consueuit, neque immerito, cum undique ipsius Principatus, rebellium exercitu circumseptus (!) sit, ipsiusque etiam ferrum, quod aiunt, in igne versetur. Quare si nunc D. tuam perill. aliquantisper a grauioribus negotijs auocem, ipsius erit humanitatis, mihi ueniam dare. Res Cæsaris, occupata Bohemia, reliquisque hæreditarijs prouintijs, in seruitutem redactis, nunc sunt foelices. Ab eo enim tempore, quo versa in seueritatem, nimiâ, et damnosâ clementiâ, adiunctâ quoque eidem pari potentiâ, extrema summaque papauerum capita, more Tarquinij, decutere cæpit, debitus Cæsari timor, honorque haberi cæptus est, paucorumque exemplum et pœna multorum facta sunt metus. In Bohemia Comiti Palatino, post acceptam cladem, nihil reliquum erat, præter duas vrbes Pilsnensem, et Thaborensem ijsque coniunctum districtum. Verum dum comes Mansfeldius, qui hasce reliquias Palatino seruare nitebatur, diuersis in locis opem et subsidium quærit, milites absentiae mora fracti, interea cum Cæsareis super deditioe pæciscuntur, iamque re ipsa vrbes deseruere, assignato 20 millium florenorum Rhenensium in quodlibet uexillum, quorum septem erant, stipendio. Itaque Cæsar nunc omnes prouintias possidet, easque necessarijs præsidijs firmat. Quid nunc amplius spei Palatino superesse possit, hercle non uideo. Num ad formidabiles Aquilonis regum, uires, manusque respicit? ita uox constans populi: venturos Ser^{mos} Daniae, et Sueciae reges in auxilium, et Mauortia signa copiasque Germaniae campis, contra Cæsarem, illaturos. Porro qui horum regum, toto orbe celebrem rerum omnium experientiam, æquâ, ut par est, lance examinat, longe aliter sentiunt. Quæ enim noxa Cæsaris, quod illius in illos facinus? num non omnium qui-

cunq̄ue adhuc regna iure tenent regum, iniuria est, impune regna eripi, et perduellium fiduciam approbari, adiuuari? quod non atrox facinus facile sui exemplum inueniet, si publica regum patientia excipietur? nullius principis tam firmata salus, aut regna sunt, quæ non in apertum discrimen, tam rebellis facti similitudine, ac libertate adduci possunt, si huiusmodi audaciam reges admittunt, et fouent. Conatus fuit Palatinus Turcam contra Cæsareme uocare, sed etiam ille ab huiusmodi facti specie abhorret. Prouintiæ quoque Palatini major pars a Spinola occupata est, alteram nunc partem superiorem Dux Bauarus iussu Cæsaris, ingenti, et delecto milite adoritur, facileque in potestatem suam rediget, nullo resistente. Principes protestantes, qui classicum cecinerunt, vrbesque imperij, qui huic incendio frigidam suffuderunt, nunc Palatini partes deserunt, illorumque oratores, pacem et veniam ab Imperatore Viennæ supplices poscunt; quid vero responsi illis daturus sit Cæsar, cum proximo veredario auide scire desideramus. Itaque quocunq̄ue me verto Palatini res accisas planeque desperatas video. Vngaria quoque in pacis consilia inclinatur, et Bethleem de amica cum Cæsare ineunda compositione serio tractatur. Interea uero ingentes bellorum apparatus tota Germania instruuntur: ipsaque adeo Italia imperatoriam aquilam formidare, diuersisque nunc bellorum motibus commoueri, ac prouocari incipit. Motus omnes bellici facile componi possent, dummodo Cæsar militem Spinolæ imperio excedere iuberet. Omnibus enim Hispanica factio suspecta est, et a libertate Germanica longe aliena. Sed neque hic quidquam timendum, nam Spinolæ potentia certa est, et castigata, neque limites Palatinatus egredietur, nisi ab alijs ultro, et proterue, laccessita. Deus opt. Max. pacem nobis largiatur, uix enim credi potest, quam nobilissimæ hæ prouintiæ, incendijs, rapina, innumera hominum strage fœdatæ, ac deuastatæ sint. Nulli sexui parcitum, neque ipsis infantibus, ab vberibus matrum raptis. Illustres matronæ, et virgines, a gregario milite, et

nescio quo obscuro terræ filio, uim et stuprum pati coactæ sunt; totoque hoc belli decursu, plusquam ducenta millia hominum interneconi data res profecto sanguineis, si possibile esset, lacrymis deplorandas, adeo ut uel hoc nomine, a Deo benigniss.º et iustiss.º omne auxilium ijs in posterum subtractum iri constanter affirmem, qui huius miserandi spectaculi causam dedêre, tamque foedam toti orbi Tragœdiam luserunt. Deus illis clementer ignoscat, nam ex parte iam poenas ab illis repetijt, vana enim imperij imagine delusi, dum ingentem Monarchiæ molem insectantur, instar canis æsopici, vmbras diuerberant, rem amittunt, et pro ostensâ libertate, miserrima seruitute opprimuntur; ut illorum exemplo subditi discant magistratus a Deo ordinati, imperio rite obsequi, et subesse. Ignoscat meæ prolixæ audaciæ D.T.Perill^{ris} et bonæ menti meæ, conceptæque de sua erga me benignitate, optimæ opinioni, quæ hucusque me, non sine D.T. amplissimæ tædio pertraxit, illamque a meis fidelibus obsequijs, et seruitijs foueri, alique continuo quæso patiatur. Deus D.T. Amplis. diu-tissime, patriæ nostræ vnicum ornamentum, et præsidium potenter conseruet, cui me meaque omnia dico, et deuoueo. Salisburgi XIII Ap. 1621. D.T^æ perill. Amp. et Gratio.

Deditiss.^s seruus

Joan.Georg. Kydius SS.The. et I.V.Dr.
Ill^mi princ. Salisb. Consiliar. et
Consistorialis.

(RA Danske Kanc. Indlæg til registre og tegnelser).

Nogle bidrag til Generalkirkeinspektionskollegiets historie.

Af Erik Reitzel-Nielsen.

I.

I den kirkehistoriske litteratur har Generalkirkeinspektionskollegiet i overvejende grad været genstand for en negativ vurdering.

Der har således været talt om dets »Cabale og Herskesyge, som . . . gjorde det med Rette forhad¹»; det har været hævdet, at det administrerede sin myndighed »på en vilkårlig måde², og at det ofte var »partisk i sine afgørelser³, ja man har endog talt om dets »Uredelighed« og »Luskeri⁴.

Kollegiets stort set velbevarede arkiv indeholder intet, der kan begrunde disse påstande.

Tværtimod afgiver hvert aktstykke — ikke mindst kollegiets kopibøger — vidnesbyrd om en forbløffende klog, smidig og hurtig administration og en tolerance og medmenneskelig forståelse, der i samtiden ellers ikke var så almindelig, og som synes større end den, Danske Kancelli på samme tid udviste — for ikke at tale om landemoderne og provsteretternes praksis⁵. Akterne vidner om omtanke og betænksomhed, en sjælden upartiskhed og frem

¹) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 148 (noten).

²) L. Koch, Kong Christian den Siettes Historie (1886). 147.

³) Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie V (1931). 174.

⁴) K. L. Aastrup i Tidehverv IX (1935). 67.

⁵) Se f. eks. kollegiets skr. 12/11 1739 (om kapellanen Niels Guldberg), 11/8 og 24/11 1740 (om kapellanen J. W. Smidt) og 22/9 1740 (om bonden Hans Nielsen).

for alt om en redelig vilje til i enhver sag at nå frem til det rette resultat.

Det har været hævdet, at kollegiet skulde have »insulteret« biskopperne og tiltalt dem som »deres Dependenter og Subalterne«⁶, men disse påstande har intet grundlag i den virkelighedens verden, som brevkopierne udgør. Underskriften i breve til biskopperne lød iøvrigt: »Vi forblive med Consideration Eders Høyærværdigheds tjenstberedvilligste Tienere«, og det var ialtfald ikke formen for en overordnet myndigheds underskrift til »Subalterne«. Iøvrigt er det forfriskende at se, at kollegiets breve er holdt i en dengang ellers ikke almindelig stil. Det er ikke et stift, tørt og knudret kancellisprog med knappe befalinger og ikke motive-rede resolutioner, man møder i kopibøgerne. Brevene er ofte meget livfulde og malende, der kan være både flugt og farve over stilen, undertiden endda isprængt en godmodig ironi, og det selv i de allerunderdanigste forestillinger, som kollegiet »i allerdybeste Soumission« indgav til monarken⁷ — men altid i en tiltalende og urban form, der ikke virker som tomme fraser.

Den omtalte negative vurdering af Generalkirkeinspektionskollegiet kan ikke være grundet på studier i kollegiets arkiv, og den støttes heller ikke af vidnesbyrd fra den tid, kollegiet eksisterede⁸ eller fra de nærmest påfølgende år. Ganske vist har Helveg hævdet, at enkelte biskopper var misfornøjet med kollegiets oprettelse, og han nævner blandt »de Uvillige« Fyns biskop, Chr. Ramus, hvis svar (18/1 1738) på kollegiets første henvendelse til biskopperne efter

⁶) Theologisk Bibliothek V (1813). 151.

⁷) Se f. eks. kollegiets indstilling 31/1 1743 (om præsten Frederik Høyer).

⁸) Kollegiet oprettedes ved patent af 1/10 1737 og ophævedes ved reskr. 28/10 1791. Ved kabinetsordre 11/8 1771 mistede det (ligesom Missionskollegiet) sin ret til direkte at indgive forestillinger til kongen og ophørte derved med at være et egentlig regeringskollegium. Det havde dog allerede da i flere år ført en skyggetilværelse.

hans mening »egentlig kun var en Spydighed.«⁹ Denne opfattelse, der senere er gentaget af andre¹⁰, er urigtig. Kollegiets arkiv viser, at der har været et godt og gnidningsfrit samarbejde mellem kollegiet og biskop Ramus, og det er næppe for stærkt at karakterisere Helvegs kortfattede referat af Ramus lange og særdeles positive svarskrivelse som en forvanskning. Også med de øvrige bisper var der et tilfredsstillende samarbejde¹¹, og forholdet til andre regeringskollegier, f. eks. Danske Kancelli, og til det teologiske fakultet, der flere gange blev rådspurgt i teologiske spørgsmål, synes efter de bevarede arkivalier at dømme at have været godt.

At der ikke fra samtiden er bevaret noget udtryk for kritik af eller misfornøjelse med kollegiet siger naturligvis ikke så meget, da adgangen til frit at ytre sig om regeringsforanstaltninger var begrænset under enevælden. Mere afgørende er det vel, at en præst har sendt kollegiet nogle på latin affattede vers, hvori han har »villet vise General Kirke Inspectionen sin Taknemmelighed, fordi Vi ved den indkomne navnløse haarde Angivelse mod den heele norske Geistlighed har med Eftertryk antaget Os Geistlighedens Sag for hans kongel: Majestæt«¹², og at præsten Henrich Ussing i sit store værk »Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater« II (1786), der udkom, mens kollegiet endnu bestod, gav udtryk for principiel tilslutning til ideen om

⁹) L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* II (1883). 61.

¹⁰) Bjørn Kornerup i *Dansk biogr. Leks.* XIX (1940). 93.

¹¹) Viborgbispen Andreas Wøldike, der vel ikke var uvillig stemt overfor kollegiet, var dog meget forsømmelig med at svare på kollegiets breve og med at indsende visitatsberetninger, se kollegiets skr. 16/3 1747 til Wøldike, hvilket vist skyldtes manglende koncentrationsevne, jf. F. Elle Jensen, *Pietismen i Jylland* (1944). 100. Om Wøldikes efterladenhed se også kollegiets skr. 6/2 og 24/4 1749 til ham (om præsten Peter Nørholm).

¹²) Kollegiets skr. 24/1 1743 til kongen, der til erklæring havde tilstillet kollegiet en anonym klage over den norske gejstlighed.

kollegiets oprettelse og endda ønskede, at dets myndighedsområde måtte blive udvidet. Her nævnes ingen af de klager, der senere rejstes mod kollegiet. At kollegiet i samtiden ikke har været så »forhadet«, som det senere er påstået¹³, modsiges måske tydeligst af den kendsgerning, at det formelig blev bestormet med henvendelser såvel fra gejstligheden — fra biskopper og ned til degne og skoleholdere — som fra verdslige og derfor så sig nødsaget til ved skr. 21/11 1742 til samtlige biskopper at søge at dæmme op for denne flod af memorialer, ansøgninger og klager¹⁴.

Der kan næppe herske nogen tvivl om, at den ugunstige dom over kollegiet udelukkende eller ialtfald i aldeles overvejende grad bygger på det mystiske aktstykke, der kaldes »Biskop Herslebs Indberetning om Kirke-Inspection Collegium«, og som Jens Møller offentliggjorde i Theologisk Bibliothek V (1813). 146 ff.

Dette aktstykke er udateret, men efter indre kriterier må det henføres til året 1747¹⁵. Det er ikke skrevet med Herslebs hånd, og det er uunderskrevet¹⁶, men efter sit hele indhold fremtræder det klart som en henvendelse fra Peder Hersleb til kongen (Frederik V) med indstilling om, at Generalkirkeinspektionskollegiet enten ophæves, da »det gandske kunde uden Skade undværes«, eller dog omorganiseres.

Det tør vist anses for udelukket, at dette aktstykke er indsendt til kongen. Ganske vist angives dokumentet at være fundet i Danske Kancelli¹⁷, men dels findes der ingen resolution eller andet skriftligt til oplysning om indstillingens videre skæbne, dels og navnlig indeholder akt-

¹³) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 148 (noten).

¹⁴) J. Wandall, Samling af kongelige Forordninger ang. Geistligheden i Danmark II (1784). 181 f.

¹⁵) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 147 (noten) og 181.

¹⁶) Det er således urigtigt, når L. Koch (Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297 (noten)) anfører, at skrivelsen er underskrevet.

¹⁷) Dokumentet findes nu i RA. Danske Kancelli. Henlagte sager 1746—66. D 113.

stykket så ubeherskede angreb på en lang række personer, at man må gå ud fra, at Sjællands biskop ialtfald ikke i denne form kan have henvendt sig til kongen.

De i aktstykket indeholdte angreb er af en sådan voldsomhed, at man har rejst det spørgsmål, om det overhovedet er Hersleb, der er forfatteren. Havde man undersøgt, hvorvidt det i aktstykket anførte var i overensstemmelse med de faktiske forhold, vilde man antagelig i endnu højere grad have næret en sådan tvivl. Næsten alle faktiske forhold er nemlig urigtigt oplyst, og det er næppe gørligt at undskylde eller bortforklare *alle* fejl som fejlhuskninger, erindringsforskydninger o. l. fra Herslebs side.

Jens Møller antog, at Hersleb var forfatteren, og at skrivelsen var indsendt til kongen¹⁸. Helveg mente, at skrivelsen vel var affattet af Hersleb — den er »affattet i den Hersleb egne, sarkastisk bidende Tone« — men ytrede tvivl om, hvorvidt den nogensinde var kommet kongen i hænde¹⁹, hvortil L. Koch udtalte, at »der er ingen grund til med Helveg at tvivle om, at Herslebs skrivelse er indgivet til kongen«, i hvilken forbindelse han oplyser, at skrivelsen er skrevet med en hånd, hvormed Herslebs embedsskrivelser oftere er skrevet, og at skrivelsen er underskrevet²⁰. Dette sidste er dog urigtigt; skrivelsen er som nævnt uunderskrevet. Også H. F. Rørdam antager, at Hersleb har skrevet skrivelsen, og at den er indsendt for at få kollegiets virksomhed standset²¹, og samme standpunkt indtages af bl. a. Hans Jensen²², Bjørn Kornerup²³ og P. G. Lindhardt²⁴. Johannes Pedersen fremhæver, at det lyder utro-

¹⁸) Theologisk Bibliothek V (1813). 148 f. (noten).

¹⁹) L. N. Helveg anf. værk. II. 126 f.

²⁰) Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297 noten.

²¹) Kirkeleksikon for Norden II (1904). 897.

²²) Hans Jensen, Dansk-norsk Vekselpaavirkning i det 18. Aarhundrede (1936). 94.

²³) Dansk biogr. Leks. X (1936). 171.

²⁴) P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I (1939). 27.

ligt, at Sjællands biskop i en skrivelse til den nye konge skulde give sin vrede så ubeherskede udtryk og spørger: »Tyder ikke baade indholdet og den manglende forfatter- og tidsangivelse paa, at det er et falskneri?«²⁵ Herpå giver Troels G. Jørgensen det svar, at man vist kun kan gå med til at sige, at det burde være utroligt, at Sjællands biskop udtalte sig således, men at skrivelsen sikkert er »en god prøve på en rullende dommedagsprædiken fra de biskoppe- lige læber«, og at det er et åbent spørgsmål, »om Hersleb i 1747 sendte sine udgydelser ind til kongen eller lod dem være et knips i lommen.«²⁶

Om skrivelsen er et falsum eller ikke, og om den over- hovedet — i denne eller en anden form — er indgivet til kongen er imidlertid i denne forbindelse uden betydning, omend man på grund af de mange urigtigheder, hvoraf flere synes at måtte være fremsat mod bedre vidende, af hensyn til Herslebs eftermæle kunde ønske, at han ikke var forfatteren²⁷. Hvad der i denne sammenhæng er af interesse er alene den vægt, dette aktstykke har fået for den senere tids bedømmelse af Generalkirkeinspektionskolle- giet, idet man temmelig kritikløst har bygget på dets ensidige og, som det skal påvises, oftest urigtige oplys- ninger. Således skriver Helveg i sin kirkehistorie, at »de enkelte Kjendsgjæringer, Biskoppen paaberaabte sig, vistnok ere paalidelige og troværdige«²⁸, L. Koch mener, at Hersleb »havde ret i, at kirkeinspektionen var i det ganske land decrediteret«²⁹, og Johannes Pedersen anfører, at ind-

²⁵) Johs. Pedersen anf. st. 176.

²⁶) Troels G. Jørgensen, Andreas Hojer (1961). 226.

²⁷) Jf. P. G. Lindhardt anf. værk I. 27, hvor om aktstykket siges, at »man må alligevel beklage, at dette har stået så temmelig alene i lange tider og derved bestemt opfattelsen af Hersleb; for vel giver det en vigtig side af hans karakter, men taget isoleret kan det ikke undgå at give et forkert indtryk.«

²⁸) L. N. Helveg anf. værk II. 126.

²⁹) Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297.

holdet synes »nøje at gengive biskop Herslebs bedømmelse af kirkeinspektionen«³⁰.

Af hensyn til den afgørende betydning, som dette aktstykke har haft for eftertidens vurdering af kollegiet, dets enkelte medlemmer og de i indberetningen iøvrigt omtalte personer og forhold³¹, og da de fleste af de heri indeholdte urigtigheder stadig gentages selv i de nyeste fremstillinger, er det næppe overflødigt udførligere at omtale indberetningens indhold og herunder påvise — hvad ikke tidligere ses at have været gjort — at praktisk talt intet af det deri indeholdte er i overensstemmelse med kendsgerningerne, således som disse lader sig dokumentere gennem de bevarede arkivalier. Først efter en sådan påvisning vil det være muligt at nå frem til en rigtigere vurdering af kollegiet og dets betydning for dansk kirkeliv i det 18. århundrede.

II.

1°. Den Herslebske indberetning indledes med nogle voldsomme udfald mod hofpræst Bluhme og med den påstand, at formålet med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet skulde være at sikre det pietistiske parti embedsbesættelserne udenom Danske Kancelli, da dets leder, gehejmeråd Iver Rosenkrantz, »ei var dem favorabel.«

Hverken påstanden — der genfindes i nyere fremstillinger³² — eller den givne begrundelse kan holde for en nærmere prøvelse.

For det første var der under det enevældige styre naturligvis intet til hinder for, at kongen — således som han faktisk flere gange gjorde — til biskop udnævnte, hvem

³⁰) Johs. Pedersen anf. st. 176.

³¹) Johs. Pedersen anf. st. 175 fremhæver, at Herslebs »vulkanske udbrud . . . har haft afgørende betydning for eftertidens bedømmelse af kirkestyret og kirkeliv i disse aar.«

³²) Se f. eks. L. Koch anf. værk. 196.

han ønskede. Hersleb blev f. eks. udnævnt til biskop i Akershus stift (1731) og senere til Sjællands biskop (1737) udelukkende på kongens initiativ³³. Var kongen pietistisk sindet, stod det ham frit for at udnævne pietister til biskopper, og det var helt overflødigt hertil at oprette et specielt regeringskollegium. Efter kongeloven (1660) og Danske Lov (1683) havde kongen »eene Høyeste Magt over ald Clereciet, fra den Høyeste til den Laveste, at beskikke og anordne ald Kirke og Gudstieniste, Moder, Sammenkomst og Forsamlinger om Religions-Sager efter Guds Ord og den Augsburgiske Confession, naar hand det raadeligt eragter, at hyde og forbyde.«

For det andet er den begrundelse, der skal bære påstanden: at Iver Rosenkrantz var imod pietisterne, ikke holdbar. Da Generalkirkeinspektionskollegiet 1737 blev oprettet, var Rosenkrantz nemlig allerede (1/6 1735) fratrådt som oversekretær i Danske Kancelli, hvor han afløstes af gehejmekonferensråd J. L. Holstein, der blev præses i Generalkirkeinspektionskollegiet. Rosenkrantz havde ganske vist fortsat sæde i konseilet, men var her uden indflydelse og da ganske særligt i kirkelige sager³⁴. Hensynet til Danske Kancellis chef kan altså ikke motivere kollegiets oprettelse. Snarere kunde man vel sige, at når kongens højtbetroede mand, den pietistisk sindede Holstein, var blevet oversekretær, var der mindre grund til oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet, ialtfald hvis dettes formål skulde være det påståede.

For det tredje: Skulde kollegiets hovedformål bestå deri at sikre pietistisk sindede præster embederne, havde det dog været nærliggende, om patentet om kollegiets oprettelse af 1/10 1737 eller ialtfald den for kollegiet udfærdigede

³³) Jf. Christian VI's brev 9/10 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier II (1896). 297).

³⁴) Edv. Holm, Danmark-Norges Historie 1770—1814 II (1894). 637, C. O. Bøggild Andersen i Dansk biogr. Leks. XX (1941). 96.

instruks af 15/11 1737³⁵ indrømmede kollegiet en indstillingsret eller blot en adgang til at erklære sig ved besættelsen af ledige gejstlige embeder. Men dette var — bortset fra bestemmelsen i instruksens § 8 om oprettelse af »seminarier« (o: fortegnelse over egnede kandidater til præsteembeder), hvorom nærmere nedenfor — ikke tilfældet. Embedsbesættelserne henhørte fortsat under Danske Kancelli, og når kollegiet fra gejstlige modtog ansøgninger om ansættelse i gejstlige embeder eller befordring til andre kald, har det altid vist disse sager fra sig og henvist ansøgeren til herom at henvende sig til Danske Kancelli³⁶.

Hersleb kommer iøvrigt for skade at modsige sig selv, hvilket kendeligt svækker vægten af hans påstand. Han fremhæver nemlig senere i sin indberetning i en anden sammenhæng »de faa Leiligheder, naar Hs. kgl. Majestæt, dog sielden, har befalet Gen. Kirke-Inspectionen at gjøre Forslag til visse betydelige Stationer«³⁷. Det citerede, der iøvrigt er overensstemmende med de faktiske forhold, tyder ikke på, at formålet med kollegiets oprettelse skulde være det af Hersleb påståede.

2°. Dernæst hedder det i Herslebs indberetning:

»Inventor til dette [o: Generalkirkeinspektionskollegiet] var sal: Etatsraad Høyer, en klog og skarpsindig, derhos meget farlig og entreprenant Mand, som havde meget at sige hos Hans Excellence Hr. Geheimeraad v. Holstein, hvis Informator han har været, og denne var Hr. Bluhmes

³⁵) Patentet af 1/10 1737 er trykt i Kong Christian den Siettes Aller-naadigste Forordninger og Aabne Breve 1737—1738 (1739). 95 ff. (et resumé i Fogtmans reskriptsamling). Instruksens af 15/11 1737 er trykt H. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV (1902). 222 ff. (et udførligt referat i Troels G. Jørgensen anf. værk. 218 ff.). I L. N. Helvegs anf. værk er patentet urigtigt omtalt som instruksens; L. Koch anf. værk og John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894). 116 anfører urigtigt, at instruksens er af 1/10 1737.

³⁶) Se f. eks. kollegiets skr. 23/4 1740, 13/8 1740, 17/8 1741, 9/6 1742, 14/11 1743 og 1/7 1743 samt forhandlingerne i kollegiets møde 18/8 1740.

³⁷) Theologisk Bibliothek V (1813). 160.

Fætter og nære Blodsforvandre, og gjorde i alle Ting eet med ham. Denne Etatsraad Høyer havde desuden et particulier Had til Bisperne og de Geistlige, fordi de havde været imod ham for det Skrift: de nuptiis propinqvorum, og for hans danske Historie, hvor Nationen meente sig at være fornærmet.«

Det citerede rummer næsten kun urigtigheder, og de gentages lige så trofast som ukritisk i alle senere fremstillinger. At Andreas Hojer skulde være en fætter til hofpræst Bluhme anføres bl. a. af Helveg³⁸, Edv. Holm³⁹, og Johannes Pedersen⁴⁰; at det skulde være Hojer, der have undfanget ideen til kollegiets oprettelse, repeteres af Helveg⁴¹, L. Koch⁴², John Hansen⁴³, H. F. Rørdam⁴⁴, Johs. Pedersen⁴⁵ og R. Paulli⁴⁶, medens Edv. Holm⁴⁷ kun finder det »ret sandsynligt.« Og at Hojer skulde have været informator for J. L. Holstein anføres endnu af Johs. Pedersen⁴⁸.

Herslebs her citerede udtalelser vidner klart om en animositet imod Hojer. Det bør da måske nævnes, at der allerede inden kollegiets oprettelse vist var opstået et modsætningsforhold mellem Hersleb og Hojer. P. G. Lindhardt har fremdraget en brevveksling mellem dem fra 1735—36⁴⁹ angående spørgsmålet om, hvorvidt Hersleb var berettiget til at fradrage et beløb i afgiften til Missionskollegiet, hvoraf Hojer var medlem. Hersleb måtte bøje sig, men

³⁸) L. N. Helveg anf. værk. II. 58.

³⁹) Edv. Holm anf. værk II. 630.

⁴⁰) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴¹) L. N. Helveg anf. værk II. 58.

⁴²) L. Koch anf. værk. 199.

⁴³) John Hansen anf. værk. 116.

⁴⁴) H. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV (1902). 235 og i Kirkeleksikon for Norden II (1904). 897.

⁴⁵) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴⁶) Dansk biogr. Leks. X (1936). 326.

⁴⁷) Edv. Holm anf. værk II. 636.

⁴⁸) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴⁹) P. G. Lindhardt anf. værk I. 199 f.

striden blev ført med »en sådan bitterhed og fra Hojers side med en drillende stikken til Herslebs ømme punkt: hans pengekerlighed, at man her har en forklaring på modsætningsforholdet mellem Hersleb som Sjællands biskop og kirkekollegiets pietistklike; det var ikke et sagligt, men et personligt modsætningsforhold.«⁵⁰

Og lad os så efterprøve, led for led, Herslebs oplysninger:

(a) Til spørgsmålet om, hvem der kan antages at have fået ideen til kollegiets oprettelse, kunde Hersleb nu for det første ikke have nogen primær viden. Da de meget hemmelige forhandlinger⁵¹ om kollegiets dannelse fandt sted og endnu, da kollegiet 1/10 1737 blev oprettet, sad han som biskop i Akershus stift. Det er ejendommeligt, at så mange forskere har tillagt hans udsagn afgørende vægt, navnlig da det ikke ses at kunne støttes på noget andet end hans ikke dokumenterede påstand.

I de bevarede arkivalier findes intet holdepunkt for, at det skulde være Andreas Hojer, der har fremsat planen til kollegiets oprettelse, og der foreligger flere omstændigheder, der med styrke synes at tale imod denne antagelse.

De første aktstykker, der foreligger om kollegiet, hidrører alle fra J. L. Holsteins hånd. Det første daterede er et »Entwurff was in einem General geistlich collegio können vorgenommen und besorget werden«⁵², bestående af 18 punkter og dateret og underskrevet: Kopenhagen d 14 Mart. 1737 Allerunterthanigst J. L. Holstein. I venstre margin er — med en anden hånd — på tysk skrevet approberende resolutioner.

⁵⁰) Troels G. Jørgensen anf. værk. 223 fremdrager også denne brevveksling og nævner, at »det er således muligt, at der på forhånd har været nogen misstemning mellem de to mænd.«

⁵¹) Jf. Christian VI's brev 29/9 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 295).

⁵²) Ledreborg 380, 2° (Kgl. Bibl.), jf. Troels G. Jørgensen anf. værk. 221 f.

Dernæst foreligger, ligeledes med J. L. Holsteins hånd, en indstilling, dateret og underskrevet: Kiøbenhavn d 20. Juni 1737 Allerunderdanigst J. L. Holstein⁵³, angående »Membra Collegii«, »Nomen Collegii«, »Locus sess: coll:« og »Expensæ«. Også her er i marginen med anden hånd, men på dansk, tilskrevet resolutioner⁵⁴.

Der foreligger endnu et udkast. Dette, der vistnok også er skrevet med Holsteins hånd, er udateret, men er formentlig ældre end det førnævnte Entwurff af 14/3 1737. Det er betitlet: »Kurzer Entwurf dererjenigen Sachen welche in dem neuen geistlichen Collegio können vorgenommen werden, und wornach alszdenn leicht die instruction für gemeldetes collegio mutatis mutandis allerunterthänigst kan entworfen werden.«⁵⁵ Ganske kort er udkastet nu ikke; det består af 33 artikler, af den 34. findes kun overskriften. Udkastet er altså ufuldendt, og det indeholder en del rettelser med samme hånd.

Christian VI omtaler i et br. 14/5 1737 til J. L. Holstein kollegiet: »Das geistliche Collegium währe guht alle solche Sachen zu untersuchen, und daheer nöthig bald daran zu gedenken, dass es zum Stande komt«⁵⁶. Det er antagelig kongens ønske om »bald daran zu gedenken«, der har bevirket, at Hojer, formentlig på Holsteins foranledning, udarbejdede instruksen for kollegiet. Hojers udkast⁵⁷ er udateret, men må være udarbejdet kort før 6/6 1737, da Christian VI sendte det til erklæring hos oversekretæren i Tyske Kancelli, medlem af konseilet Joachim Sigismund lensgreve

⁵³) Ledreborg 380, 2°.

⁵⁴) Det er dette aktstykke, Christian VI omtaler i sit brev 21/6 1737 til J. L. Holstein, se H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278.

⁵⁵) Ledreborg 380, 2°.

⁵⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 275.

⁵⁷) RA. Danske Kancelli A nr. 91. Indlæg til instruktionsprotokol 15/11 1737.

Schulin⁵⁸. I skr. 17/6 1737 til Holstein approberer kongen (bortset fra §§ 4 og 17) Hojers udkast⁵⁹.

I Christian VI's breve til J. L. Holstein er Hojers navn ret hyppigt nævnt, men aldrig i forbindelse med forarbejderne til Generalkirkeinspektionskollegiet, selv ikke da kongen godkender Hojers udkast til instruks.

Hvad kan nu udledes af dette?

Først det negative: Der er ikke bevaret noget aktstykke, der godtgør eller blot sandsynliggør, at det var Hojer, der var ophavsmand til kollegiet. At han på grundlag af Holsteins plan af 14/3 1737 har udarbejdet instruksens viser jo intet, bl. a. fordi dette var en opgave, som det allerede i hans egenskab af generalprokurør påhvilede ham at udføre⁶⁰.

Dernæst det positive: Der foreligger tre aktstykker om kollegiet, skrevne af J. L. Holstein, hvorfor det vel vilde være mere nærliggende at antage, at det var ham, der var kirkeligt interesseret, der var »Inventor«.

Endelig kan der anføres grunde, der gør det mindre sandsynligt, at planen om Generalkirkeinspektionskollegiet skulde være udkastet af Hojer.

Hojer var på denne tid så bebyrdet med offentlige og tildels meget krævende hverv, at det er lidet troligt, at han skulde ønske sin arbejdsbyrde yderligere øget og tilmed med et ulønnet hverv⁶¹. Han var — for blot at nævne de vigtigste af hans hverv på denne tid — fra 1734 professor juris, medlem af konsistorium, og 1737—38 var han universitetets rektor; han havde lige fået gennemført fdg. 10/2 1736 om indførelse af juridisk eksamen ved Køben-

⁵⁸) Mnemosyne III (1832). Anhang. cxvii (brev nr. 73).

⁵⁹) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278.

⁶⁰) Troels G. Jørgensen anf. værk. 221.

⁶¹) Medlemmerne af Generalkirkeinspektionskollegiet fik ingen løn, jf. instruksens § 21 in fine, hvor det siges, at medlemmerne lader sig nøje med at finde »Frugten af Eders Arbejde hisset i Evigheden.«

havns universitet⁶² og var travlt optaget af at opbygge en dansk juriststand og holdt derfor forelæsninger over de fleste af retssystemets dele⁶³. Han var videre (fra 1734) medlem af Missionskollegiet og af direktionen for Vajsenhuset, 1735 tillige af kommissionen vedr. et ordnet almueskolevæsen, s. å. tillige assessor i Højesteret⁶⁴, senere s. å. medlem af edskommissionen, 1736 tillige generalprokurør⁶⁵ og derved medlem af Danske Kancelli, s. å. medlem af medicinalkommissionen, 1737 medlem af kommissionen vedr. det lærde skolevæsen og af kommissionen til undersøgelse af landstingenes vedtægter. Det meget store arbejde, Hojer fik som medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet, nødvendiggjorde da også, at han måtte søge nogen lettelse i sin virksomhed i Missionskollegiet og i Vajsenhusets bestyrelse, hvilket bevilgedes ved reskript 14/2 1738, da kancelliråd Johannes Finckenhagen beskikkedes til at gå ham »flittigt til Haande«⁶⁶.

Som et indicium for Hojers faderskab har været henvist til, at kongen anså hans deltagelse for så vigtig, at han udsatte oprettelsen i længere tid på grund af Hojers fravær fra hovedstaden i sommeren 1737⁶⁷. Dette viser dog intet. Af Christian VI's brev 26/6 1737 til Holstein⁶⁸ fremgår, at det ikke kun var Hojers bortrejse, men også J. W. Schrøders fraværelse, der motiverede udsættelsen. Desuden var

⁶²) Troels G. Jørgensen anf. værk. 150 ff., Poul Johs. Jørgensen i Festskrift i Anledning af 200 Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen (1936). 95 ff., Frantz Dahl sst. 123 f., Kai Fr. Hammerich sst. 286, H. Hjorth-Nielsen sst. 334.

⁶³) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier IV (1902). 146 ff., Troels G. Jørgensen anf. værk. 260.

⁶⁴) Om omfanget af Hojers arbejde i Højesteret se Troels G. Jørgensen anf. værk. 173 f.

⁶⁵) A. S. Ørsted, Af mit Livs og min Tids Historie IV (1857). 171, Troels G. Jørgensen, anf. værk. 173 f.

⁶⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier IV (1902). 245.

⁶⁷) Sst. 220.

⁶⁸) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 280.

det vel allerede da bestemt, at Hojer som den mest forretningsvante indenfor kollegiet skulde fungere som sekretær⁶⁹ og altså trække det tungeste læs, idet han skulde gennemgå og gøre uddrag af alle indkomne sager, referere dem og lægge dem til rette for kollegiets øvrige medlemmer, koncipere forestillinger m. v., hvorfor det var naturligt at vente med oprettelsen, indtil han vendte tilbage.

Endelig skal det nævnes, at der ikke iøvrigt fra samtiden foreligger vidnesbyrd om, at det skulde være Hojer, der var »Inventor« til kollegiet⁷⁰.

Sammenfattende kan det da vist om dette punkt siges, at det Herslebske postulat om, at Hojer skulde være »Inventor til dette« ikke er rigtigt. Påstanden bygger ikke på nogen førstehandsviden og er ikke nærmere begrundet; den lader sig ikke dokumentere, og der kan anføres flere grunde, der med vægt taler mod dens sandsynlighed.

(b) Det anføres i Herslebs indberetning, at Hojer har været informator for J. L. Holstein.

Dette er urigtigt. J. W. Schrøder⁷¹, der også var medlem af kollegiet, havde (indtil 1711) været lærer for J. L. Holstein. Derimod havde Hojer (1713—19) været lærer for Holsteins to yngre brødre: Christian Frederik Holstein og Carl Holstein⁷².

⁶⁹) H. Rørdam, *Hist. Samlinger og Studier IV* (1902). 235. I Königl. Dänisches Hof- und Staats-Calendar 1739, hvori kollegiets medlemmer er opført, står udfør Hojers navn: zugleich Secretarius in diesem Collegio.

⁷⁰) H. Ussing, *Kirkeforfatningen i de danske Stater II* (1786) synes at antage, at det er Christian VI, der har udkastet planen om kollegiets oprettelse.

⁷¹) Konferensråd Johan Wilhelm Schrøder; han havde til 1721 været lærer for kongen, blev s. å. medlem af Missionskollegiet og direktør for Vajsenhuset og var vist den, der foranledigede, at kongen udstedte fdg. 13/1 1736 om konfirmationen. 1733 var han medlem af kommissionen til at påkende de ortodokse præsters klager over pietisterne og 1736 medlem af kommissionen til forbedring af almueskolevæsenet.

⁷²) Christian Frederik Holstein (1699—1722) døde ung som kammerjunker hos kronprinsen; Carl Holstein (1700—63) blev senere ambassadør, oversekretær for søetaten og præses i Admiralitetskollegiet.

(c) Hersleb skriver, at Hojer var »Hr. Bluhmes Fætter og nære Blodsforvandte«; det er ingen skrivfejl, for senere i indberetningen tales om etatsråd Hojer og »hans Fætter Bluhme«.

Også dette er urigtigt, selvom man — som man jo gjorde det i datiden — vil strække fætterbegrebet videre end til kun at omfatte søskendebørn. Det forekommer næsten uantageligt, at Hersleb ikke skulde være bedre informeret om sin modstander Bluhmes nærmeste familieforhold. I sin i 1961 udsendte biografi af Andreas Hojer oplyser den tidligere højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen, at han har ladet fhv. landsarkivar Frode Gribswad foretage en genealogisk undersøgelse for at konstatere, om der overhovedet var noget slægtskab mellem Bluhme og Hojer⁷³. Undersøgelsen gav til resultat, at der ikke kunde påvises nogen fælles ane, således at der altså intet blods-fællesskab var mellem Hojer og Bluhme, uagtet de opstigende linjer fra dem (bortset fra Bluhmes fader, der var tysk⁷⁴) i 1., 2. og 3. led og på enkelte af de 16 aner i 4. led nær har kunnet kontrolleres fuldstændigt.

(d) Videre skriver Hersleb, at Hojer »gjorde i alle Ting eet med« Bluhme. I den givne sammenhæng, umiddelbart efter at det er sagt, at Bluhme var Hojers fætter og nære blodsforvandte, kan dette kun betyde, at Hojer af usaglige grunde, nemlig alene på grund af slægtskabet, støttede Bluhme. Og i denne forstand er sætningen urigtig.

At Hojer ikke var en nikkedukke, der blot erklærede sig enig med Bluhme (der voterede før Hojer), fremgår nu også af Herslebs egen indberetning. Da han i slutningen af denne skildrer kollegiets senere, ret begivenhedsløse historie, fremhæver han som modsætning hertil den tid, da Hojer var medlem: »Men tilforn have vi været Mænd, som kunde gjøre noget, især i sal. Etatsraad Høyers Tid, som vidste at give enhver Ting sin rette Tour og sætte den i Skik«.

⁷³) Troels G. Jørgensen anf. værk. 224 noten.

⁷⁴) Rektor Christopher Bluhme stammede fra Mark Brandenburg.

Denne ytring er uforligelig med påstanden om, at Hojer blindt fulgte Bluhme; dette kunde ialtfald efter Herslebs opfattelse ikke siges at være at »give enhver Ting sin rette Tour«.

Hojer og Bluhme har vel om de allerfleste spørgsmål været enige. De havde vist begge samme grundindstilling. Men når dette er sagt, må det tilføjes: Også de øvrige medlemmer af kollegiet var enige. Skal man dømme efter kollegiets »Første Hoved-Protocoll 1737—42« var alle medlemmer i de 2 år, Hojer var medlem, enige om praktisk talt alle spørgsmål. Der var således ikke tale om, at Hojer og Bluhme stod enigt sammen om én opfattelse, medens kollegiets øvrige medlemmer havde en anden opfattelse. Hersleb kunde for så vidt lige så godt have skrevet, at Hojer altid fulgte Matthias Hviid, der var førstevoterende⁷⁵.

Når kollegiet blev hørt over en embedsbesættelse, kunde det ske, at hvert medlem afgav sin begrundede indstilling. Det var således tilfældet, da kongen ønskede forslag til besættelsen af det vakante embede som provst i Christiania. Og her var Bluhme og Hojer ikke enige, som det fremgår af kollegiets indstilling 16/6 1739 til kongen, medens derimod Hojer og Hersleb på et væsentligt punkt var af samme opfattelse. Det eneste tilfælde, hvor vi fra denne periode har mulighed for at finde særvota, viser altså, at Herslebs påstand ikke er holdbar.

(e) Grundløs er også Herslebs påstand om, at Hojer skulde nære »et particulier Had til Bisperne og de Geistlige, fordi de havde været ham imod for det Skrift: de nuptiis propinqorum og for hans danske Historie, hvor Nationen meente sig at være fornærmet«.

⁷⁵) Det er misvisende, når det hos L. N. Helveg anf. værk II. 59 hedder, at »A. Højer var gjerne den, der talte først, og til ham sluttede sig . . . Bluhme og . . . Hviid.« Der voteredes, som det fremgår af kollegiets arkiv, i følgende orden: Hviid, Bluhme, Hojer, (Schrøder), Hersleb og Holstein.

Om Hojers skrift fra 1719 om ægteskab mellem nærbeslægtede (*De nuptiis propinqvorum jure divine non prohibiti*), hvori han hævdede et juridisk uangribeligt standpunkt, der faldt de ældre ortodokse teologer for brystet, fordi de ganske misforstod skriftet, må henvises til den udførlige fremstilling i Troels G. Jørgensens anf. værk s. 38 ff. Her må det være tilstrækkeligt at nævne, dels at der ikke i kollegiets arkiv findes noget aktstykke, der kan indicere, end sige godtgøre, at Hojer skulde have ladet sig lede af et »particulair Had« til bisperne eller andre gejstlige, dels at Hojer, der ligesom sin hustru tilhørte en udpræget præsteslægt, efter alt foreliggende — herunder f. eks. hans breve og deraf, at det var ham, der (anonymt) forfattede jubilæumsskriftet til reformationsjubilæet 1736 (Kort Fremstilling af De store Velgierninger) — var et dybt religiøst menneske, der i mange af sine hverv, bl. a. i Missionskollegiet, i Vajsenhuset og i de forskellige skolekommissioner, havde et nært og frugtbart samarbejde med mange gejstlige (bl. a. Christen Worm, Erik Pontoppidan, Hersleb og Bluhme), og at der heri intet »Had« kan spores. Havde Hojer næret et sådant, vilde han iøvrigt næppe af Christian VI være blevet benyttet i den udstrækning, han blev; og han vilde næppe heller kunne regne med Holsteins velvilje. Herslebs påstand synes indlysende urimelig.

At gejstligheden eller nationen skulde have været imod Hojer for hans »danske Historie« — hvorved sigtes til hans lille lærebog »Kurtzgefaszte Dännemärckische Geschichte« (1718) — er der intet bevaret om. Dette værk vakte derimod som bekendt Holbergs vrede, fordi Hojer havde påvist, at Holberg i sin »Introduction til de evropæiske Rigers Historie« (1711) for slavisk havde fulgt Pufendorf⁷⁶. At Herslebs påstand er grundløs, må vist blive helt indlysende, når det erindres, at Hojer 1722 udnævntes til kgl. historiograf.

⁷⁶) Troels G. Jørgensen anf. værk. 27 ff., F. J. Billeskov Jansen i Politikens Dansk Litteratur Historie I (1964). 270.

Det er næppe ubeføjet at hævde, at praktisk talt alt, hvad Hersleb i sin indberetning har anført om Hojer, er urigtigt. Forhåbentlig kan den ukritiske gentagelse af disse urigtigheder herefter ophøre.

3°. Under omtalen af kollegiets sammensætning nævner Hersleb dernæst i sin redegørelse, at »Biskoppen i Sieland kunde for Skams Skyld ikke udelades«.

At Sjællands biskop ikke blev medtaget kun »for Skams Skyld« fremgår af J. L. Holsteins indstilling 20/6 1737 til kongen⁷⁷, hvori det siges, at blandt de indstillede 6 gejstlige emner⁷⁸ havde biskop Christen Worm (og Holmens provst Matthias Hviid) »den største Forfarenhed og er vel meest bequem dertil«. Det var altså på grund af sin »forfarenhed« og ikke i kraft af sit embede som Sjællands biskop, at Christen Worm blev medtaget⁷⁹.

Om Christian VI's syn på Christen Worm oplyser nogle af kongens breve til Holstein. Da denne i slutningen af september 1737 underrettede kongen om, at Worm var alvorligt syg, skrev kongen 1/10 1737: »Dass der Bischoff so schwach ist, thut uns leyd; wir haben gehofft, er solte bey disem neuen Collegio recht brilliren«⁸⁰ — og det har utvivlsomt været kongens oprigtige mening. For Christian VI var, alle hans gode egenskaber iøvrigt ufortalt, ikke en ironiker eller humorist. Andre breve fra kongen vidner om, at kongen havde fuld tillid til Worm. Worm havde været medlem af kommissionen af 1733 til påkendelse af klagerne

⁷⁷) Ledreborg 380, 2°. Indstillingen approberedes 21/6 1737, se Christian VI's brev 21/6 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278).

⁷⁸) Holstein indstillede biskop Christen Worm, professor, hofpræst J. F. Reuss, professor, sognepræst ved Trinitatis kirke Chr. Langemach Leth, konsistorialråd, sognepræst ved St. Petri kirke Mathias Schreiber, hofpræst Erik Pontoppidan og Holmens provst Matthias Hviid.

⁷⁹) Christen Worm døde 4/10 1737 og nåede ikke at blive udnævnt til medlem af kollegiet, selvom kongen allerede 21/6 1737 havde approberet Holsteins indstilling herom.

⁸⁰) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 296.

mod de pietistiske præster, og kongen ønskede ham til som kommissarius at påkende sagen mod præsten Hans Mossin, der i 1737 lå kongen meget stærkt på sinde⁸¹.

Også til Hersleb havde Christian VI tillid. Hersleb havde under Frederik IV været slotspræst på Frederiksborg og fra 1725 hofpræst; efter Frederik IVs død bevarede han — hvilket var et særsyn — den ny konges gunst og udnævntes 1731 til biskop over Akershus stift — endda med et ekstraordinært gagetilskud af 800 rdl., der udrededes af den kgl. chatolkasse. Af kongens brev 9/10 1737 til Holstein⁸² ses, at det var på kongens initiativ, at Hersleb blev Worms efterfølger som Sjællands biskop — »weil wir keinen besse- ren dazu finden können« — og kongen måtte endda overtale ham dertil og indrømme ham flere begunstigelser⁸³. At heller ikke Hersleb er medtaget kun »for Skams Skyld« turde herefter være indlysende⁸⁴.

4°. I sin indberetning fortæller Hersleb dernæst, at han, endnu inden han kom til København fra sit norske stift, kendte de øvrige medlemmers »oplagte Raad, at Hviid, da

⁸¹) Sognepræsten ved Nikolaj kirke i Kbh., mag. Hans Mossin blev ved kommissionsdom 1738 for sine angreb på kirkens to pietistiske kateketer dømt fra kaldet og idømt en betydelig mulkt. Om sagen se bl. a. Johs. Pedersen anf. st. 177 f., L. Koch anf. værk. 193 ff., Edv. Holm, anf. værk II. 657 f., Kirkehist. Saml. 3. rk. VI (1887—89). 677 ff. Mossin blev senere (1740) sognepræst til Køge og Ølsemagle menigheder, indstillet dertil af Generalkirkeinspektionskollegiet, se dettes indstilling 24/11 1740 til kongen. Kollegiet har altså ikke været så »partisk«, som det er hævdet.

⁸²) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 297.

⁸³) Bl. a. fritagelse for dekanatet i det teologiske fakultet (men med bevarelse af de til dette knyttede indtægter), en frist på $\frac{1}{2}$ år til at ordne sine forhold og løfte om, at kaldsbrevet først skulde udstedes efter nytår, for at Hersleb kunde få sit nådensår i Akershus stift, se P. G. Lindhardt anf. værk I. 338.

⁸⁴) Hersleb har muligt troet, fordi han indsattes som medlem efter Chr. Worms død, at Sjællands biskop altid ex officio skulde være medlem. Dette blev ganske vist reglen (Hersleb efterfulgtes i kollegiet af Harboe og Balle), men var intetsteds foreskrevet og ej heller i sin tid indstillet af Holstein.

der blev sagt, at jeg holdt god Orden og Skik i Aggershuus Stift, og vilde nok gjøre ligesaa her, havde svaret: Ja! lad ham kun komme her, vi skal i Kirke-Inspectionen nok holde ham saa varm, at han ikke mange Spring skal gjøre. Og dette kunde Hviid, een af mine underhavende Præster og Subalterne sige!«

Det er vanskeligt at frigøre sig for den opfattelse, at fantasien her er løbet af med den lige så temperamentsfulde som selvfølende biskop. Hvad her refereres er jo rygter, mere eller mindre løs snak, der af anonyme kilder er kolporteret til Norge fra København.

Hvad der objektivt foreligger er dette, at kollegiet, da det var bestemt, at Hersleb skulde være medlem af kollegiet, sendte ham et venligt lykønskende brev. Herpå svarede Hersleb 7/12 1737⁸⁵. Han giver i sit svar udtryk for glæde over kongens »saa gudelige Intention . . . hvor ved med tiden og Guds bistand megen forbedring i Guds Kircke haabis, og mangis pia desideria⁸⁶ opfyldis«, og for sin egen uværdighed og udygtighed. Selv med videst mulig hensyntagen til tidens baslemaner tør det vist siges, at Hersleb på dette tidspunkt intet principielt havde imod Generalkirkeinspektionskollegiet eller dets medlemmer.

Det må da være efter 7/12 1737, at Hersleb har hørt snakken om, hvad Hviid — eventuelt — har sagt. At Hviid skulde have kritiseret Herslebs »god Orden og Skik« lyder ikke sandsynligt; Matthias Hviid var selv tilhænger heraf. Men at gisne om, hvad Hviid eventuelt har sagt, hvis han da overhovedet har sagt noget, er nytteløst. At der om pietisterne kolporteredes adskillige rygter er bekendt. Det fremgår bl. a. af det anonyme velkomstdigt, der var skrevet »af en Pietistfjende af første Skuffe, og paa saadanne

⁸⁵) Kirkehist. Saml. 4. rk. III (1893—95). 488 ff.

⁸⁶) Er titlen på et 1627 udgivet skrift af den belgiske jesuit Herman Hugo, men udtrykket blev særlig kendt, efter at Spener havde benyttet det som titel på sit skrift fra 1675.

var der ingen Mangel i hin Tid«⁸⁷, til Hersleb »i Forfølgelses Tiid i April Maaned 1738« (efter dommen over Hans Mossin), altså i de dage, da Hersleb kom til København for at overtage sit nye embede. Heri sigtes Hviid bl. a. for at have bestukket Bluhme for at opnå sit embede. At Hviid ikke har udtalt sig som anført af Hersleb indiceres af hans udførlige votum af 2/1 1740 om Herslebs forestilling 8/12 1739 til kongen om en forordning til hindrelse af de ved konfirmationen opståede misbrug. I slutningen af sit indlæg ønsker Hviid at understrege, »at jeg ikke har taget Pennen af mig self, men efter Befaling, at jeg ikke, skjønt jeg er Præst, har skrevet som Præst, men som Membrum af Gen. K. Inspectionen, og endelig at jeg ved Guds forunderlige Forsiun og Deres Majestæts høykongelige Naade fremfor nogen anden i Gen: K: Inspectionen, ja frem for nogen i heele Geistligheden i Kiøbenhavn, er kommen i saa vanskelige Omstændigheder, at da jeg er baade Præst og Gen: Kirke-Inspector kand det lættelig tildrage sig, at naar jeg som Gen: K: Inspector skal tale og skrive det, jeg er Gud, Kongen, mit Embede, min Samvittighed og Guds Kirke pligtig, at jeg da som Præst kand mod mit Ønske og Intention blive ubehagelig for Bispen som min Superieur, hvilket enhver Inferieur billig meget undseer sig for . . . «

Og i denne forbindelse må det være berettiget at fremholde, at Hersleb vel holdt »god Orden og Skik«, men at han udøvede sin myndighed på en ret håndfast måde. Hans forslag om, at det skulde være en pligt ved ejendoms-overtagelse at anskaffe en bibel, og at læsekundskab og kristendomskundskab skulde være ægteskabsbetingelser tyder herpå⁸⁸. At en degn begik selvmord to dage før Hersleb ventedes på visitats taler i samme retning⁸⁹. Og Helveg

⁸⁷) Kirkehist. Saml. 4. rk. III (1893—95). 801 ff.

⁸⁸) Troels G. Jørgensen anf. værk. 214, 222.

⁸⁹) Edv. Holm anf. værk II. 629, Johs. Pedersen anf. st. 213.

taler om, at Hersleb kunde »slet ikke finde sig i de mange Ophævelser, der bleve gjorte med Separatister og Sær-sindede, som Kongen og Kollegiets Medlemmer tog saa lempeligt paa, medens han altid havde sine Raad paa rede Haand — Mulcter, Pisk, Tugthus o. desl.⁹⁰.« Hviid — og de andre medlemmer af kollegiet — var vistnok gjort af et blidere stof end Hersleb.

5°. Hersleb skriver derefter:

»Til Secretairer bleve udnævnedes Jessen, nu Cancellie-raad og membrum i Kirke-Inspectionen, den Etatsraad Høyer havde opfødt og fremdraget, og Ambders, Etatsr. Høyers Hustrues Broder. Men endskiøndt disse 2de vare Secretairer og fik strax Gage derfor, saa kom de dog aldrig tilsyne; thi saalænge Etatsr. Høyer levede, førte han aleene Protocollen i Collegio, under Navn, at det var et saa hel- ligt Collegium, at slige unge Mennesker ei kunde betroes at være tilstede, men egentlig, for at intet skulde komme i Protocollen, uden det, og saaledes, som han vilde. Efter Etatsr. Høyers Død [1739] førte Jessen Protocollen og fører den endnu, da han er Membrum og har Votum. Den anden Secretair Ambders, som og har Løn, og er bleven Cancellieraad, have vi aldrig seet i 9 Aar i Collegio uden en Tid lang, da Jessen var syg.«

Det citerede indeholder noget, der er rigtigt, mere, der er forkert — og endelig nogle insinuationer, der er ubeføjede.

De nævnte to sekretærer var ikke så unge, som Hersleb foregiver. Nicolaus Bernhard Ambders var, da han blev skriver ved kollegiet, 36 år gammel, og Erik Johan Jessen vistnok en del ældre. Den sidste blev af Holstein 20/6 1737⁹¹ indstillet til at være skriver ved kollegiet med titel af kancellist ved Danske Kancelli, hvilken indstilling appro-

⁹⁰) L. N. Helveg anf. værk II. 67.

⁹¹) Ledreborg 380, 2°, hvoraf fremgår, at Jessen da var »udj bogholderen Balches comptoir.«

beredes. Udgifterne til lønning, skrivematerialer og andre småudgifter var 200 rdl. årlig, hvilket vel vil sige, at Jesens løn har andraget ca. 150 rdl. årlig. Ambders blev først to år senere ansat som skriver ved kollegiet (17/1 1739)⁹², altså kort før Hojers død (28/8 s. å.). På Holsteins indstilling blev der tillagt bl. a. de to nævnte skrivere sekretærs karakter ved kgl. resolution 19/6 1739 — »weil Er sie lobet, dasz sie fleissig sind«, skriver Christian VI 14/6 s. å. til Holstein⁹³ — men først fra 1747 var Ambders virkelig sekretær⁹⁴. Jessen blev 21/5 1745 medlem af kollegiet og fungerede som dettes sekretær; han udnævntes 15/4 1768 til etatsråd. Andetsteds i sin beretning taler Hersleb med anerkendelse om Jessens dygtighed⁹⁵. Om Jessens forhold til Hojer vides ikke meget; på et brev fra 1739 til ham med beretning om Hojers sidste tid og død har han skrevet: »Letzte Krankheit und Absterben meines groszen und theuren Gönners den nunmehr sehl. Herrn Etat: Rath: Andreas Hojer«⁹⁶. Ambders, der var broder til Hojers hustru, udnævntes 11/1 1754 til justitsråd.

At Hersleb ikke har bemærket de to skrivers eksistens er mærkeligt. Af kollegiets kopibøger fremgår, at flere breve er udgået fra kollegiet som underhåndsskrivelser i Jesens navn⁹⁷. Også Ambders har, omend i mindre omfang, skrevet breve i kollegiets navn⁹⁸.

⁹²) G. N. Kringelbach, Den civile Centraladministrations Embeds-etat 1660—1848 (Meddelelser fra Det kgl. Gehjemarkiv 1886—88) (1889). 272.

⁹³) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 434.

⁹⁴) G. N. Kringelbach anf. værk. 272.

⁹⁵) Det siges, at han »virkelig er habil, duelig og værd en god civil Betiening, om hand end ikke kunde være qvalificeret nok til at være en Directeur over Guds Kirke og alle Geistlige i 2de Konge-Riger«, se Theologisk Bibliothek V (1813). 179.

⁹⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier I (1891). 513.

⁹⁷) Se skrivelser 18/6, 13/8, 3/9 1740; 27/5, 1/6, 29/7, 16/12 1741; 28/4, 24/8, 27/10 1742; 6/7, 14/9 1743; 11/1, 20/6 1744; 22/5, 27/2, 9/7 1745; 19/10 og 10/12 1746.

⁹⁸) Se f. eks. skrivelser 14/7, 4/8 1742; 7/10 og 4/11 1745 (under sidst-nævnte dato tre breve).

Selvom det var Hojer, der i kollegiets møder førte protokollen, var der selvfølgelig, hvad Hersleb ikke kan have været uvidende om, meget andet skrivearbejde: Kopibøgernes og journalernes førelse; afskrift af de dokumenter, der sendtes i cirkulation; renskrivning af de mangfoldige udgåede breve o. m. a., som Hojer naturligvis ikke kunde befatte sig med. At de to skrivere herfor har oppebåret løn — i modsætning til Hersleb og de øvrige kollegie-medlemmer — har øjensynligt ærgret ham, siden han i det oven citerede to gange hæfter sig ved denne selvfølgehed. At Hersleb var særdeles pengeker foreligger der flere vidnesbyrd om⁹⁹.

Insinuationen om, at Hojer kun førte protokollen for at sikre sig, at der deri kun blev indført, hvad han ønskede, er åbenlys urimelig. I protokollen refereres de indkomne sager og ud for disse antegnes i marginen kollegiets resolution, hvorefter protokollen blev underskrevet af samtlige tilstedeværende. At Hojer som den øvede jurist har foretrukket selv at tilrettelægge sagerne er naturligt; et mindre klart hoved kunde let af de ofte særdeles omfattende memorialer, der indløb til kollegiet, have fremdraget irrelevante ting. Men der bestod ingen mulighed for at føre protokollen på illoyal måde. De øvrige medlemmer så jo protokollen, inden de underskrev, og havde de fundet noget af udsætte på referat eller resolution, havde de selv sagt kunnet få deres afvigende opfattelse tilført protokollen. Hersleb nævner selv i en anden sammenhæng udtryk-

⁹⁹) Jf. det ovenfor anførte om, at han betingede sig ekstra 800 rdl. årlig for at ovetage Akershus stift og om hans vægring ved at indbetale en skyldig afgift til Missionskollegiet. At han var økonomisk interesseret i det Vestindisk-Guinesiske Compagni og Det Asiatiske Compagni og derfor foranledigede reskriptet 15/5 1750, hvorefter det tillodes at udlåne penge af offentlige midler (herunder stiftsmidler) til disse foretagender, der da trængte til kredit, er omtalt af G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarvog (1832). 64. P. G. Lindhardt anf. værk I. 200 taler rent ud om »Herslebs ømme punkt: hans pengekerhed.«

keligt, at han kunde få særvota tilført protokollen. Insinuationen er altså allerede efter hans egen fremstilling grundløs.

6°. Hersleb beklager sig i sin indberetning over, at der altid var 3 stemmer imod ham — nemlig Hviid, Bluhme og Hojer¹⁰⁰ — og at Holstein som kollegiets præses ikke voterede. »Naar jeg var af ulige Mening«, skriver han, »fremsatte mine Raisons, og vilde ikke underskrive, blev det mig indbildet, at i Collegier underskrive alle, enten de ere af samme Mening eller ikke, thi det var nok, naar man i Protocollen havde meldet sit Sentiment, hvilket jeg ogsaa i de første Aar troede, og virkeligen underskrev adskillige Forestillinger, som jeg var ganske discrepant fra; men siden, da jeg lod mig bedre underrette, og kunde selv begribe, at det var ei ret, og vilde ikke underskrive adskillige Ting, da mærkede jeg en Forlegenhed, at Tingen blev liggende, opsat een Session efter en anden, for at overtale mig til Underskrivelse, ja jeg mærkede, at naar jeg plat ikke vilde underskrive, da gik Sagen enten reent tilbage, eller og den blev expederet, naar jeg var reist bort paa mine Visitatser, hvoraf jeg sluttede, at min Underskrivelse var dem magtpaaliggende.« Og han afmalder klagende sin ynkværdige stilling: »Mit votum var aldeles ugyldigt, og jeg, som oftest, var der for et Null, ikkun chagrineerte og tærede mig selv.« Senere i indberetningen klager han påny: »jeg har kun eet Votum, og at det er som et Null«, og han fremhæver atter, at han i kollegiet »havde saa megen Chagrin, og hvor der skete Ting, som Gud skulde bevare mig fra at samtykke.«

Det citerede afslører for det første, at Hersleb har været ganske ukyndig med hensyn til kollegial forretningsgang. Allerede af den grund må han for de øvrige medlemmer have været temmelig uhåndterlig og noget af en belastning.

¹⁰⁰⁾ J. W. Schrøder var svagelig og mødte sjældent; han gav møde sidste gang 3/6 1738, 1739 blev han umyndiggjort, og 1741 døde han.

Det var i kollegier almindeligt, at alle underskrev forestillinger m. v., uanset om de var enige i den ved flertal trufne beslutning eller ikke. Dette var f. eks. for Danske Kancellis vedkommende fastslået ved instruksens 11/12 1730, hvor det hedder: »men skulde nogen Sag forefalde, hvori ei alle Assessorer kunde blive enige, kan det være Dissentienterne tilladt, deres Tanker *i Protocolen* at lade indføre, paa det samme i Conseillet tilligemed de Øvriges Sentiment kan blive refereret«. Heraf fremgår jo modsætningsvis, at dissensen ikke må fremgå af kancelliets udgåede breve¹⁰¹. At det samme gjaldt Generalkirkeinspektionskollegiet kan ikke være tvivlsomt.

Det fremgår bl. a. af protokollatet af kollegiets møde 4/2 1738, hvor det hedder: »Bleff efter hans Majestæts . . . sidste Gang tilkiendegifne Befaling delibareret, hvem der kunde eragtes bequem til det vacante Biskops Embede i Aarhus . . ., hvor om enhver af G. K. J. Collegii Membris for sig neffnde, hvem de meente dertil at kunne proponeris, og siden forenede sig om *en fælles* allerunderdanigst Forestilling derom.«

At samtlige kollegiets medlemmer skulde underskrive forestillingerne til kongen var udtrykkeligt påbudt ved instruksens § 20, som Hersleb øjensynlig helt har glemt¹⁰². Netop på grund af denne pligt er det egentlig ikke så underligt, at kollegiets andre medlemmer har søgt at formå Hersleb til at underskrive, således som han var forpligtet til. At deres reaktion ifølge Hersleb kun var »en Forlegenhed« taler til deres ros.

Hvad Hersleb udvikler om kollegial praksis er således helt misforstået — skønt han angående dette emne havde

¹⁰¹) Om Frederik VI's reaktion i 1817 overfor A. S. Ørsted, fordi denne ikke havde medunderskrevet kommissoriet af 25/6 1817 se Troels G. Jørgensen, Anders Sandøe Ørsted (1957). 80 f.

¹⁰²) Det hedder i instruksens § 20: »Hvad de . . . Os . . . allerunderdanigst forestille, derom have de *samtlig* under deres Henders Underskrift til Os directe allerunderdanigst at referere.«

kunnet lade sig belære af to så kyndige som Danske Kancellis chef (Holstein) og rigets generalprokurør (Hojer). Det samme gælder hans anbringende om, at præses (Holstein) ikke voterede. Dette er ganske urigtigt. Det ses f. eks. af indstillingerne 16/6 1739 angående besættelsen af provsteembedet i Christiania og af indstillingen 28/1 1740 angående Herslebs forestilling om de ved konfirmationen opkomne misbrug, at også præses afgav stemme og stillede forslag. Det samme fremgår af kollegiets Hoved Protocoll. Ved mødet 10/9 1739 drøftedes, om embedet som kompastor i Store Magleby skulde bibeholdes som sådant eller erstattes med et residerende kapellani. Matthias Hviid og Bluhme stemte for det første, Hersleb for det sidste. Holstein udtalte, »at ihvorvel hand i allmindelighed var af den Tanke, at det i saadan Tilfælde var best at sætte en dygtig Capellan heller end en Compastor, saa dog siden Hr. Consist. R. Hviid, der best kiendte Meenigheden, con-testerede, at en Compastor paa dette Stæd var bedre en[d] en Capellan, saa bifaldt han sammes Tanker, helst der allerede har været en Compastor«¹⁰³.

Men hele det billede, Hersleb her aftegner: At han står ene mand overfor og i konstant modsætning til det øvrige kollegium, et billede, som eftertiden uden efterprøvelse har akcepteret¹⁰⁴, er ganske fortegnet. Dels kan det ikke påvises, at Hersleb altid har været i mindretal, dels fremgår det af arkivalierne, at han i mange henseender har ydet en positiv og særdeles aktiv indsats indenfor kollegiet, og at flere af dettes foranstaltninger netop skyldes hans initiativ eller medvirken. Den disharmoni, som Hersleb omtaler i sin indberetning, har ikke efterladt sig spor i kollegiets protokoller eller breve; tværtimod findes her talrige

¹⁰³) Matthias Hviid havde 1725—35 været hjælpepræst ved den hollandske menighed i Store Magleby.

¹⁰⁴) Se f. eks. Edv. Hom anf. værk II. 637, H. Rørdam i Kirkeleksikon for Norden II (1904). 898, Bjørn Kornerup i Dansk biogr. Leksikon X (1936). 171.

vidnesbyrd om fuldkommen enighed mellem Hersleb og de øvrige medlemmer af kollegiet.

Kollegiets »Første Hoved Protocoll« oplyser¹⁰⁵, så vidt ses, kun om 2 (to) tilfælde, hvor der ikke har været énstemmighed indenfor kollegiet. Det ene tilfælde er forhandlingen i mødet 28/1 1740, hvor det hedder, at der blev »per plurima vota« givet professor Langemach Leth tilladelse til at trykke en fra tysk oversat bog. I mødet deltog Holstein, Hersleb, Støcken¹⁰⁶, Bluhme og Hviid. Det nævnes ikke, hvem der var imod afgørelsen, men det kan dog ses at have været Hersleb. Det andet tilfælde, hvor Hersleb var i mindretal, er det ovenfor omtalte møde 16/9 1739 angående spørgsmålet om kompastoratet ved Store Magleby menighed. Hertil kommer så — hvilket ikke fremgår af forhandlingsprotokollen — at de øvrige medlemmer ikke var enige med Hersleb i hans forestilling til kongen af 8/12 1738 angående de ved konfirmationen opkomne misbrug. Denne sag skal nedenfor i en anden sammenhæng omtales.

Andre tilfælde end de nævnte ses ikke indført i protokollen. Skal man tro denne, der er underskrevet også af Hersleb, har de tilfælde, hvor han har været dissentierende, været yderst få og har ikke angået principielle eller væsentligere spørgsmål. Har han stadig været i mindretal, har han ialtfald ikke ønsket at gøre brug af den ret, som han i sin redegørelse selv erkender at have, til at fordre sin afvigende opfattelse tilført protokollen. Og mon ikke en mand af Herslebs støbning vilde afgive dissens, hvis han var uenig med fletallet? Det kan her nævnes, at han i skr. 9/4 1744 til kollegiet angående separatisterne bl. a. skriver:

»Jeg beder derfor underdanig og tjenstlig, at dersom de øfrige Herrer General Kircke Inspectores skulde være af

¹⁰⁵) Protokollen for årene 1742—48 har ikke kunnet gennemgås, da den er til indbinding i RA.

¹⁰⁶) Etatsråd, senere (1760) gehejmeråd Christian Støcken blev 14/2 1739 efter Hojers død udnævnt til medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet.

andre tancker, at da mit forhen indgifne¹⁰⁷ tilligemed Deres Forestilling maatte in extenso til Hans Kongelige Majestæt indsendes, paa det jeg baade i min Samvittighed kand være rolig, at hafve gjort det, jeg effter mit begreb har meent mig pligtig, saa og være uden ansvar, om noget værre skulde paafølge¹⁰⁸.

Dette blev imidlertid ikke nødvendigt, da der opnåedes enighed i kollegiet.

Dernæst viser såvel protokollerne som de udgåede breve, at Hersleb har været et meget virksomt medlem af kollegiet, og at flere sager skyldes hans initiativ. At referere nogle af de mange sager, hvor Herslebs medvirken er påviselig, og derved dokumentere, at den fremstilling, indberetningen giver af hans stilling indenfor kollegiet, er urigtig, vil ikke være muligt indenfor en tidsskriftsartikels rammer. Her kan det blot fastslås, at en gennemgang af kollegiets arkiv har vist, at Herslebs virke i kollegiet ikke har været passivt og betydningsløst, som det foregives. Hersleb har ikke været »bare et Null«, der kun sad og »chagrinerede« sig, men han har tværtimod med energi og dygtighed deltaget i løsningen af en lang række sager. Ikke blot i sager, der vedrørte hans eget stift eller Norge — Hersleb bevarede gennem alle årene en levende interesse for norske kirke- og skoleforhold — men også i sager fra andre stifter og ved de forskellige opgaver af almen art spores Herslebs initiativ og medvirken. Forordningen af 2/9 1745, der forbød præsterne at konfirmere unge, der var gravide, tidligere end ellers, skyldes Herslebs initiativ¹⁰⁹, og på lovgivningen om separatisterne — anordningen 20/11 1744, forordningen 29/1 1745 og reskriptet 5/3 1745 — har han haft en afgørende indflydelse¹¹⁰. Desuden har Hersleb ved flere lejligheder søgt kollegiets »consilium« i sager, hvor han var i tvivl¹¹¹, hvilket

¹⁰⁷) Herslebs betækning 5/8 1743.

¹⁰⁸) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹⁰⁹) Se kollegiets indstilling til kongen 12/8 1745.

¹¹⁰) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹¹¹) Se f. eks. kollegiets skr. 12/4 1740 og 14/12 1741 til Hersleb.

ikke synes foreneligt med den skildring, indberetningen giver af hans forhold til kollegiet og dets medlemmer. Efter det, vi ved om Hersleb, var det vel at vente, at han, hvis påstandene i indberetningen havde været rigtige, havde søgt fritagelse for at være medlem af kollegiet eller var udeblevet fra dets møder, når han intet kunde udrette dér. Men dette har Hersleb ikke gjort; han har flittigt deltaget i møderne, han har i tvivlstilfælde rådspurgt kollegerne, og han har med myndighed og nidkærhed varetaget de pligter, der påhvilede ham. Kollegiets arkiv viser os Hersleb som den dygtige, flittige og samvittighedsfulde administrator, der vågent og interesseret fulgte med i alt, hvad der angik kirken og dens tarv. Og kollegiets aktstykker tegner et mere sympatisk billede af Hersleb end det, der dannes efter læsningen af den anonyme indberetning med alle dens mange og grove fejl, dens ensidighed og alt for voldsomme sprog. Men på dette sted skal blot fastslås det, der er af betydning for nærværende undersøgelse: At de bevarede arkivalier viser, at det i indberetningen anførte om forholdet mellem Hersleb og kollegiets øvrige medlemmer, ikke er i overensstemmelse med de faktiske forhold¹¹².

7°. Derefter hedder det i den Herslebske indberetning:

»General-Kirke-Inspectionen havde ventet, at til alle geistlige Embeder af dem skulde giøres Forslag, og derfor, i følge Instructionen er idelig talt om et Seminario af et vist Antal, hvoraf baade Kongen og andre Patroner skulde tage Præster, og ingen der udenfor. Jeg har stedse været derimod, og viist Umueligheden, Ubilligheden og Urime-ligheden ... Derfor er det Forslag om Seminario, hvor

¹¹²) Illustrerende til oplysning om Herslebs virksomhed og hans forhold til kollegiets øvrige medlemmer er f. eks. kollegiets skr. 4/12 1738, 6/9 1739, 12/11 1739, 12/4 1740, 1/9 1740, 22/9 1740, 14/12 1741, 29/8 1743, 5/9 1743, 19/9 1743, 19/9 1743, 30/4 1744, 13/8 1744, 6/5 1745, 21/10 1745, 23/12 1745 og 20/10 1746. Jf. forhandlingen i kollegiets møde 15/9 1740.

ofte det er begyndt, dog endnu intet blevet af, fordi jeg har sagt, at naar de gjorde Forslag derom, saa gav jeg min allerunderdanigste Betænkning tvertimod.«

Det forekommer mindre vel betænkt, at Hersleb, der i det umiddelbart foregående har klaget over, at han kun var »et Null«, hvis »votum var aldeles ugyldigt«, nu kan berette, at han desuagtet har kunnet hindre kollegiets majoritet i at gennemføre, hvad den ønskede. Lignende logiske brist findes iøvrigt flere andre steder i indberetningen, der ikke er udarbejdet med fornøden omtanke. Derfor kunde man vel have ventet, at eftertiden havde stillet sig noget mere kritisk overfor indberetningens forskellige asserta og ialtfald havde undladt på grundlag af den alene at opbygge en falsk tradition om Generalkirkeinspektionskollegiet.

Ved et seminarium forstås her en fortegnelse over teologiske kandidater, der skønnes egnede til at komme i betragtning ved besættelse af gejstlige embeder, således at den besættende myndighed ved indtrædende vakance straks har emner at vælge imellem. Det er forudsat i instruksens § 8, at kollegiet skulde udarbejde sådanne fortegnelser, og i kollegiets møde 11/11 1738 omtales, at kongen presser på med denne sag. Det vilde derfor næppe nytte Hersleb noget, hvis han på trods af kongens ønske vilde indgive sin »allerunderdanigste Betænkning tvertimod«. Iøvrigt ses det ikke af kollegiets forhandlingsprotokol, at spørgsmålet »idelig« har været til behandling.

Den tanke at oprette et sådant seminarium var ikke, som det vist almindeligt antages, nogen nydannelse. Ialtfald skriver L. Koch,¹¹³ at blandt »de reformer, der druknede i betænkninger og betænkeligheder« i Generalkirkeinspektionskollegiet var også »tanken om oprettelse af et seminarium theologicum, det vil sige: en fortegnelse over værdige og fromme studenter.« Tanken var ikke ny. Den havde

¹¹³) Kirkehist. Saml. 3. rk. V (1884—86). 641.

allerede da været praktiseret gennem flere år. Fdg. 1/8 1707 om examinibus og vocation til Præste-Embeder i Danmark og Norge indeholdt således i §§ 4 og 5 forskrifter om førelse af »et Seminarium hvoraf efter Haanden kan tages de, som til Præste-Embeder skal voceres«. Det teologiske fakultet skulde hver 3. måned indsende kopi af en fortegnelse over de egnede; desuden skulde hver biskop i sit stift og hver provst i sit herred føre fortegnelse over dem, der hørte til dette seminarium, og som opholdt sig henholdsvis i stiftet eller herredet. Reglen opretholdtes ved fdg. 2/11 1736 angående attester, som professores theologicæ og biskopperne i Danmark og Norge årlig skal indsende til Danske Kancelli over »deres Lærdom og Levnet, som søge at blive befordrede til ledig vordende Prædikeembeder, paa det Meenigheden kan forsynes med Lærere, der hverken er vildfarende i Lærdom eller forargelig i Liv og Omgiengelse.« Hersleb har da også — som han iøvrigt selv nævner andetsteds i sin indberetning — udarbejdet lister over gejstlige i Akershus stift, der efter hans skøn fortjener at komme i embede eller beforders til bedre kald, og P. G. Lindhardt oplyser, at Hersleb i Norge har efterladt sig en særlig pakke med lister over egnede studenter¹¹⁴. Det vides, at Hersleb også senere har udarbejdet sådanne lister. Der er bevaret en sådan fra 1752 — og heri karakteriserer han listerne som »Hans kgl. Majestæts høystpriiselige Intention.«¹¹⁵

Der synes herefter intet indhold at være i Herslebs påstande om dette spørgsmål. Det kan ialtfald ikke have været det principielle: udarbejdelsen af seminarium, han kan have reageret imod. Derimod kan han muligt have noget at indvende imod de spørgsmål, der skulde besvares — i kollegiets arkiv findes et læg med enkelte udkast hertil — eller han kan have ment, at det var vanskeligt eller ugørligt for kollegiets medlemmer at blive enige om, hvem der skulde opføres i seminariet. Noget nærmere om, hvilke

¹¹⁴) P. G. Lindhardt anf. værk I. 291 f.

¹¹⁵) Kirkehist. Saml. 3. rk. V (1884—86). 641 f.

eventuelle uoverensstemmelser, der bestod, kan ikke oplyses, da protokollen og kopibøgerne intet indeholder herom. At Hersleb efter § 8 i kollegiets instruks har haft pligt til at medvirke til oprettelsen af et seminarium kan derimod ikke bestrides.

8°. I tilslutning til bemærkningerne om dette seminarium skriver Hersleb:

»Men hvorledes det vil gaae til med saadant Seminario, det have vi havt Prøve af, ved de faa Leiligheder, naar Hs. kgl. Majestæt, dog sjelden, har befalet Gen. Kirke-Inspectionen at gjøre Forslag til visse betydeligere Stationer, da plurima vota alle de 3de Samdrægtige altid have udgiort Sagen, og saaledes er Hygom blevet Biskop i Aarhus, som lidet eller intet bestiller; en god, men eenfoldig, og ved Svaghed og Hypochondria fast uduelig Mand [Hans Adolph Brorson] blevet Biskop i Ribe; Gerner blevet Stiftsprovst i Kjøbenhavn, skjønt jeg, som hans forrige Biskop kjendte ham og advarede dem, at han intet mindre var skikket til, men han har holdt sig til Partiet, og nu er gandske hernhutisk; en Paludan Stifts Provst i Christiania, en god ærlig Mand, men overmaade ulærd, paa det Sted, hvor, for de mange Separatister, Anabaptister og Hernhuter, behøvedes en erfaren, klog og forsigtig Mand, hvilket jeg bevægeligen erindrede om. Strax efterat den kongelige Ordre var udkommet, at Studenter, som begaae Leiermaal, ikke lettelig skulde befordres, men de, som besvangrede dem, de havde under Information, aldrig skulde befordres til geistligt Brød¹¹⁶, vilde de 3 Vota med Gevalt have en personel

¹¹⁶) Reskript 9/5 1738. Ifl. dettes § 2 kunde oprejsning for lejemålsforseelse herefter ikke gives nogen, »der har besøvet den, ham som Informator, Skoleholder, Catecheta eller i andre Maader til Underviisning har været betroet, enten hun maatte være af rige eller fattige Folk, og enten de siden komme tilsammen i Ægteskab eller ikke.« Til grund for reskriptet lå kollegiets indstilling 16/4 1738, jf. Troels G. Jørgensen anf. værk. 231 f. Ved fdg. 9/7 1745 skærpedes straffen betydeligt for informatorer, der begik lejemål med de dem til undervisning anbetroede pige-

Capellan, Ole Tidemann, som just havde begaaet det sidste Crimen, til Stifts Provst i Christiania, hvor hans Forargelse var bekjendt, men da jeg forsikkrede at ville forestille Hs. kongel: Majestæt, hvordan Kirke-Inspectionen vilde, ligesom af Desein, overtræde kongel: Befalinger, saa lode de det Desein falde; men Ole Tidemann blev dog forflyttet til Bergen og fik Expectance paa et Pastorat i Bergens Bye.«

Det er ualmindelig uheldige eksempler, Hersleb har valgt. Hans angivelser er så urigtige, at man kommer i alvorlig tvivl om, hvorvidt dette virkelig kan være forfattet af Hersleb. Det forekommer uantageligt, at han i alle de nævnte tilfælde skulde have glemt de faktiske forhold, der er helt anderledes end han fremstiller dem.

De enkelte forhold skal gennemgås her:

(a) Ole Tidemann¹¹⁷. Af kollegiets arkiv fremgår, at kongen gennem Holstein lod sige, at han ønskede, at kollegiet skulde »bringe nogle dygtige Subjecter i Forslag, som Collegiet kunde eragte at være beqvem til det vacante Dom Provstie og Sogne-Kald ved Dom-Kirken i Christiania igien at beklæde, sampt at Vi skulle indhente all den tilforladelig Efterretning, som kunde erholdes om Capellanen Tideman i Laurvig, Præsten Stockemarck paa Grævskaftet Wedellsborg i Fyen og Præsten Nicolaus Wedel i Jylland, for allerunderdanigst at rapportere Eders Majestæt om nogen af dem til det vacante Kald i Christiania eller ved

børn. Foruden den i D. L. 6-13-10 befalede straf skulde manden, hvis han ikke blev benådet af den besvangredes forældre, værge eller nærmeste slægt og ægtede hende med hendes vilje og samtykke, indsættes i nærmeste fæstning til at arbejde i jern på livstid.

¹¹⁷) Ole Tidemann måtte 1732 i al hast gifte sig med præsten Chr. Calundans 13årige datter, hvis lærer han var. Han søgte og fik kgl. oprejsning og ordineredes 1735 til kapellan, blev 1741 sognepræst i Laurvig, 1745 øverste kapellan ved Nykirke i Bergen, 1747 stiftsprovst sst., 1755 vicebiskop og 1757 virkelig biskop sst., 1760 dr. theol. og 1762 biskop i Kristianssand. Om Herslebs bedømmelse af Tidemann se P. G. Lindhardt anf. værk I. 327.

en anden forefaldende Leilighed med formodentlig Frugt og Nytte kunde være at employere.«

Når kollegiet beskæftigede sig med daværende kapellan Ole Tidemann, var det altså, fordi kongen ønskede oplysninger om ham, der endda er nævnt først som emne til stillingen som stiftsprovst i Christiania. Det samme fremgår af Christian VIs brev 28/4 1739 til J. L. Holstein¹¹⁸, hvor det hedder: »Zugleich sehen wir gern, dass das Collegium sich erkundige nach nachgesetzte Männer, was von selben sey, und ob sie zu dieser Vacance oder andern dergleichen zu gebrauchen sind, als erstlich der Capellan Tideman in Lavrwigen, zweytens Stockemarck aus Fünen, welchen wir selber gehört haben, und drittens Nicolaus Wedel, ein Vetter von Wedel in Friedrichsborg, soll in Jütland Prediger sein.«

Herefter kan det ikke undre, at kollegiet i sin indstilling til kongen af 16/6 1739 også omtaler Ole Tidemann.

Kollegiets indstilling til kongen er ikke en énstemmig kollegial indstilling; hvert medlem — og også præses — afgav sin begrundede indstilling.

Førstevoterende, Holmens provst, Matthias Hviid, nævner først Tidemann som nr. 4. Han fremhæver, at imod ham kan tale dels hans unge alder (»omtrent 30 Aar«), dels og navnlig at han, »førend hand kom til Sandheds Erkiendelse, medens hand var Student, besvangrede hand et Fruentimmer, som nu er hans Hustrue.« Alligevel indstiller Hviid Tidemann til embedet som stiftsprovst og gør udførligt rede for sit standpunkt.

Bluhme, der er næste voterende, omtaler i sin indstilling først daværende stiftsprovst i Ribe Hans Adolph Brorson, konrektor Hans Hammer i Århus, præsterne Stockemarck, Nikolaj Vedel og Gunder Wegerslev. Derefter hedder det, at han vilde »fast præferere Tidemann . . . om ikke et Feil-

¹¹⁸) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1886). 437. Af dette brev fremgår iøvrigt, at Hersleb havde søgt at formå Christian VI til at udnævne sin svoger til det ledige provsteembede.

trin, som hand har begaaet i Begyndelsen af hans Egteskab, kunde gjøre ham anstødelig for Guds Meenighed i Christiania.«

Andreas Hojer tager i sin indstilling først standpunkt til de tre af kongen nævnte emner og omtaler dernæst andre, som han mener kan komme i betragtning. Om Tidemann, der nævnes som nr. 3, skriver han:

»Capellanen Tidemand i Laurwig har en saa stor og allmindelig Berømmelse af alle Retsindige, som kiende ham, at hand med Tiden kand ansees for en af de beste Lærere i Norge, i hvad Embede Gud og Eders Majestæt ham med Tid effter anden vil betro. Allerhelst om det skeer Trappeviis, saa at hand faar Tiid i et Embede effter det andet at forhverve sig Øvelse, Erfaring og derved den saa høyfornødne prudentiam saavel Theologicam som ecclesiasticam. Men at sætte ham lige fra Capellan til Stifts-Provst i samme Stift, helst hand er ung af Aar og Embede, og skall have forseet sig paa en Maade, saa andre kunde tage Anledning af at forsynde sig med at skiule over hans Persohn og Befordring, det tør jeg allerunderdanigst ey ønske, men vel, at hand med Tiiden til andre Poster maatte i Norge befordres og blive et Lysz for det Rige.«

Derefter følger Herslebs votum:

»Jeg, Peder Hersleb, holder allerunderdanigst for: at til det vacante Christianiæ Stifts-Provstie Personel- og andre unge Capellaner, skjønt de ere gode (af hvilke jeg kiender mange, og har tilforn allerunderdanigst indgifvet Liste paa de beste i Aggershuus Stift) ey kand komme i Consideration, effterdj det i den geistlige Stand er tienligst og Guds Ord conform, at de stige Trappeviis til vigtige Embeder, saa og til saadant Embede som dette udfordres Erfarenhed ikke alleniste i Siælesorg, men og i publiqve Tings Administration Lov og Ret, og saavel Politica som ecclesiastica prudentia, hvorudi Capellaner ingen Øvelse kand have.«

Efter disse principielle bemærkninger nævner Hersleb 7 emner og fortsætter:

»Af de 3de af Eders kongel: Majestæt allernaadigst be-
nefnde Mænd ere de 2de, Stockemarck og Wedel, mig
aldeeles ubekjendte, og har vid Efter-Spørsel ey andet
kundet fornemmes, end at de skal være gode og gudfrygtige
Præster, hvilket er vel det fornemste Requisitum hos en
hver Præst. Men til Christianiæ Stifts-Provstie holdes aller-
underdanigst for, at der udfordres fleere Egenskaber. Den
3die, Ole Tidemand, en ung personel Capellan i Laurvigen,
skulle være mig meere som hans Biscop bekjendt end andre,
der alleene vidne om ham effter en eller anden sigende. Jeg
kiender ham for en gudfrygtig og redelig intentioneret
Præst, som vel kan betroes en Meenighed at forestaae, men
ikke noget Provstie, meget mindre Christianiæ Stifts Prov-
stie, hvortil hand ikke har studia nok og prudence noch, og
hans Fald (med den hand indformede og siden ægtede,
det jeg ellers gierne ville tie, siden hand nu frygter Gud,
dersom ikke Deres kongel: Majestæts Befalning og Omstæn-
dighederne fordrede, at jeg tør sige det jeg veed)« — hvor-
effter der følger et ubeskrevet stykke i kollegiets kopibog.

Endelig følger J. L. Holsteins votum. Han, der »ey saa
nøye kand kiende Lærere paa Landet eller i Provincerne,
men maa deri alleene liide paa andre Velskiønnendes Be-
retning og Omdømme«, indstiller præsten Wegerslev i Store
Magleby og konrektor Hans Hammer i Århus. »Thi Præsten
Nicolaj Wedel i Jylland, Stockemarck i Fyen og Capellan
Tideman i Laurvig tør jeg allerunderdanigst ey til det Stød
foreslaae, omendskiøndt de frem for mange andre fortienet
effterhaanden at beforders til større Meenigheder, hvor de
meere kan obbygge og vinde det, som de endnu kunde
saaevne i Erfarenhed, og til højere Poster fornøden prudentia
theologica.«

Af kollegiets indstilling fremgår altså følgende:

1) Der var ikke, som Hersleb påstår, flertal for Tide-
manns kandidatur til det ledige stiftsprovsteembede; og
der var slet ikke tale om — som det siges — at de tre vota
»vilde med Gevalt« have ham til stiftsprovst.

2) Præsens afgav stemme. Det er altså urigtigt — som også nævnt ovenfor i anden sammenhæng — når Hersleb skriver, at »Geheime Conf. v. Holstein voterede ikke«, og »Hs. Excellence voterede ikke, men conformerer sig til plurima.«

3) Det er ligeledes urigtigt, at Andreas Hojer »giorde i alle Ting eet med« Bluhme. Af indstillingen ses, at Hojer og Bluhme ikke var enige; derimod var der overensstemmelse mellem Hojer og Hersleb på et vigtigt punkt: at en ung personel kapellan ikke straks burde beforders til et så vigtigt embede, men burde forfremmes »Trappe-viis«, et udtryk, der anvendes af dem begge.

4) Herslebs påstand: At han truede med at indgå med en forestilling til kongen, fordi de andre medlemmer af kollegiet »med Gevalt« vilde indstille Tidemann, kan afvises som usandfærdig. Det var kongen, der ønskede en indstilling om Tidemann; det var kongen, der havde nævnt ham som favorit til det ledige embede. Naturligvis måtte Hersleb være afskåret fra at indgive nogensomhelst protest til den enevældige monark — selv bortset fra, at der ifølge akterne ikke var grundlag for at indgive den omtalte protest.

En gennemgang af denne sag er vistnok oplysende til vurdering af pålideligheden af de Herslebske påstande.

(b) Rasmus Paludan var 1730—39 tolvpræst i Christiania, blev 1740 sogneprest i Stege, indstillet dertil (som nr. 3) af Generalkirkeinspektionskollegiet, herunder også af Hersleb. I kollegiets indstilling af 22/12 1740 til kongen hedder det, at Paludan er »Tolf-Prædikant i Christiania, har været 13 Aar i Embedet, er af mig, Peder Hersleb, meget nøye og af Os andre ved Røgte og Erfaring bekiendt som en redelig og for Guds Riges Opkomst meget nidkiær Mand, som synes at meritere en allernaadigst Reflexion, da hand ikke alleene har overmaade lidet at leve af med Kone og Børn, men og græmmer sig over ikke at have nogen vis ordentlig og fastsat Prædiken, siden Tolf-Prædikener ere afskaffede.«¹¹⁹

¹¹⁹⁾ Ved reskript 1/5 1739.

1743 udnævntes han til stiftsprovst i Christiania og blev senere (1751, altså efter affattelsen af den Herslebske indberetning) biskop i Kristianssand. At han var »ulærd«, kan Hersleb vel have ret i, for han havde kun studeret 1½ år ved universitetet. Men det fremhæves dog¹²⁰, at hans breve vidner om et usædvanligt bibelkendskab. Om hans tid som biskop hedder det, at han havde en ærlig vilje til at fylde det høje kald; hele sin bispetid var han på visitatsrejser og udførte samvittighedsfuldt og pligtro sine embedspligter længe efter, at hans helbred var nedbrudt.

(c) At Hersleb har advaret mod Henrik Gerners kaldelse til sognepræst ved Frue kirke i København og stiftsprovst sst. i 1738 er urigtigt.

Af kollegiets akter fremgår, at Hersleb har været med til at indstille Gerner, da den daværende residerende kapellan ved Frue kirke (Kølichen) — der var, »hvad Kirke-Sager her i Kiøbenhavn angaaer, som et Repertorium for de øfrige af Ministerio her i Byen« — har »bedet mig, Peder Hersleb, aldrig at nefne ham til slig Befordring, hvilken Modestie i det mindste ey kan mishage Eders Majestæt.« Gerner blev indstillet af kollegiet 7/11 1738. Om denne, som Hersleb kendte personligt, hedder det i indstillingen, at han, »som nogle af Os self personligen, de øfrige af retskaffne Mænds eenstemmige Beretning samt en hans Prædiken paa Jubel Fæsten 1736 kiende som en rætsindig og vel begavet Mand af omtrent 40 Aar, som baade har af Naturen og Naaden de Gaver, som til Lærer Embedets opbyggelige og Exemplariske Førelse fornødiges, besidder derhos smukke studia, et hurtigt Nemme, en stoer Færdighed i at tale, og et godt Mæle, saa Vi næst Guds Bistand haabe, at hand skall ved Guds Aands Bistand kunde blive en rett nyttelig Mand ey alleene for Menigheden, men endog

¹²⁰) Reidar Bolling i Norsk biogr. Leksikon X (1940). 610. I Wibergs Præstehistorie III (1871). 188 er urigtig angivet, at Paludan blev biskop i Christiania.

til at optænde andre uden for hans Meenighed, og helst in Ministerio og ved Academiet til et rætskaffen Væsen i Christo og tillige til den eenfoldiges Kloghed, som enhver Christi Discipel bør saa meget legge Vind paa, dersom Eders Kongelige Majestæt allernaadigst skulde behage paa hennem at reflectere. Da Vi ey vide at udfinde nogen bedre eller anderledes at efterkomme Eders kongelige Majestæts gifne allernaadigste Befaling, saa indstille Vi disse Vore uforgribelige Tanker til Eders kongelige Majestæts allernaadigste Gotfindende . . .«

Og i kollegiets protokol er anført, at der i mødet 4/11 1738 »blev og talt om det anbefalede forslag til de vacante Stifts Provsti her i Byen.« Herudfor er noteret den også af Hersleb tiltrådte beslutning: »Blef besluttet at proponere Hr. Gerner og øverste Capellan Kølischen.«

L. Koch skriver, at »Hersleb har uret, naar han siden siger, at han frarådede hans kaldelse til København; han synes tvært imod at have modtaget ham med velvillie.«¹²¹ At Kochs formodning er rigtig kan dokumenteres. Gerner havde alvorlige betænkeligheder ved at modtage kaldelsen — særligt af hensyn til embedets administrative opgaver — og henvendte sig derfor i skr. 28/11 1738 til Hersleb for at spørge denne til råds. Hersleb svarede i skr. 13/12 1738 Gerner, at han havde forelagt hans brev for Generalkirkeinspektionskollegiet, men Gerners betænkeligheder »har ikke gjort ringeste Impression hos nogen til Forandring at gjøre, contrair den har bestyrket dem i den Mening, at man ikke har taget Feil, og at De af Gud har været udseet til dette Embede.« Og brevet slutter: »Endelig naar De kommer, skal De være os og i særdeleshed mig hiertelig velkommen, Gud skal være med Dem, og alting skal føye sig.«¹²² P. G. Lindhardt skriver om dette brev: »Besynder-

¹²¹) L. Koch anf. værk. 179.

¹²²) Nogle Merkværdigheder som angaaer Henric Gerner (1772). 11 f.

ligt disharmonerer hermed Herslebs ord 9 år senere, at han frarådede Gerners kaldelse.«¹²³ Hertil er kun at sige, at tilsvarende disharmonier jo findes temmelig ofte i den Herslebske indberetning. At dennes anbringender om Herslebs stilling til Gerners kaldelse er ganske forkerte kan ikke omtvistes.¹²⁴

(d) Heller ikke Herslebs kritiske bemærkninger om Hans Adolph Brorsons kaldelse til Ribe bispestol (1741) kan stå for en nærmere prøvelse.

For det første havde Generalkirkeinspektionskollegiet slet intet at gøre med Brorsons udnævnelse til biskop i Ribe. Brorson blev udnævnt af kongen efter dennes egen tilskyn-delse¹²⁵.

For det andet modsiges Herslebs vurdering af Brorsons indsats som biskop på afgørende måde af Brorsons visitatsberetninger og breve, der nu foreligger trykt¹²⁶. De afgiver vidnesbyrd om en nidkær, flittig og dygtig biskop, der med alle midler støttede sine præster; ganske særligt fortjener måske at fremhæves, at han under vanskelige forhold med stor dygtighed forstod at værne danskhedens interesser i stiftet imod det hertugelige Haderslevhus amts tyske jurisdiktion. Denne indsats kunde så sandelig ikke være gjort af en »eenfoldig, og ved Svaghed og Hypochondria¹²⁷ fast uduelig Mand«.

Herslebs dom over Brorson har ikke vundet tilslutning

¹²³) P. G. Lindhardt anf. værk I. 329.

¹²⁴) Bjørn Kornerup skriver dog (Dansk biogr. Leksikon VIII (1936). 45), at Hersleb »skal have fraraadet hans Kaldelse.«

¹²⁵) Erich Pontoppidan, *Annales ecclesiae Danicæ* III,2 (1753). 162, John Hansen anf. værk. 121 f., L. J. Koch, *Salmedigteren Brorson* (1931). 131.

¹²⁶) Hans Adolph Brorson, *Visitatsberetninger og Breve*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved L. J. Koch (1960).

¹²⁷) L. J. Koch anf. værk. 132 antager, at der hermed sigtes til Brorsons alvorlige sygdom 1746, som han selv indberettede til kollegiet. I en indstilling 16/6 1739 nævner Andreas Hojer Brorson som emne til et

hos nogen¹²⁸, og L. J. Koch siger om den: »Det er den Slags Domme, der rammer Dommeren haardere end den dømt«. ¹²⁹

(e) Herslebs kritik af biskop Peder Hygom har heller ikke kunnet finde tilslutning. Bjørn Kornerup skriver således¹³⁰, at han som biskop var »nidkær og flittig, og naar han et Sted af Peder Hersleb betegnes som en Mand, der »lidet eller intet bestiller«, er dette blot en Modstanders tendentiøse Karakteristik. Han følte sig iøvrigt i høj Grad som Generalkirkeinspektionskollegiets haandgangne Mand, hvad hans talrige Erklæringer og meget interessante Visi-tatsberetninger til dette klart nok udviser.«

III

Det foregående afsnit har behandlet det, som Hersleb i sin indberetning kalder »den generale Idee om General-Kirke-Inspectionen.« Han afslutter sin indberetning med at anføre nogle »Specialia«, ialt 7 sager af højst ulige betydning. Om disse skal gøres nogle få bemærkninger, idet det dog straks

embede, men finder en hindring i »hans bløde og ømme Sind og Dispositionis Hypochondriaco, som tilforn i Tønder har gjort ham en Tiidlang ubequem til Embeds Forretninger.« Det er vel det samme, Hersleb her sigter til. Mens Brorson var præst i Tønder, blev (1734 el. 1735) hans ældste søn, Nicolaj, sindssyg i sit 12. år. Han, der tillige var lam i underkroppen, måtte altid holdes på sit værelse, og da sindssygen undertiden brød frem med voldsomhed og vildskab, måtte der sættes jernstænger for døren og vinduet i det værelse, hvor han holdtes indespærret. »Hermed blev der for bestandig«, skriver L. J. Koch (anf. værk. 69), »sat et Lidelsens Mærke paa det Brorsonske Hjem«, og det fremhæves, at denne begivenhed »greb dybt i hans Sind, dybere maaske end det meste af, hvad han kom til at opleve.« Sønnen overlevede ham og døde først 1791.

¹²⁸) Se bl. a. Bjørn Kornerup i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie V (1951). 278, J. B. Daugaard i Theologisk Tidsskrift II,2 (1838). 119 ff., John Hansen anf. værk. 262 ff.

¹²⁹) L. J. Koch anf. værk. 132.

¹³⁰) Dansk biogr. Leksikon XI (1937). 55.

kan siges, at også disse, i alle de tilfælde, hvor sagerne kan oplyses gennem kollegiets arkiv, viser sig at være urigtigt fremstillede.

1°. Hersleb indleder med at kritisere, at kollegiet trods kongens befaling i lang tid intet foretog sig for at dæmme op for separatisternes virksomhed. Han nævner, at kongen i april 1740 udbad sig en indstilling om, hvorledes man kunde komme dette onde til livs, og fortsætter:

»Det blev liggende i Collegio urørt, uvedgiort, ubesvaret i 5 samfulde Aar, en forunderlig Dumdristighed! jeg erindrede ideligen derom, her var dog en Kongelig Befaling! det var dog Guds Kirkes Velfærd!«¹³¹

Det anførte er urigtigt. Kollegiets arkiv godtgør, at kollegiet mange gange i årene 1740—45 beskæftigede sig med separatisterne, både separatistspørgsmålet i almindelighed og en lang række sager om enkeltpersoner (f.eks. brødrene Støtterup, brødrene Bølle, Erik Gløersen o. m. a.). Af kollegiets arkiv fremgår det også, at Hersleb selv netop i denne sag har været forsømmelig — »en forunderlig Dumdristighed!« — og siddet en kgl. befaling overhørig. Ved reskript 5/10 1736 pålagdes det ham at »forfatte et Skrift for af Guds Ord grundig at overbeviise disse Separatister deres vildfarende Meeninger i adskillige Articulis fundamentalibus fidei«, men der kom stadig ikke noget skrift fra Herslebs hånd. Ved reskript 22/4 1740 til Generalkirkeinspektionskollegiet gentages den kgl. ordre til Hersleb, der imidlertid først syv måneder senere (22/11 1740) svarede kongen. Han erkendte, at det havde været hans pligt at adlyde kongens bud, men anfører, at han ikke havde tid eller evner til denne opgave, der burde overdrages det teologiske fakultet. Herslebs patos i det ovenfor citerede lyder derfor uægte. Endnu fire år senere måtte Hersleb erkende, at separatistspørgsmålet var vanskeligt. Han skri-

¹³¹) Theologisk Bibliothek V (1813). 162.

ver 9/4 1744 til Generalkirkeinspektionskollegiet herom: »Men hvordan det skal hemmes kand jeg ikke vel se.«¹³² — og han giver ikke her udtryk for utålmodighed eller for afstandtagen fra kollegernes nu påståede »Dumdristighed«.

Der blev jo inden 1745 også lovgivet om emnet. Fdg. 13/1 1741 om gudelige forsamlinger — den såkaldte konventikelplakat — var et af de midler, hvormed kollegiet håbede at kunne komme ialtfald en del af separatisterne til livs¹³³. Da dette viste sig utilstrækkeligt, fulgte anordningen 20/11 1744, forordningen 29/1 1745 og reskriptet 5/3 1745, samt forordningen 18/6 1745 hvorved indskærpedes de tidligere givne regler om papisterne (Danske Lovs bestemmelser og reskripterne 29/4 1699 og 13/5 1720). I denne forbindelse må også nævnes reskriptet af 23/9 1740, der pålagde bisper og stiftamtænd nøje at våge over, at der ikke fra boghandlerne spredtes fordægtige, separatistiske eller fanatiske bøger på dansk eller tysk.

Har kollegiet været tilbageholdende overfor de separatistiske rørelser, er det iøvrigt kun udtryk for en tiltalende tolerance — altså netop ikke »Herskesyge«, som Jens Møller påstod — og i nøje overensstemmelse med ånden og ordene¹³⁴ i kollegiets instruks og med kongens ønsker.

2°. Dernæst omtaler Hersleb sagen mod præsten Niels Tøxen¹³⁵, der nægtede at anvende den ved reskript 22/8

¹³²) RA. Gen. Kirke Insp. Kollegiet. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹³³) Johs. Pedersen anf. st. 198. Jf. kollegiets indstilling til kongen 15/12 1740 med udkast til en forordning om gudelige forsamlinger. I intimationen til fdg. 5/3 1745 nævnes fdg. 13/1 1741 blandt forholdsreglerne mod separatisterne.

¹³⁴) Jf. instruksens § 10 (»dog i vedbørlig Orden og med fornøden Forsigtighed og Christelig Retsindighed«).

¹³⁵) Om denne sag se J. Worm, Forsøg til Lexicon over lærde Mænd II (1773). 508, L. N. Helveg anf. værk II. 106 ff., John Hansen anf. værk. 180 ff., H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 5. rk. I (1901—03). 406 ff., 581 ff., L. J. Koch anf. værk. 106 ff., Michael Neiiendam, Erik Pontopidan II (1923). 89 ff., K. L. Aastrup i Dansk theologisk Tidsskrift 1939. 13 ff., 65 ff., Johs. Pedersen anf. st. 183 ff., Hans Adolph Brørsons Visitatsberetninger og Breve ved L. J. Koch (1960). xxix og 371 ff.

1738 påbudte katekismusforklaring af Erik Pontoppidan.

Det er tidligere af andre påvist, at Herslebs redegørelse på flere punkter er misvisende¹³⁶, hvorfor der ikke er grund til her at komme nærmere ind på denne sag.

3°. Ved reskript 19/10 1744 pålagdes det kollegiet at undersøge, hvorvidt Pontoppidans katekismusforklaring var indført i alle stifter. Var den ikke det, skulde oplyses grunden hertil og angives, hvem der var skyld heri. Hersleb fortæller, at han holdt sin besvarelse tilbage, men da Holstein erindrede derom, indgav han straks sin »Beretning, som længe havde ligget færdig, og derudi forklarede tydelig Aarsagen, hvorfor denne Forklaring aldrig er og aldrig bliver almindelig¹³⁷, at den er for kostbar for de Fattige, at den er for vidtløftig for Bønderbørn, at den ikke er tydelig nok, at der er mange Ting deri, som ei bør være i en Catechismus, og at der er Urigtigheder deri.« Han påstår, at der er »flere gandske urigtige Lærdomme; bad derfor, at den Forklaring . . . maatte af det theologiske Facultet igennemgaaes, gøres noget kortere og tydeligere, og intet derudi være, uden det, som er nødvendig til Salighed at vinde. Saasntart dette var indkommen«, slutter han, »er aldrig mere talet om Catechismi Forklaring.«

Herslebs udtalelser er her skarpere end i den besvarelse, han omtaler. I denne, der er dateret 28/6 1745¹³⁸ tales navnlig ikke om »gandske urigtige Lærdomme«. Besvarelsen slutter:

»Altsaa tvivler jeg storligen paa, at denne Catechismi Forklaring bliver almindelig, førend det skeer . . . at Bogen skulde igennemgaaes, gøres kortere, gøres tydeligere og

¹³⁶) Se bl. a. L. J. Koch anf. værk. 119, note 3.

¹³⁷) Heri fik Hersleb som bekendt ikke ret. Katekismusforklaringen blev almindelig og næsten uudrydelig, se L. J. Koch anf. værk. 107. I Danmark blev den i begyndelsen af det 19. årh. afløst af Balles lærebog, men »de stærke jyder« brugte den fortsat, og i Norge har den været i brug indtil slutningen af det 19. århundrede.

¹³⁸) Kirkehist. Saml. 5. rk. I (1901—03). 640 ff.

mere indrettet efter Bøndernes Begreb . . . Endskjøndt *der er intet i den hele Bog, som kan kaldes falsk Lærdom eller skadelig for Sjælen*, saa er det dog vist, at der er urigtige Ting derudi, hvilket i en saadan Bog, som skal være næst efter disse Rigers symbolske Bøger, ingenlunde bør være . . . Naar da i *denne Forklaring, som i sig selv og i sin Intention er visselig god og indeholder baade god Orden og eftertrykkelige Sandheder*, blev . . . det urigtige forandret, det ufor nødne udelukt, Stilen efter de enfoldiges Captum gjort klarere, dog ikke længere, saa kunde alle Res blive uforandrede, Bogen langt kortere, Prisen mindre, og da er jeg vis paa, den i kort Tid blev almindelig.«

Herslebs indvendinger mod katekismusforklaringen er således af en helt anden beskaffenhed end f.eks. brødrene Tøxens.

4°. Dernæst beretter Hersleb, at han havde den nåde mundtlig for kongen at nævne »adskillige Misbrug og Under-slæb, som skete ved den saa gudeligt anordnede Confirmation.« Kongen fortæller at have fundet »Behag derudi og befalede, at jeg skulde sætte det skriftligen op . . . Dette skete. Hs. Majestæt selv lod sig det læse op og paategne: Vi finde dette Biskoppens Forslag godt og approbere det i Alt, dog ville Vi, at Gen: K: Inspectionen derom først giver sin Betænkning.« Hersleb fortæller, at han herefter stadig ventede, at sagen skulde komme til drøftelse i kollegiet, »men den blev ikke nævnet og intet hørt dertil, førend jeg fik Kgl: allernaadigst Rescript af 12te Febr: 1740, hvori repeteres alle mine Puncter af min allerunderdanigste Forestilling, men sluttes, at det kunde forblive ved det, som før var anordnet.« Heraf drager Hersleb følgende konklusioner:

»Altsaa har K: Inspectionen: 1) havt Forsamling om denne Sag hemmeligen, uden mit Vidende, da jeg dog er Membrum . . . 2) Have de øvrige Membra givet deres Betænkning ind collegialiter, dog uden for Collegii Samling. 3) Have de forkastet, ikke alleene mine Forslag, men den

kongelige allernaadigste udtrykkelige Approbation«, og Hersleb antager, at »maaske Consistorial Raad Hvid fandt sig truffet ved noget af det, som blev andraget, dog uden at nævnes, og derfor skulde der intet blive af.«

Herslebs fremstilling er ganske i strid med kendsgerningerne, som ifølge kollegiets protokol og kopibog er følgende:

Herslebs indstilling af 8/12 1739 til kongen om de ved konfirmationen opkomne misbrug, hvorover kongen ønskede at høre kollegiet, blev forelagt i dettes møde 17/12 1739, hvor også Hersleb var til stede. Der blev truffet følgende beslutning: »Biskoppens Forestilling gaaer omkring og enhver af Membrij Collegii opsætter sine Tanker.« Hersleb har, sammen med Holstein, Støcken, Bluhme og Hviid, underskrevet protokollatet.

Herefter udarbejdede kollegiets medlemmer (dog naturligvis ikke Hersleb) udførlige betænkninger over Herslebs forslag. Hviids indstilling (på 27 ½ folioside) er dateret 2/1 1740, Bluhmes (4 ½ folioside) er udateret, Støckens (4 ½ folioside) er dateret 16/1 1740, medens endelig Holsteins (2 foliosider) er udateret.

I kollegiets møde 28/1 1740 blev læst kongens resolution af 11/12 1739 på Herslebs forestilling af 8. s.m. om konfirmationen. I protokollen hedder det videre: »Collegii allerunderd: Betænkning til hans Majestæt er expederet under denne Dags Dato«, altså 28/1 1740. I mødet deltog Holstein, Hersleb, Støcken, Bluhme og Hviid; og Hersleb har medunderskrevet protokollatet.

Kollegiets betænkning med slutdatering 28/1 1740 til kongen indleder med at udtale, at »det i Collegii enstemmig var bleven aftalt, at enhver skulle forfatte sine Tanker skriftlig.« Der afgaves således ikke nogen kollegial indstilling, o: kollegiet fremtrådte ikke som en enhed med en fælles indstilling, hvori de forskellige synspunkter var samlet, men der gengaves kun de enkelte medlemmers vota. Afgørende har vist Holsteins bemærkninger været. Han

skrev, »at Biskop Herslebs Forestilling er meget god og saaledes indrettet, at den vel henfører til det Maal, som Eders Kongel: Majestæts Forordning om Confirmationen allernaadigst sigter til. Men som Forestillingen ogsaa indeholder meget, hvorved Forordningen om Confirmationen skal forandres, og de andre Poster, som ved Misbrug paa visse Stæder have indsneget sig, lætteligen Tiid efter anden, ligesom de blive opdaget, kand redresseres, saa formeener jeg allerunderdanigst, at hele hverket [sic] behøver ingen Forandring endnu, ikke heller at ved noget Kongel: allernaadigst Rescript Geistligheden noget viidere bliver anbefalet, men jeg er i de allerunderdanigste Tanker, at Biskoppen paa hans Forestilling allernaadigst kunde rescriberes, at Eders kongel: Majestæt fandt betænkeligt i en saa vigtig Sag, som efter grundig Overveielse for en saa kort Tid siden først ved en Forordning var fastsat, nogen Forandring at giøre, hvorfor det ved den allernaadigste Forordning om Confirmationen skulde have sit Forblivende. Men skulde der paa sine Stæder nogen Misbrug have indsneget sig, eller nogen Uorden være forefalden, hafde Biskopen først self at raade Bod derpaa, siden at foredrage det for Gen: Kirke-Inspectionen, som da af de forefaldende Uordener en Post efter den anden, ligesom de opdages, kand afhjelpes eller ogsaa af Collegio til Eders Kongel: Majestæts nærmere Resolution allerunderdanigst henstilles, om Sagen befandtes af den Beskaffenhed, at den uden viidere Kongel: Ordre ey kand afgiøres . . .«

Herslebs gengivelse er, som det ses af akterne, fuldstændig misvisende. Kollegiet har ikke holdt hemmelige møder; Hersleb har selv været med til at træffe beslutningen om, at hver enkelt skriftligt skulde fremsætte sine tanker, og intet er skjult for ham. Indsendelsen af de forskellige vota er ikke en kollegial indstilling. Den kgl. approbation, som Hersleb påberåber sig, og som vel er den, der loyalt er meddelt i kollegiets møde 28/1 1740, var selv efter hans egen fremstilling betinget af, at Generalkirkeinspektionskollegiet

tiltrådte hans forslag. Hersleb ses i denne sag ikke at have haft nogen grund til klage; og er det ham, der har forfattet den såkaldte Herslebske indberetning, synes han også her at måtte have udtalt sig mod bedre vidende.

5°. Hersleb kritiserer, at kollegiet indfordrer visitatsberetninger fra landets biskopper, uden at der »en eneste Gang i 9 Aar er derom gjort nogen allerunderdanigst Forestilling til Kongen eller i ringeste Maade reflecteret paa de Gravamina og Forslag, hvorudi er begiæret Remedium, men har ladet det være nok, at de have Rapporter af Bisperne.«

Kritikken har adresse også til Hersleb selv. Han kunde og burde som fremstående medlem af kollegiet have stillet de forslag, han nu efterlyser — hvis der da i visitatsberetningerne var grundlag herfor. Netop han var vel den nærmeste til at støtte de andre biskopper med hensyn til gennemførelsen af deres eventuelle ønsker. Men det har han, så vidt det af kollegiets arkiv kan ses, ikke villet. Allerede derfor er der næppe grund til at komme nærmere ind på dette punkt.

6°. Hersleb nævner dernæst, at det i instruksens (§ 6) er pålagt kollegiet at sørge for nye oplag og forbedring af ritualet. Der har været arbejdet med denne opgave¹³⁹, men Holstein meddelte, at kongen havde sagt, at det med ritualet kunde forblive, som det var. Hersleb kritiserer, at denne kgl. ordre ikke blev givet skriftligt. Da dette jo ikke er en anke mod Generalkirkeinspektionskollegiet er videre omtale her uforuden.

7°. Det sidste af Herslebs »Specialia« er en kritik af, at der ved et kgl. reskript 1/7 1746 er tillagt dav. kancelliråd Erik Johan Jessen, der fungerede som kollegiets sekretær,

¹³⁹) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Dokumenter til ritualets revision (1 pakke). Heri findes flere forslag, bl. a. det omfattende (167 tætskrevne foliosider), som Hersleb efter kgl. ordre afgav, dateret 2/11 1735. Om dette se P. G. Lindhardt anf. værk I. 286 ff. Af kollegiets protokol ses, at ritualsagen har været behandlet 23/8, 20/9 og 9/10 1738.

300 rdl. årlig af renterne af en kapital, der oprindelig var indsamlet til »de Saltzburgiske Emigranter«, og at reskriptet havde »den Clausul: Siden ingen af Eder skal have noget derved at erindre«, hvortil han bemærker, at »den Sag aldrig er omtalt i Collegio, Hs. Excellence heller aldrig har spurgt, om vi havde noget at erindre derved, men Cancelliraad Jessen har ventelig sagt det til enhver især privatisime, da enhver formodentlig har vel syntes underlig derom, men reserveret sig, naar Proposition skete, at sige sin Mening, inden derom gjordes allerunderdanigst Forestilling.«

Nærmere oplysninger om dette punkt har jeg ikke kunnet finde¹⁴⁰. Kopibogen indeholder ingen forestilling til kongen herom, og i »General-Kirke-Inspections Protocoll over alle indkomne Brevve, Relationer og andre Documenter« findes det nævnte reskript ikke omtalt¹⁴¹. Dette punkt er formentlig også så uvæsentligt, at en nærmere undersøgelse og omtale her kan undlades¹⁴².

Den Herslebske redegørelse konkluderer i, at Generalkirkeinspektionskollegiet er »virkeligen i det gandske Land decrediteret; Folk gruer for at komme ind med noget, der skal forestilles, Bisperne undser sig ved at gjøre Regnskab for deres Embede til en Deel af dem, som er membra derudi.« Han foreslår derfor, at kollegiet enten omorganiseres — og nævner blandt dem, der burde have sæde i kollegiet: J. L. Holstein, Sjællands biskop, kongens konfessionarius, summus theologus (den ældste professor ved det teologiske fakultet) og Hans Gram — eller hellere, at kollegiet ophæves,

¹⁴⁰) Herved erindres om, at kollegiets hovedprotokol for årene 1742—48 har været utilgængelig, da den er til indbinding.

¹⁴¹) Medmindre det er nr. 123/1746, der (fejlagtigt i protokollen) er dateret 1/6 1746, og hvor regesten er udeladt. I kollegiets indkomne sager mangler for året 1746 bl. a. nr. 123.

¹⁴²) Renterne af den omtalte kapital blev tidligere ifl. reskript 7/10 1740, jf. kollegiets indstilling 22/9 1740 og forhandlingerne i kollegiets møde 20/10 1740, anvendt dels til pensioner til afsatte præster, dels til »den Post Porto, som betales for de til Collegium fra fremmede Stæder indkomne Breve og Paquer.«

da det »gandske kunde uden Skade undværes.« Den eneste nytte, Hersleb i de forløbne 9 år har mærket af kollegiet, er den, at det »har havt Magt til at sistere forargelige Processer, enten mellem Geistlige, eller som paaføres Geistlige for deres Embedes Skyld; derved er virkeligen megen Forargelse forekommen.« Men det samme kunde opnås, hvis det blev pålagt bisperne at underrette kancelliet, når sådanne skadelige processer begyndte. Derefter kunde generalprokurøren standse sagen indtil videre, gennemgå akterne og referere dem i kancelliet, eller han »kunde befales i slige Sager at træde sammen med Biskoppen i Sjælland, eller en anden erfaren gudelig Mand, for at give deres Betænkning coniunctim om Sagens Afgjørelse, hvortil jeg gjerne vilde være villig, naar jeg kunde allernaadigst dispenseres fra de Fattiges Væsen i Kjøbenhavn, hvor jeg gandske gjerne kunde undværes.«

IV

I den Herslebske indberetning hedder det, at Andreas Hojer »har opsat Instructionen for General Kirke-Inspectionen saa subtil, derhos saa ample og indrømmet den saadan Pouvoir, at virkeligen alle Geistlige i begge Rigerne, endogsaa Bisperne . . . skulde ansees som deres Dependenter og Subalterne.«

Denne opfattelse genfindes også i senere tid. L. Koch er f. eks. enig i, at instruksen er »ample«, og at kollegiet havde et næsten ubegrænset område¹⁴³, og Johs. Pedersen fremhæver, at den omstændighed, at kollegiets virkeområde ikke var afgrænset, hverken i forholdet til Danske Kancelli eller i forholdet til bisperne, »maatte fremkalde konflikter og forbitrelse.«¹⁴⁴

¹⁴³) L. Koch anf. værk. 198.

¹⁴⁴) Johs. Pedersen anf. st. 173. Jf. også L. N. Helveg anf. værk II. 57, der nævner, at der ikke »var anvist det nye Kollegium nogen bestemt Plads, men paa den anden Side kunde det blande sig i alt, og maatte derfor, naar det vilde gjøre noget, komme til at krydse de bestaaende Myndigheder.«

I kollegiets arkiv findes intet spor af konflikter og forbitrelse. Kompetencepørgsmålet ses ikke nogensinde at have voldt vanskeligheder i praksis, end sige have givet anledning til strid. Men da det vist er den herskende anskuelse, at kollegiet overalt søgte at udvide sit myndighedsområde — Jens Møllers karakteristik: »Herskesyge« tyder derpå — skal fra kollegiets praksis til slut anføres nogle eksempler på, at kollegiet nøje har holdt sin indenfor sit ressort og ikke tiltaget sig nogen myndighed med hensyn til opgaver, som ikke ved patentet og instruksens udtrykkeligt var henlagt til det.

At ansøgninger fra teologiske kandidater om præstembeder og ansøgninger fra præster om befordring til andre kald af kollegiet altid er henvist til Danske Kancelli er nævnt ovenfor side 504 med note 36. Mange andre sager oversendtes til kancelliet for gennem dette at forestilles kongen, eller kollegiet udbad sig en udtalelse over sagen fra kancelliet. Det kan måske synes noget formalistisk, da præses i kollegiet, J. L. Holstein, tillige var oversekretær i Danske Kancelli og således to gange var med til at behandle samme sag, men kollegiets fremgangsmåde var formelt uangribelig. Som eksempler kan nævnes kollegiets skr. 13/12 1740 til sognepræsten i Saxkøbing Magnus Hosum (en tvist med kordegnen henhørte under kancelliet), 30/6 1742 til kancelliet (med anmodning om at aktor i sagen mod præsten Frederik Høyer må få ordre til at fremme sagen for landemodet mest muligt), 5/2 1745 til kancelliet (med anmodning om at Bølling og Sæding sogne må blive separeret fra Ringkøbing kald og kapellanen Nicolai Lütken beskikket til sognepræst for de nævnte 2 sogne), 25/2 1745 til kancelliet (at sognepræsten til Hvedstrup og Fløng Lars Thye må beneficeres med Fløngs kirketående m.v.), 20/3 1745 til kaptajnløjtnant Gustav Wilhelm Gerschau¹⁴⁵ (en ansøgning om, at han og hans hustru må kommunikere

¹⁴⁵) I kopibogen skrevet: Gerskowen.

for en anden præst end deres sognepræst, må forestilles kongen gennem kancelliet), 12/8 1745 til kancelliet (med anmodning om at Ry kald i gratialbogen må opføres som vakant og bortgives til en duelig præst efter den afsatte præst Conrad Frederik Gerlach), 7/8 1745 til biskop Chr. Ramus (at kapellanen Frantz Næraa, der ved altergang har undladt at give en af altergæsterne brødet, til kancelliet bør indsende supplik om tilgivelse for denne forseelse), 4/11 1745 til grovsmed Lauritz Hansen i Maribo (en klage over kapellanen Peder Wærlose er kollegiet uvedkommende, og vedkommende må om beneficium paupertatis søge kancelliet) og 3/2 1746 til sognepræsten Simon Helvad (en klage over indkomsternes fordeling henhører under kancelliet).

Omvendt forekom det også, at kancelliet sendte sager til erklæring hos kollegiet, se f.eks. kollegiets svarskrivelser til kancelliet 5/7 1743 (ang. spørgsmålet om, hvorvidt der skal udnævnes en residerende kapellan i Flade, Fladstrand og Gærum sognekald), 28/1 1745 (ang. sognepræst Frederik Rasmussens klage over, at gehejmekonferensråd Ahlefeldt gennem flere år ikke har betalt tiende af en gård, der først efter 1661 var henlagt under Gisselfeld) og 12/8 1745 (ang. præsten Frederik Suhrs forespørgsel om, hvorvidt Købelev og Vinding sognekald skal have residerende kapellan).

Af arkivet kan ikke ses, at der har været gnidninger mellem kollegiet og Danske Kancelli; tværtimod synes der at have været et intimt samarbejde, der vel er blevet fremmet ikke blot ved den fælles chef for de to kollegier (Holstein), men også — for de 2 første års vedkommende — derved, at Andreas Hojer i sin egenskab af generalprokurør var medlem også af kancelliet.

Hvad der er anført om kancelliet gælder også de øvrige regeringskollegier. I skr. 28/4 1742 meddeles det sognepræsten i Stubbekøbing Erik Hollænder, at hans andragende om fritagelse for at svare skat af det spredte mensalgods henhører under Rentekammeret; og Rentekammeret

sender til kollegiets erklæring et andragende om kirke-tjenesten i Karleby, Horreby og Nørre Ørslev sogne, hvorpå kollegiet 18/2 1745 svarer, at sagen henhørte under kollegiet, og at den iøvrigt var afgjort ved to kgl. reskripter af 2/3 og 6/10 1742.

En del sager henvistes til de ordinære (verdslige) domstole. Med sager, der henhørte herunder, måtte kollegiet i almindelighed efter instruksens § 2 ikke befatte sig, og det fremhæves oftere i kollegiets skrivelser, at det ikke kan »befatte sig med at kiende og dømme i nogen Slags Judicial Sag, men stedse fraviise dem til deres ... beskikkede Dommere og Værneting.«¹⁴⁶

Som bekendt gjaldt kollegiets myndighed kun i Danmark og Norge, derimod ikke i hertugdømmerne. En til kongen indsendt klage fra en bonde tilstilledes derfor med skr. 20/10 1746 provst Johan Tychsen¹⁴⁷ i Haderslev for at gøre ham bekendt dermed, »siden den Os, som ey med Fyrstendømmerne have at giøre, er gandske uvedkommende.« I skr. 2/5 1743 til overkrigssekretær, generalløjtnant Michael Numsen, der til kollegiet havde indsendt en klage over garnisonspræst Henrik Ruge¹⁴⁸, hedder det, at kollegiet »skulle ... ogsaa gierne efter Eders Excellences Begiering have antaget Os Sagen til nærmere Foranstaltning, hvis saa var, at denne Præst under Vores Departement var sorterende, allerhelst da Os alt forhen adskilligt om hans ugudelige Conduite er bleven bekientd. Men som Eders Excellence af det kongelige Patent om General Kirke-Inspectionen d.d. 1. Octbr. 1737 veed, at dette Collegii Inspection ey strekker sig viidere end til begge Kongerigerne Danmark og Norge, men ikke til de Tydske Pro-vintzer, saa finder De Selv, at det ikke staaer i Vor Magt at melere Os i denne og andre Os uvedkommende Sager, hvor gierne Vi ellers ønske, at denne mod Præsten Ruge

¹⁴⁶) Se kollegiets skr. 31/1 1745 (om præsten Frederik Høyer).

¹⁴⁷) Otto Fr. Arends, Gejstligheden i Slesvig og Holsten II (1912). 327.

¹⁴⁸) Sst. II. 213. Ruge blev suspenderet 1747 og afsat 1752.

for Alvor maa blive prosequeret, hvilket vel kand lade sig giøre ved en Ordre fra det Tydske Kantzeli, naar Eders Excellence vil behage didhen at remittere den Os communi- cerede og her tilbagefølgende Klage.«

Et meget stort antal sager blev henvist til afgørelse ved provsteret, landemode, biskoppen eller stiftsøvrigheden. Som eksempler skal blot nævnes kollegiets skr. 1/2 1738 til den fung. stiftsprovst Niels Dorph (præsten Ludvig Nicolai Herforth's klager over nogle gejstlige studenter og degne i Ringsted herred skal påkendes af de ordinære gejstlige domstole), 22/3 1738 til Viborg stiftsøvrighed (provsten Chr. Tychonius skal tilholdes at påkende en sag, der henhørte under provsteret, men som han »ulovskicket og uden ringeste Anledning har understaaet sig« i at henvise til kollegiet, skønt sagen allerede af ham var optaget til dom), 8/11 1738 til biskop Chr. Ramus (en tvist mellem kapellanen Søren Bagge og sognepræsten Hans Bloch må påkendes af stiftsøvrigheden eller lands lov og ret¹⁴⁹), 8/2 1740 til kaptajn Thott (en klage over at sognepræsten J. H. Dreves og kapellanen Christen Olivarius var udeblevet fra en bondes begravelse må påkendes af præsternes nærmeste øvrighed), 31/5 1740 til sognepræst Chr. Faber (en tvist med sognepræsten Mikkell Lerche henhørte under provsteret og landemode), 19/3 1741 til amtmand J. C. Urne (det tilkommer alene biskoppen at bestemme, hvorvidt der skal beskikkes en viceprovst), 29/7 1741 til amtmand, grev Oertz (klage over at præsten Jens Ussing har ladet et lig henstå ubegravet i 4 uger må forelægges stiftamtmanden og biskoppen), 29/7 1741 til præsten Peder Winding (en klage over menighedens usømmelige opførsel før og under gudstjenesten må forelægges nærmeste gejstlige øvrighed), 10/11 1742 til proprietær Thomas Lund (en tvist med en præst om en eng

¹⁴⁹) Udtrykket »lands lov og ret«, der ofte forekommer også i synodalprotokollerne, betegnedes i datidens sprog: ved forfølgning ved de ordinære (verdslige) domstole (i modsætning til forfølgning ved provsteret og landemode).

må forelægges stiftsøvrigheden), 19/9 1743 til biskop Chr. Ramus (kapellanen Peter Wærloes besværing over menighedens vankundighed henhører under biskoppens forretningsområde), 8/7 1743 til samme (en klage over præsten Bertel Wellejus må påkendes af landemodet), 11/1 1744 til præsten Hans Læssøe (om nye skoleholderes beskikkelse må han holde sig til sine nærmeste foresatte, provsten og biskoppen, og følge deres consilia), 7/10 1745 til sognepræst Arent Behman (en tvist med kapellanen Peter Pegman må forelægges biskoppen), 21/10 1745 til biskop Hygom (en klage over kapellanen Ole Cleve skal forfølges ved provstere) og endelig 13/10 1746 til sognepræst Peder Hjort (kollegiet kan ikke befatte sig med »casibus conscientiae«, hvorom vedkommende må henvende sig til sin biskop og høre hans råd).

Til belysning af kollegiets stilling til de forslag, der indsendtes til det, eller hvorover det blev hørt, skal nævnes nogle få eksempler. 16/8 1738 tilskrev kollegiet sognepræsten Thomas Lillelund, der havde indsendt et forslag om, at præsterne sammen med degnene eller medhjælperne¹⁵⁰ skulde inddrive helligdagsbøderne til lige deling mellem præsten og sognets fattige, at det ikke kan billige denne plan, men »befinde slig en Myndighed at være i henseende til deraf flydende betydelige Sviter farlig og overalt Præste Embedet, som alleene bør bestaa i at lære, overbevise, formaner og bede, aldeles fremmed og uvedkommende, saa ansee Vi det hverken for tienlig eller mulig derudi i ringeste Maade at entrere, men vil heller bede og formaner Herr Pastor at lægge dismer Vind paa at forkynde Guds Ord troelig.« Præsten Jacob Hyphoff, Nykøbing S., havde til kongen indsendt forskellige forslag »angaaende Politien«, hvorover kollegiet blev hørt; det var bl. a. foreslået, at det skulde forbydes folk at ryge tobak på gaden, og at de, der

¹⁵⁰) Om disse se Danske Lov 2-9-1 ff. og Hans Adolph Brorson, Visitsatsberetninger og Breve ved L. J. Koch (1960). 59 note 3.

blev antruffet rygende her, skulde hensættes i 24 timer på rådstuen og mulkteres med 8 sk. hver gang. Kollegiet kunde ikke indgå på disse forslag, og fremhævede, at »Præsten har andraget det . . . som er hans Embede gandske uvedkommende.« Da samme præst senere påny til kongen indsendte en memorial med forslag bl. a. til imødegåelse af den overdådighed, der fandt sted ved bøndernes gilder, skrev kollegiet til ham, at det håbede, »hand i Fremtiden med bedre Judicium ville overlegge, hvad hand bør Hans Majestæt tilskrive.« Præsten Magnus Hosum i Saxkøbing havde til kongen indsendt en memorial angående »de gamles grove vankundighed«. Kollegiet, der fik memorialen til erklæring, svarede 10/11 1740:

»Eders kongel: Majestæts forskjellige Anstalter med Skolevæsen kand opfylde dette Ønske, naar de nu værende Unge blive gamle. Men hos de itzige Gamles Oplysning sees intet Moyen, uden at Præsterne selv gjøre saaviit de formaaer, saa de kand have en frelst Samvittighed for Gud. Flittig Huusbesøgelse, Catechisation i Kirken og kierlig Underviisning ved alle Leiligheder kan dog gjøre nogen Nytte og Frugt.«

Selv, når der kunde være tvivl om, hvorvidt en sag henhørte under kollegiet eller under en anden myndighed, synes kollegiet at have udvist tilbageholdenhed. Et eksempel herpå er dets skr. 17/1 1744 til skolekommissionen i København, hvortil oversendes en fra præsten Thomas Lillelund modtaget memorial, da den er skolekommissionen »meere end dette Collegio for nærværende Tid vedkommende.«

»Menneske først —«

Om Kaj Thanings Grundtvig-disputats¹.

Af A. Pontoppidan Thyssen.

At dette værk var på vej, har længe været kendt. Mange har også vidst, at det er blevet forsinket af et andet imponerende værk af samme mand — der først afsluttedes for få år siden — nemlig den nye højskole i Båring, en af landets mest moderne og smukkeste beliggende. Mindre kendt er det, at disputatsens forhistorie kan føres helt tilbage til omkring 1930, da en gruppe unge — især nordvestjyske — præster og højskolemænd, hvoraf flere var påvirket af Tideherv, vendte sig mod det grundtvigske miljø, de selv var udgået fra.

Deres vigtigste organ var bladet »Dansk Folkeliv«, udgivet i Holstebro med bidrag fra navne som Drewsen Christensen, Arne Brandt Pedersen, Morten Bredsdorff, Kaj Munk, Hans Lund o.fl. Kritikken af grundtvigianismen fremførtes dog skarpest og vægtigst af den nuværende Askov-forstander Knud Hansen, og både Dansk Folkeliv og i Tideherv. Den var navnlig rettet mod opfattelsen af »det menneskelige« som en idealistisk forædlet livsform og af det grundtvigske menighedsliv som et særlig åndeligt og

¹) Kaj Thaning: Menneske først —. Grundtvigs opgør med sig selv. I—III, 794 s. 1963. Forsvaret for den teologiske doktorgrad ved Københavns Universitet d. 12. dec. 1963. — Det følgende svarer i hovedsagen til min opposition, suppleret med en oversigt over afhandlingens indhold, nogle ved disputatshandlingen udeladte afsnit og andre tilføjelser. Forkortelser: V. U.: Grundtvigs værker i udvalg ved Georg Christensen og Hal Koch. U. S.: Grundtvigs udvalgte skrifter ved Holger Begtrup. Breve I—II: Georg Christensens og Stener Grundtvigs brevudgave.

kristeligt fællesskab: derved hævdede grundtvigianerne sig farisæisk over det øvrige folk. Men det afgørende hos Grundtvig var — if. Knud Hansen — netop, at han havde »fået øje på det virkelige menneske«, der er bundet til »jorden« og forpligtet til solidaritet med tiden og folket. Det var næppe tilfældigt, at Knud Hansen samtidig — i første årgang af Dansk Folkeliv — introducerede Vilhelm Grønbechs kritik af den moderne kultur og kristendom, som »fornægtede mennesket« og dyrkede den enkelte sjæl, og fremdrog Grønbechs opfattelse af Kierkegaard og Grundtvig, hvor Kierkegaard ses som repræsentant for den udlevede individualisme, mens Grundtvig varsler om en ny kultur².

Disse tanker, der straks rejste spørgsmålet om den rette Grundtvigforståelse, videreførtes især af Kaj Thaning, og under stadig fortsat polemik fremsatte han allerede i 1941 i Tidehverv den opfattelse, som ligger til grund for hans disputats: at året 1832 betegner det egentlige vendepunkt i Grundtvigs udvikling, fordi han da »fik øje på menneskelivet«. Siden 1941 er tesen blevet underbygget af omfattende studier; og den afhandling, som nu foreligger, gør allerede ved første blik indtryk af det usædvanlige: den fylder ikke mindre end tre bind og ialt henved 800 sider; den følger Grundtvigs udvikling gennem hele hans lange liv og behandler dermed et af de største forfatterskaber, vi har på dansk. Men hertil kommer, at den tilsigter at give et helt nyt Grundtvigbillede; den hidtidige forskning er efter forfatterens mening ikke nået frem til den virkelige Grundtvig og hans problem: Forholdet mellem kristendommen og den menneskelige tilværelse (s. 14).

Så meget skal da også foreløbig erkendes, at afhandlingen virkelig er en usædvanlig præstation. Den bygger som nævnt på langvarige og omfattende studier, der indrager

²) Jfr. Knud Hansens artikler i Dansk Folkeliv 1931, 8 ff., 47 ff., 383 ff., 501 ff. (om Grønbech 89 ff., 123 ff.), Tidehverv 1932, 2 ff.

et stort, hidtil ubenyttet håndskrifts-materiale fra Grundtvigarkivet. Den røber beundringsværdig fortrolighed med Grundtvigs mange skrifter og manuskripter og rummer talrige skarpsindige — undertiden lovlig skarpsindige — detailanalyser. Synspunktet er historisk-genetisk, men vægten lægges ikke på idévirkninger udefra; det er forfatterens opfattelse, at Grundtvig livet igennem, men navnlig før 1832 befandt sig i et indre opgør, der kredsede om det ovennævnte problem. Denne opfattelse har vist sig frugtbar; i hvert fald fremgår det tydeligt, at Grundtvigs mange manuskriptudkast med rette kan opfattes som hans forsøg på »at skrive sig til klarhed« (s. 13). Afhandlingen beskæftiger sig fortrinsvis med Grundtvigs udvikling efter 1830, hvilket i sig selv er et vigtigt arbejdsfelt, som omfatter hans betydeligste indsats og produktion. Efter Anders Nørgaards på sin vis inciterende skrifter og Hal Kochs fornyelse af Grundtvigbiografien er der som bekendt fulgt adskillige dybtgående arbejder; men de vedrører overvejende den unge Grundtvig. Det er således en væsentlig og hidtil noget forsømt opgave, som Kaj Thaning har taget op.

Når dette er sagt, må det dog tilføjes, at afhandlingens omfang ikke er noget ubetinget fortrin, men straks kan give anledning til nogle bemærkninger vedr. dens form og fremstillingsmåde. Mens dens sprog, der er klart og naturligt, adskiller sig behageligt fra Grundtvigs, synes hans unmanerlige *bredde* ikke at have virket tilstrækkeligt afskrækkende. Thaning vil have alle stadier med. Afhandlingen begynder simpelt hen forfra med Grundtvigs barndom og ungdom og arbejder sig derpå — med stærkt voksende bredde o. 1830 — kronologisk fremefter fra den ene gruppe af skrifter og manuskripter til den næste lige indtil Grundtvigs sidste år. Men den har dog if. s. 13 den bestemte opgave at påvise det nævnte »grundproblem«, vise dets løsning i 1832 og udfolde det deraf følgende livssyn. Denne opgave kunne løses fuldt forsvarligt og nok så overskueligt

gennem behandlingen af et mere begrænset tidsrum, fx. 1830—50, og et mere begrænset udvalg af kilder.

Hertil kommer, at fremstillingen i reglen nøje følger de enkelte kilder gennem fortløbende referater med lange citater og brede kommentarer. Thaning kan have ret i, at Grundtvig »selv skal have lov at komme til orde« (s. 13), og han har virkelig fremdraget mange fyndige Grundtvig-udtalelser, som man læser med fornøjelse, men strengt taget bør Grundtvig ikke have lov at brede sig mere end tesen kræver. En historisk-genetisk undersøgelse må naturligvis gøre rede for tankegangen i de vigtigste kilder; men det er mit indtryk, at redegørelsen i mange tilfælde kunne være mere koncentreret, og at den i højere grad burde samle materialet til belysning af de vigtigste *motiver* i Grundtvigs skrifter. En friere uddybning og analyse af begreberne er så meget mere påkrævet, som klarhed ikke var Grundtvigs styrke: ordenes betydning varierer, tankerne brydes, og deres anliggende forskydes fra den ene sammenhæng til den anden. Men i Thanings fremstilling er det selve tekstgennemgangen, der dominerer. Thaning erklærer da også (s. 13), at afhandlingen ikke blot skal forsvare en tese, men tillige give en introduktion til Grundtvigs tankeverden; og den vil utvivlsomt kunne gøre megen nytte som en håndbog i Grundtvigs skrifter og manuskripter. Men den deraf følgende bredde gør det efter mit skøn vanskeligere at få fuld klarhed over de hovedtanker, det i denne sammenhæng kommer an på.

I store træk er afhandlingens disposition i øvrigt enkel og klar; og trods den tyngende stofmængde og mange indskud og sidespring taber forfatteren aldrig sit mål af syne. Men i så stort et værk føles det som et savn, at der ikke gives en virkelig oversigt over dets indhold. Det tyske resumé virker nærmest som et foredrag om Thanings Grundtvigsyn, der måske nok er egnet til at vække interesse hos tyske læsere; men et sammendrag er det egentlig

ikke. Hvor mange når mon alle værkets kapitler igennem? og må ikke de fleste i så fald fordele læsningen over så lang tid, at overblikket over de mange parallelle eller konvergerende linier let går tabt? Jeg har derfor fundet det formålstjenligt her at indføje en nogenlunde udførlig gengivelse af indholdet som grundlag for den påfølgende vurdering.

Det indledende afsnit (s. 13—104) handler om Grundtvigs udvikling før 1832. Det er forfatterens hensigt at vise, at Grundtvig hele denne periode igennem kæmpede med spørgsmålet om menneskelivets betydning og kristelige berettigelse i en uforløst spænding mellem hjemmets livs- og verdensfornægtende »bods-kristendom« og hans egen stærke »trang til liv«.

Denne livstrang ytrede sig allerede i barndommens interesse for historien og ungdommens oplysningsprægede reformiver, men vakt især af romantikken i årene på Langeland. Den romantiske evighedslængsel førte gennem studiet af den nordiske mytologi til aktiv kamp mod tidens fortabthed i det endelige og til en forståelse med kristendommen som forsoningen af det evige og det timelige. Men i 1810 brød den latente modsætning frem som et sammenstød mellem romantikkens og mytologiens »hedenske menneskelighed« og den nedarvede bodskristendom. If. Thaning endte krisen uafklaret med en ren kapitulation, hvorved Grundtvig »chokeredes ind i lutherdommen«. Med »knækket erkendelsesvilje« vender han sig mod al verdslig kløgt, alene pukkende på »Guds ord«; videnskab og poesi underkastes kristendommen, og historien bedømmes ud fra bibelen som vidnesbyrd om Guds straf og løn (1812).

Romantikkens ånd gjorde sig dog snart gældende under nyt fortegn. Grundtvigs lutherske stade præges af længslen mod det evige, og som udtryk herfor »helliges« poesien, der ser det jordiske som et billede af det evige. Arbejdet med menneskelig sandhedserkendelse genoptages i de historiske værker (1814 og 1817) og i tidsskriftet Danne-Virke, hvori Grundtvig som kristen filosof og apologet søger at udforske »menneskets vilkår«, natur og åbenbaring, »vidskabens« og mytologiens værd o.l., men if. Thaning uden at nå til klarhed over disse spørgsmål. Udviklingen i 1820'erne skildres som en svingen frem og tilbage mellem bodskristendommens livssyn og en mere positiv vurdering af det menneskelige. Præste-

gerningen står helt i bodskristendommens tegn — trods et forbigående evangelisk gennembrud i 1824. Et Irenæusstudium i 1823 lærer ham at forstå mennesket som Guds skabning og frelsen som »det gamle menneskes« fornyelse og gradvise vækst, og på denne baggrund genoptages de apologetiske forsøg på at legitimere kristendommen gennem »menneskekundskab« (1823—25), ligesom tanken om en særlig pagt mellem kristendom og danskhed dukker op (»Nyaars-Morgen«). Men opdagelsen af trosbekendelsen som norm og af »den historisk-kristelige kirke« i 1825 skærper fronten udadtil og betyder en højkirkelig fornyelse af bodskristendommen. Efter embedsnedlæggelsen genoptager Grundtvig imidlertid sine historiske sysler, og i sit »Literaire Testamente« (1827) hævder han, at der er et dybere slægtskab mellem bibelens, historiens og Nordens ånd; hans kristelige og »folkelige« virksomhed har derfor ligget på samme linje. Denne »syntesetanke« fortsætter i sidste del af »Om Christendommens Sandhed«, der betoner sammenhængen mellem natur og åbenbaring, og i Søndagsbogen I—II (1827—28), som dog trods kredsen om det menneskelige betydning hovedsagelig er bestemt af bodskristendommens syn på verden. Dette gælder også Søndagsbogen III (1831); men i dette skrift, der behandles ret udførligt, finder Thaning tillige vidnesbyrd om, at Grundtvig nu er på vej mod vendepunktet. Men grundlaget er stadig syntesetanken: alt menneskeligt skal helliges af kristendommen for at kunne betyde noget. Bodskristendommen er endnu ikke sprængt.

Dette sker imidlertid kort efter gennem Grundtvigs arbejde med »*Nordens Mythologi*« i vinteren 1831-32 — efter den tredje Englandsrejse. Herom handler resten af første bind (s. 107—290), der er afhandlingens tyngdepunkt. Det består for størstedelen af en indgående gennemgang af Grundtvigs talrige udkast til fortale og indledning (s. 107—256), der skal vise, hvorledes Grundtvig herunder arbejdede sig frem til løsningen af sit hovedproblem.

Udgangspunktet var Englandsrejsernes studier af de angelsaksiske håndskrifter og arbejdet med en ny udgave af »*Nordens Mythologi*« (fra 1808), der førte Grundtvig tilbage til hans ungdoms begejstring for den nordiske mytologi. Og nu vedkender han sig det livssyn, han dengang fandt i myterne, med den klare erkendelse, at det her drejer sig om »et andet åndeligt element end det ved kristendommen indførte«, og at mytologien ikke er en »salighedssag«, men en »folkesag«. Dermed nødes han til at omvurdere sin arv fra de tyske romantikere, især

Goethe og Schelling, for det var dem, der vakte hans sans for ånd som den drivende kraft både i naturen og historien, forudsætningen for hans forståelse af mytologiens betydning. Myterne skal tolkes poetisk som udtryk for et folks ånd, dets oprindelige anlæg og tilbøjeligheder, og kaster sammen med historien, der afbilder dets levnedsløb gennem ungdom, manddom og alderdom (fantasi-, følelses- og forstandstid) lys over »menneskenaturens vidunderlige gåde«. Derfor havde han ret, da han i sin ungdom håbede på en »menneskelivets opstandelse« ved myternes og historiens ånd. Tankegangen uddybes stadig under arbejdet. Oprindeligt står naturligvis Nordens mytologi i centrum, men hertil kommer snart den græske mytologi og kultur. Endvidere indser han, at det gamle testaments mosaisk-kristelige anskuelse af skabelse, fald og oprejsning kan opfattes på samme måde, og til sidst, at selv kristendommen med fuld ret kan fortolkes mytisk, idet også ikke-troende kan anerkende betydningen af »frelser-idéen«, der forener gud og menneske. Det er alene troen på dåbens kraft til *virkelig* syndsforladelse og genfødsel, der skiller.

Dermed er det afgørende skridt taget, og i de følgende udkast er stemningen rolig og munter. For konsekvensen er sondringen mellem kristen tro og kristelig anskuelse, og på anskuelsens, menneskesynets grund søger Grundtvig nu forlig med alle »naturalister med ånd« til fælles kamp imod åndløsheden. Modstanden er »det lærde væsen, ligefra dets italienske begyndelse til dets tyske ende«, der i tre århundreder har været behersket af den formalistiske og opløsende romerske uånd og undertrykt alt folkeligt og hjerteligt. Deroverfor kræves en ny videnskabelighed til opklaring af menneskegåden, nordisk inspireret og »universalhistorisk«, men med samvirkning af alle videnskaber. Den fælles forudsætning er anerkendelsen af »menneskeåndens himmelske byrd«; desuden gælder det om at undgå den hidtidige livsfjerne bogdyrkelse. I den anledning udvikler Grundtvig sine tanker om det levende, mundtlige ord som den egentlige åndsformidler, og de overføres også til sakramentordene, der nu bliver Herrens eget mundtlig forplantede ord; kun det kan oplive det døde skriftord.

Gennemgangen af disse udkast, der unægtelig indeholder et væsentligt supplement til det trykte skrift, skal altså dels vise tankernes gradvise vækst, dels gennembruddets alsidige karakter. Og som kronen på værket fremlægges et større materiale, der skal klarlægge, hvordan omslaget fandt sted. Klarest er en udkast-udtalelse, hvori Grundtvig direkte understreger Eng-

landsopholdets betydning og hævder, at Nordens Mythologi betegner udbyttet af hele hans åndelige levnedsløb (s. 249; allerede fremdraget af J. P. Bang). Men Thaning lægger særlig vægt på en række udtalelser i mytisk-billedlig stil; ved sindrig fortolkning af disse søger han at fastslå, at Grundtvig modtog den afgørende inspiration gennem en samtale med en vis mrs. Bolton på den anden Englandsrejse (1830).

Gennemgangen af *selve skriftet* (s. 257—290) bringer ikke meget nyt; men i tilslutning hertil drøfter Thaning, hvor konsekvent Grundtvig fik gennemført sit nye synspunkt: adskillelsen mellem tro og anskuelse. Selv om bogen principielt skulle være rent »hedensk«, indrømmes det, at tankegangen ikke altid er klar. Desuden rejses spørgsmålet, hvem »naturalisterne« var. Thaning giver her gode grunde for, at Grundtvig især tænker på H. N. Clausen, hvis schleiermacherske synspunkter svarer til naturalisternes; men Grundtvig tænker tillige på sin egen mytologisk-romantiske ungdom; den mosaisk-kristelige anskuelse svarer til Schellings intellektuelle Anschauung, og opfattelsen af historien som en fremadskridende åndsudvikling er først og fremmest inspireret af Schelling. Konklusionen er, at Grundtvig gennem arbejdet med Nordens Mythologi har fået sat parentes om hele sin bodskristelige »middelalder« (1810—31) og gennem opgøret med den fundet sig selv.

I det andet bind vil Thaning vise, hvorledes Grundtvig efter denne afklaring med fornygede kræfter kaster sig over en række rent »menneskelige« opgaver og herunder stadig uddyber sit grundsyn. Først behandles hans *Verdenshistorie* (s. 293—341). En række udkast til en indledning, påbegyndt i sommeren 1832, viser et stærkt romantisk-spekulativt indslag: verdenshistorien er videnskabens centrale opgave, idet den skal beskrive og efterhånden *forklare* hele menneskeslægtens levnedsløb. »Forklaringen« skal afsløre grundenheden mellem Gud og menneske, som oprindelig kom til udtryk gennem den mosaisk-kristelige anskuelse, men atter fremdroges af den romantiske naturfilosofi efter det 18. århundredes åndløshed. Den er altså en fælles opgave for kristne og naturalister, men samtidig er den kristendommens hovedmål; derudover trøster kristendommen den enkelte, der dør, inden målet nås, men det er kun en »privathensigt«. I det trykte forord begrænser Grundtvig dog opgaven til at skrive en statshistorisk håndbog og betoner kun kristendommens betydning for statsdannelsen. Desuden erstattes den mosaisk-kristelige anskuelse af den »græske« betragtning hos Polyb — troen på sandhedens sejr over løggen — for bedre at

undgå »at pånøde enten stat eller skole en kirkelig skikkelse«. Dermed skulle sækulariseringen være gennemført. — Denne linie fortsætter i håndbogen, hvor vægten ligger på historiens nytte og timelige belæring. Grundtvig vil lære af den historiske erfaring, bedømme upartisk, uden »politiforhør«, uden forsøg på at »opdrage vore forfædre«. I 2. del (1836) rykkes håndbogen ind på linie med folkeoplysningsarbejdet, og det betones, at den tager sigte på nutidens liv, der ikke skal skrues tilbage til fortiden. I 3. del (1843—56) finder Thaning omsider direkte udtryk for opgøret med »bodskristendommen«, idet Grundtvig angriber det unaturlige lutherske »bogormevæsen«, der betragtede mennesket som bundfordærvet og livet kun som en forberedelse til døden. I et utrykt udkast om det 18. århundrede (1845—46) bedømmes dette ret positivt som den undertrykte naturs og det forpinte livs oprør mod den livsfornægtende lutherdom.

Derefter behandles *Mands Minde-foredragene* (1838, s. 342—85), der især må interessere Thaning, fordi Grundtvig her åbent bekender sin omvendelse til »livet og naturen« og tager afstand fra sine tidligere forsøg på at omskabe nutiden efter fortidsidealer. Foredragene er jo et tilbageblik netop på den nyeste tids historie, hvis rent menneskelige bedrifter berømmes, lige fra de nationale og politiske frihedsbevægelser til det virksomme praktiske erhvervsliv i England; ved således at fremdrage »livstegnene i vor egen tid« søger Grundtvig at vinde sine unge tilhørere for »liv og virksomhed«. Denne indstilling er if. Thaning det afklarede resultat af selvopgøret i Nordens Mythologi, og den synes unægtelig at bekræfte tesen om en »omvendelse«: før kristelig mistænksomhed over for verden, idealistisk foragt for den spidsborgerlige samtid, politisk konservatisme o. s. v., nu bevidst afstandstagen fra kristelig og idealistisk vurdering, fremhævelse af den gyldne middelvej som politisk princip, anerkendelse af tidsånden og optimistisk tro på »borgerlig genfødsel« og fremadskridende oplysning. Ganske vist savner Thaning en klar erkendelse af tidspunktet og baggrunden for dette omslag. Grundtvig synes tværtimod ofte at forudsætte en væsentlig kontinuitet i sin udvikling; men heroverfor betoner Thaning atter forskellen på hans syn for og efter 1832.

I de næste to kapitler (s. 386—438) belyses Grundtvigs *oplysningstanker*, især på grundlag af højskoleskrifterne i 30rne. Blandt de opgaver Grundtvig tager op efter »omvendelsen« i 1832, står »skolesagen« i forgrunden. Hans skoletanker er en konkret bekendelse til »livet, naturen og folket«, der ikke skal undertrykkes, som det forsøgtes i den latinske og luthersk-

kristelige skole, men plejes og udvikles gennem »skoler for livet«, der beskæftiger sig med modersmålet og fædrelandets natur og historie og derved søger at vække »det åndelige i mennesket«. Det er især Thaning magtpåliggende at påvise sondringen mellem kirke og skole; skolen må ikke opfattes som en forgård til kirken — »livsoplysningen« peger på det skabte menneskeliv, men den er ingen »tugtimester til Kristus«. — Derpå fremdrages nogle afhandlinger og manuskripter om videnskabens opgave og placering, hvor Grundtvig atter angriber den åndløse »romerske videnskabelighed« og i stedet går ind for en nordisk videnskab og et nordisk universitet, der ved et »universalhistorisk studium skal udforske hele »menneskebegrebet« og lade dets forhold til himmel og evighed komme til sin ret.

Det følgende kapitel (s. 439—63) behandler dels de forskellige udgaver af »*Krønrike-Rim*« (1829—42) for at vise, hvorledes Grundtvigs historiesyn ændres i løbet af 30'erne, og hvordan det poetiske billedsprog efter 1832 frigøres fra kirken og får til opgave at give udtryk for »det skabte livs ånd«. Tanken om det kristelige »grundsprog« (1828) er dermed opgivet. Dels redegøres for det historisk-poetiske syn, som Grundtvig udfolder i »*Brage-Snak*« (1843—44); det fremstilles som hans endelige afklaring: et åndeligt, men ikke kristeligt syn på »menneskelivets storværk«, der forener hans ungdoms poetiske syner med manddommens historiske arbejder.

Bindet slutter med en redegørelse for Grundtvigs skiftende synspunkter vedr. forholdet mellem *kirke og stat*, især i perioden 1824—34 (s. 464—513). Det hævdes, at det afgørende omslag også på dette område indtræder i 1832: nemlig fra opfattelsen af statskirken som bekendelseskirke til sondringen mellem Kristi kirke og den »borgerlige indretning« med størst mulig frihed. Særlig indgående behandles »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834), hvis stærke tale om kristendommens betydning for samfundslivet forstås som alene beroende på dens »borgerlige side«. Der lægges vægt på, at Grundtvig ikke længere følger sin engelske inspiration (imod Lindhardt); det er ikke længere »fædrenetroen«, men folkets naturlige religion, der har hjemstedsret i statskirken; kristentroen er kun en gæst. — Derpå fremdrages en række senere afhandlinger, men kun for at vise, at Grundtvig i hovedsagen fastholder sit standpunkt fra 1834; de frikirkelige idealer, som prægede grundtvigianismen fra 1860'erne, var han selv uden ansvar for — på dette punkt får fremstillingen næsten apologetisk karakter.

Det tredje bind: »Menneske først og kristen så«, indledes af

en udførlig gennemgang af Grundtvigs *prædikener* i Frederikskirken (s. 517—58). Det fremhæves, at de lige fra begyndelsen (foråret 1832, som behandles særlig indgående) betegner noget nyt i forhold til Søndagsbogen III: tonen er roligere, følelsepresset er vejet, modstanderen er nu ikke rationalismen, men den luthersk-pietistiske tradition, og både »fædrenes« og Grundtvigs egne fastepredikener undsiges. Der skal nu kun prædikes om Herrens lidelser på baggrund af hans opstandelse og nutidige liv i den troende, ikke trues med helvede, men lokkes med himmerig, ikke tales om enkeltmandens frelse, men om menigheden som et åndeligt rige, beroende på ordet og troen. Også som prædikant bryder Grundtvig altså i 1832 med sin fortid, idet han helt afvikler sin tidligere »bodskristelige« vækkelsesforkyndelse. Men også dette føres tilbage til hans »omvendelse« til menneskelivet: han måtte først blive menneske for at kunne høre evangeliet om dødens overvindelse og dermed om menneskelivets genfødsel. Nu kan han have døden som Guds og menneskets fjende.

Derpå følger en tilsvarende gennemgang af Grundtvigs *salmedigtning* (s. 559—608), hvor Thaning ligeledes finder vendepunktet i 1832. Før den tid er salmerne få og præget af bodskristendommens grundstemning, vendt mod Guds gerninger i fortiden eller i fremtiden; en række senere rettelser gennemgås for at vise, at dette præg søges afstrejfet efter 1832. For i dette år begynder Grundtvig sit egentlige sangværk med »Tag det sorte kors fra graven«. Nu »moddigter« han frit Kingo og fjerner alle bodskristendommens gravsymboler og »hule sukke« (Kingo) for alene at prise opstandelsens under. De efterfølgende gendigtninge og de mange nye salmer har samme karakter: det fælles løsen er, at »vi allerede er gået over fra døden til livet«. De »pilgrimsmotiver«, der forekommer efter 1832, fører Thaning tilbage til fremmede forlæg eller bestemte bibelsteder (som Grundtvig altså dog accepterer!), og det eskatologiske fremblik, som Grundtvig fastholder, søger han — i tilslutning til og opgør med Olesen Larsen — at tolke »eksistentielt«: det skal bestemme øjeblikket som Guds øjeblik, alt er i virkeligheden nutid, begivenhed o. s. v. Baggrunden er stadig menneskesynet: »da menneskets liv på jorden blev en begivenhed, blev ordet det også«. Og det er menneskets levnedsløb, Gud en dag vil »forklare«. »Den skjulte, men fuldt virkelige forløsning bliver da åbenbar. Det er ikke pilgrimmen, der omsider når frem til himlen, men det er Herren, der kommer« (588f).

De følgende tre kapitler (s. 609—703) samler trådene: I det

første gennemgås en lang række artikler, digte og manuskripter, der direkte omhandler forholdet mellem *det menneskelige og det kristelige* (fra 1832—55, dog især o. 1850). Afgørende er if. Thaning den principielle adskillelse af disse to områder, der muliggør samarbejde med ærlige »hedninger« på hele det »folkelige« felt — et begreb, der træder stærkt i forgrunden fra 1840'erne. Grundtvigs mange udtalelser om det menneskelig-folkeliges betydning for kristendommen og omvendt forstås hovedsagelig under kategorien forudsætninger for kristendommen, d. v. s. de nødvendige betingelser for at kunne opfatte det kristne budskab: de er i sig selv af naturlig-hedensk karakter, betegner ikke et idealistisk forstadium til kristendommen, og de tilsidesættes ikke, men bekræftes og fornyes af denne. — I det næste kapitel behandles de tilsvarende artikler i »*Den christelige Børnelærdom*«, som stammer fra den følgende tid (1855—61). Thaning går ikke nærmere ind på den i dette skrift stærkt udbyggede dåbsteologi; den er — trods Grundtvigs kraftige påstande om det modsatte! — kun et uheldigt og unødvendigt udtryk for hans evangeliske kristendomsopfattelse. Derimod opfatter han skriftet som højdepunktet i Grundtvigs opgør med den lutherske bog- og lovreligion og hans kamp for »det naturlige menneskeliv«: det er det, der skal frelles, og det, der fornyes af kristendommen; mod dette sigter både dåbsteologien og den stærke fremhævelse af menigheden, der kun er »et udtryk for det genfødte menneskeliv«. — I det tredje kapitel behandles Grundtvigs *kirkehistoriske skrifter*: Christenhedens Syvstjerne (1854—55) og Kirke-Speil (1861—63) ud fra det samme synspunkt. Skildringen af kirkehistoriens vej gennem de syv folkemenigheder opfattes som en profanhistorikers kritik af kirken på menneskelivets vegne; hovedsagen er Grundtvigs fremhævelse af de menneskelig-folkelige forudsætningers betydning, og i Kirke-Speil er han »endelig ved at få indkredset den kristendomsopfattelse, som han har anvendt sit liv på at gøre op med«: den, der miskender det menneskelige for på gnostisk vis at dyrke sjælens frelse — og som har gjort det lige fra apostlenes dage (s. 698).

Det tredje hovedafsnit slutter med en gennemgang af Grundtvigs taler, prædikener og manuskripter fra hans *sidste år* (s. 704—44). Thanings spørgsmål er, om Grundtvig fastholdt synet fra 1832, navnlig sondringen mellem det kristelige og det menneskelige. En del udtalelser tyder derpå, men det konstateres, at hans tanker nu kan være mindre klare og undertiden tenderer mod en kristelig syntese; til sidst løb linierne gang på gang sammen. Thaning forklarer dette ved tiltagende svækkelse;

men tillige ser han i de stadig fortsatte spekulationer over problemet et vidnesbyrd om, hvor intenst Grundtvig til det sidste arbejdede med sit »grundspørgsmål».

Som afslutning på afhandlingen bringes en længere kritik af *Harry Aronsons* disputats: *Mänskligt och kristet*, 1960 (s. 745—76). Den opfatter Thaning som et direkte modstykke til sin egen, fordi Aronson indfører alle Grundtvigs hovedtanker i en teologisk helhedsanskuelse, hvorved den »kristelige syntese» bliver det ledende synspunkt. Den skarpt polemiske tone i dette opgør adskiller sig påfaldende — og beklageligt — fra afhandlingens iøvrigt beherskede form. Hovedargumentet er, at Aronson ikke har erkendt det afgørende brud i Grundtvigs udvikling i året 1832; han bygger i virkeligheden på den yngre Grundtvig — til og med 1831. Endnu stærkere end i selve afhandlingen pointeres det her, at Grundtvigs egentlige indsats var selve *adskillelsen* af det kristelige og det menneskelige. »Først gennem den er han blevet befriet fra at skulle skabe livet om i kristendommens navn eller skabe et organisk fællesskab af menneskeligt og kristeligt ud fra en kristen syntesetankegang. Først da er kristendommen blevet et glædeligt *budskab* netop til menneskelivet, Guds eget, forvildede skaberværk. Ethvert moment af norm eller lov er da skilt ud fra evangeliet» (764).

Udgangspunktet for en bedømmelse af den hermed skitserede udvikling må være spørgsmålet om *hovedtesens* berettigelse. Var 1832 det egentlige vendepunkt i Grundtvigs liv? Så meget forekommer mig virkelig godtgjort, at det var et vendepunkt af større betydning end hidtil erkendt. Englandsrejsernes indflydelse er før blevet fremhævet, fx. af Svend Grundtvig, J. P. Bang og P. G. Lindhardt; og fanfaretonerne i indledningen til *Nordens Mythologi* har sikkert givet mange indtryk af, at der her var noget nyt i gære; men Thaning har grundigere end nogen forgænger vist, hvor omfattende gæringen var. Næsten på alle felter kommer der på denne tid skred i Grundtvigs tankegang og udvikling, og de følgende år er præget af enestående produktivitet og aktivitet.

Et andet spørgsmål er imidlertid, om alt dette kan føres tilbage til en bestemt ændring i *menneskesynet*, hvorved

Grundtvig med eet »fik øje på menneskelivet«. Af faktorernes samtidighed følger ikke, at de må føres tilbage til en fælles årsag. Og selv om man kan påvise et gennembrud, er det ikke dermed givet, at den forudgående udvikling var mindre betydningsfuld, ej heller, at gennembruddet var definitivt. Grundtvig gjorde jo mere eller mindre mageløse opdagelser hele sit liv. Ved gennemgangen af udkastene til Nordens Mythologi har Thaning ganske vist sandsynliggjort, at Grundtvig under dette arbejde befandt sig i et dybtgående »selvopgør«, der ikke blot åbnede ham en ny vej tilbage til ungdommens romantisk-mytologiske menneskesyn, men tillige kastede nyt lys over dets forhold til kristendommen. Denne gennemgang er som helhed meget fortjenstfuld, om end mere detaljeret, end tesen kræver; man spørger sig selv, om det ikke havde været bedre først at foranstalte en kommenteret udgave af de vigtigste udkast; i hvert fald skulle selve tankegangen i de to manuskriptpakker, det drejer sig om, nok kunne gengives på en mere overskuelig måde. Men det er svært at følge Thaning, når han opfatter disse overvejelser som et fuldstændigt og altomfattende nybrud, ja som en pludselig omvendelse een gang for alle, der kun formidledes ved Englandsrejserne. Et grelt udtryk herfor er den mærkelige teori om en engelsk dame, der ved en samtale med Grundtvig i 1830 skulle have foranlediget hans »omvendelse« i 1832.

Lad os først se lidt nærmere på denne teori. Damen hed *mrs. Bolton*, og Grundtvig traf hende ved et aftenselskab i London d. 24. juni 1830. Det var deres eneste møde. At Grundtvig blev betaget af hende, fremgår utvetydigt af de breve og optegnelser, som er fremdraget af J. P. Bang (Grundtvig og England, 1932). Vanskeligere er det derimod at fastslå hendes *betydning* for Grundtvig. Thaning behandler s. 214ff episoden meget indgående og når frem til den overraskende antagelse, at »hele hans opvågnen og nye erkendelse [i 1832] kan føres tilbage til denne aftens

oplevelse« (s. 224). »N. M. 1832 er i hvert fald et vidnesbyrd om, at en muse har forandret hans alderdom til en ny ungdom. Først nu får han samling på sig selv, sit liv og sit kald« (s. 238). Gang på gang vender Thaning tilbage til denne opdagelse. S. 394 bemærkes, at det var kvinden — nemlig mrs. Bolton — der »åbnede Grundtvigs øjne for det naturlige som noget i sig selv«. S. 399 hævdes det, at Grundtvig begyndte sit teologiske opgør ved Irenæus' hjælp, men »en kvinde satte kronen på værket«. S. 446 bringer mrs. Bolton i erindring i forbindelse med et krønikerim om »Athenes Døtre« i London: »Grundtvig har fået øje på det levende ord, og Grækenland er blevet levende for ham — ved en athenedatters hjælp«. S. 456 konkluderes: »Ja, mrs. Bolton har gjort nordboen til menneske«. O.s.v.

Det er jo stærke ord. Men dokumentationen lider af den svaghed, at den ikke kan henvise til en eneste utvetydig samtidig kilde, ja, at Grundtvig overhovedet ikke udtaler sig klart om mrs. Boltons *betydning* før ind i 1840'erne. Thaning mener da heller ikke, at inspirationen fra samtalen med mrs. Bolton har gjort sig gældende før ca. 1 ½ år efter, i mellemtiden fastholdt han stadig sit gamle, »bodskristelige« standpunkt! Fra udkastene til Nordens Mythologi og fra selve indledningen fremlægges en fortolkning af nogle dunkle udtalelser, navnlig omhandlende Grundtvigs »opdagelse« af den græske mytologi og den græske ånd som jævnbyrdig med den nordiske — idet Grækenland repræsenterer sansen for naturen og Norden sansen for historien. Grundtvig bruger i denne forbindelse nogle kvindelige symboler: »en deilig Grækerinde«, en gudedatter, Afrodite eller Persefone — som billeder på den græske ånd; og Thaning vil da identificere grækerinden med mrs. Bolton. Det er jo nok muligt, at hun har lånt farve af den lille episode i London, men mere kan man vanskeligt sige på dette grundlag. Og det samme gælder flere andre poetiske damer, som Thaning også gerne vil identificere med mrs. Bolton. At opfatte digteriske symboler som biografiske oplysninger er

i sig selv en betænkelig sag; og de pågældende tekster kan utvivlsomt fortolkes på flere måder³.

Det eneste sikre holdepunkt er to digte fra 1844: »Smaa-Fruerne« og »Klara«, hvortil formentlig kan føjes en omtrent samtidig udtalelse fra »Brage-Snak« (1843—44), om at Grundtvig »først ved at laane et fremmed Øie« fik blik for sammenhængen mellem kvinden og naturen, og en tilsvarende udtalelse fra 1848, refereret af H. Brun, hvor Grundtvig direkte henviser til en samtale med en ung kvinde i England (s. 219—24). De to digte skildrer episoden i London og priser unægtelig Klara = mrs. Bolton i høje toner:

Da mig traf et kulsort Øie
 Giennemboret mig mit Bryst
 Som et Lyn-Glimt fra det Høie,
 Giennemknitted mig med Lyst,
 Tændte brat, trods Sorg og Harm,
 Lys i Blik og Ild i Barm!

³) Et eksempel: Thaning lægger stor vægt på et par udtalelser, hvori Grundtvig erkender at have brugt sit »sværd« forkert, hvilket efter sammenhængen især er sket i »Grækenland«; han mærkede det først, da han skar sig i hånden og ville stikke sværdet i skeden. Det skulle sigte til sammenstødet mellem Grundtvig som »historiens nordiske repræsentant« og »grækerinden« mrs. Bolton som »naturens fortaler« (s. 215 ff.). Men at samtalen var et »sammenstød«, er en gætning, som ikke stemmer med de vigtigste kilder (se ndf.). Det forekommer mere nærliggende at tænke på Clausenfejden, hvor Grundtvig efter dommen faktisk stak sit sværd i skeden og erkendte at have brugt det forkert (billedet anvendt herom i brev til Ingemann 2/10 1830, se s. 219). Thaning afviser på forhånd denne forståelse, især med henvisning til, at der her er tale om miskendelse af »Grækenland«, ikke om kampen mod rationalismen. Men if. s. 263 ff. opfatter Grundtvig nu Clausen som repræsentant for den naturfilosofiske naturalisme, han før har bekæmpet, men nu vil slutte forlig med; og naturalismen var vel netop en »græsk« tankegang (jfr. den rolle, den græske anskuelse spiller i indledningen til N. M. som udtryk for den naturalistiske »tro«). Når Grundtvig if. de pågældende udkast selv »tidlig, og temmelig tit« har været i »Grækenland«, peger det også i retning af hans forhold til naturfilosofien (men ikke på England og mrs. Bolton!).

Og digterens hyldest til Klara slutter: »Ved dit Smil og ved dit Lyn, Vaagned op mit Skjalde-Syn« (Smaa-Fruerne). — Men jeg må her minde om, at Thaning ellers er yderst skeptisk over for Grundtvigs selvbiografiske meddelelser, og der er da også mange eksempler på, at han overdriver betydningen af det, han i øjeblikket er optaget af. Mindet om mrs. Bolton kan, som både J. P. Bang og udgiverne af Grundtvigs breve mener (Grundtvig og England s. 76f og 81), have antaget større dimensioner, end det havde i virkeligheden. Nu var Grundtvig som bekendt i 1843—44 influeret af en manio-depressiv bølgegang, der ligesom i 1867 medførte en særlig interesse for det svage køn. Brage-Snak kredser jo ustandselig om »damerne« og tillægger det kvindelige element usædvanlig stor betydning. Digtene til »Klara« kunne derfor forstås i denne sammenhæng. I det ene, »Smaa-Fruerne«, der må være hovedargumentet (det det andet er svagere), hylder han foruden Klara også Constance de Leth og Luise Hennings, hans sidste sværmeri (se V. U. VIII, 225ff)⁴. End ikke på dette tidspunkt er han klar over mrs. Boltons *enestående* betydning, for de to andre prises i tilsvarende vendinger. Digtet peger altså ingeniende entydigt mod en »omvendelse« i 1830—32, men synes snarere inspireret af aktuelle tanker om kvindens betydning i almindelighed. Derved ville det tillige bedre kunne forklares, at Grundtvig ikke tidligere har hentydet til »det fremmede øje«, som han lånte i England, hvilket især måtte forventes i Mands Minde (1838), hvor han ligesom i Brage-Snak gør rede for Englandsrejsernes betydning.

Noget sikkert kan ikke siges på det foreliggende grundlag. Det materiale, Thaning har samlet om mrs. Bolton er

⁴) Om Luise Hennings hedder det fx.: »Saadan Haand jeg aldrig mødte, Saadant Blik mig aldrig slog, For saa blidt ei Hjertet blødte, . . . Du mig har i Armen gynget, Saa et Barn jeg blev paany, Du en Olding har forynget, Løfted ham igien til Sky, Mine Vinger askegraa Under Slør du farved blaa!« — Efter dette digt at domme måtte man altså regne med endnu et vendepunkt i 1844!

fængende læsning og nok overvejelse værd. Men det drejer sig dog kun om en usikker hypotese, som mere vedrører Grundtvigs biografi end hans idéverden. Derfor må jeg protestere mod de stærke udtryk, der bruges om hendes betydning. Og det så meget mere, som Thaning bl. a. derved sætter et *skarper skel* mellem tiden før og efter 1832, end der efter min mening er grund til.

*

Thaning gør her den opfattelse gældende, at Grundtvig i perioden 1810—31 stod i »bodskristendommens« tegn, medens han derimod fra 1832 og hele resten af sit liv bekæmpede dette kristendomssyn. Alle de spegede tråde i Grundtvigs udvikling trækkes så at sige sammen til en enkelt knude, som så hugges over i 1832. Det afficerer ikke Thaning, at han praktisk talt ikke kan finde støtte for denne opfattelse i Grundtvigs talrige selvbiografiske betragtninger; for Grundtvig forstod ikke sig selv. I stedet opererer han i vid udstrækning med stemningsanalyser, ubevidste følelser og latente problemer. Han finder skjulte selvopgør bag en stor del af Grundtvigs produktion, og vel ofte med rette; men han går så vidt, at Grundtvig nærmest fremtræder som en indadvendt grubler uden synderlig kontakt med samtiden. Med hensyn til tiden før 1832 bekender han åbent, at der er tale om en »tilbageslutning fra problemets løsning« i 1832 (s. 14). Hele denne fremgangsmåde er metodisk betænkelig og betyder i hvert fald, at den bygning, der opføres på dette grundlag, skal afstives kraftigt fra anden side.

I betragtning af, at »bodskristendommen« skal betegne det negative udgangspunkt for Grundtvigs udvikling, kunne man i indledningen have ventet en nøjere bestemmelse af dette begreb og den rolle, det spillede i Grundtvigs hjem. Det er et meget omfattende begreb, det vedrører ikke blot »Pietister og Ortodoxer«, men også catholicismen og urkristendommen. Ja, det er et grundmenneskeligt problem,

der »må opstå overalt, hvor kristendommen når hen«, endog »på et førkristeligt stade« (forordet og s. 777). Og dog er det et særligt luthersk fænomen; ordet bruges ligefrem synonymt med lutherdommen. På den anden side er bestemmelsen af dets indhold ganske enkel og unuanceret. Bods- eller fastekristendommen, som den også kaldes, betyder først og fremmest fornægtelse af menneskelivet. Det centrale er opfattelsen af mennesket som en fremmed pilgrim i verden, hvis opgave det er at nå frem til den hinsidige salighed under fornægtelse af livet i »verden«, der kun er en foreløbighed (s. 15 og 778). Denne tankegang sættes i nær forbindelse med den lutherske tale om det naturlige menneskes fordærvelse; men den er ikke desto mindre ensbetydende med troen på menneskelig selvforløsning (se fx s. 780).

At Thaning hermed rører ved et væsentligt problem, skal ikke benægtes; men det er kun antydnet, ikke klarlagt. »Bodskristendommen« som sådan er et så omfattende begreb, at det ikke er let at få fat på, og indholdsbestemmelsen er ikke så indlysende, som Thaning synes at mene. Både livsfornægtelse og livsbekræftelse kan dække over vidt forskellige tankegange. — Men hvis vi nu holder os til det nærmest foreliggende, så er det også efter min opfattelse rimeligt at antage, at Grundtvig fra sit hjem har haft en arv af pietistisk farvet »*gammellutherdom*«, der især omkr. 1810—11 har stillet sig i modsætning til det, han havde lært af romantikken, også hans stærke »trang til liv«, som han allerede fremhæver i *langelandsdagbøgerne* (V. U. I, 59). Jeg finder det også godtgjort, at det ikke mindst er dette problem, som tages op igen i 1832. Men jeg kan ikke se, at den mellemliggende tid kun var en »parentes« — et udtryk, der bruges gentagne gange (s. 288 og 348) —, i hvilken han stod under tvang af bodskristendommens livsfornægtelse, samtidig med at den var hans egentlige problem. Hans syn på forholdet mellem kristendommen og »menneskelivet« var utvivlsomt mer eller mindre spæn-

dingsfyldt og uafklaret; men det var ikke et altoverskygende modsætningsforhold. Gennem sit kristelige gennembrud i 1810 førtes han til et skarpt kritisk syn på al menneskelig selvhævdelse og »selvklogskab«, hvad enten den ytre sig som personligt hovmod eller i det humane åndsliv, og der er ofte noget snævert og anstrengt over hans vurderinger og over hans egen holdning og væremåde. Men det førte ikke til en konsekvent *fornægtelse* af menneskeliv og åndsliv. Når man sammenligner ham med tidens andre nyvakte og nyortodokse, fx. inden for den tyske lutherdom, udmærker han sig netop ved et usædvanlig positivt forhold til »det menneskelige«, en varm interesse for poesi og historie, folk og fædreland.

Alene af den grund forekommer det ikke træffende, når Thaning *kun* opfatter krisen i 1810—11 som en *kapitulation* over for hjemmets lutherdom (s. 18, 778), for den var jo både passiv og verdensfjern. Det evangelium, Grundtvig mente at have fundet, førte ham øjeblikkelig ud i et opgør med samtiden, en kamp, der vel var vendt med rationalistisk og idealistisk vantro, men tillige sigtede mod en vækkelse, som omfattede alle sider af folkets liv. Verdenskrøniken af 1812 var ikke blot en theodicé, men også et forsøg på at vække folket til dåd og bedrift ved at henvise til historiens vidnesbyrd om kilden til menneskelig livsudfoldelse: den kristne tro. Endnu stærkere udtryk får denne iver for en folkelig genfødsel i de følgende historieværker, i tidsskriftet Danne-Virke og i Saxo- og Snorreoversættelserne; og i denne periode er det jo netop en almengyldig menneskekundskab, Grundtvig søger i historien; i Verdenskrøniken af 1817 erklærer han udtrykkelig, at han kun vil fortælle, hvad saga og fornuften har at melde (V. U. II, 291). I 1820'erne fortsætter han sine overvejelser vedrørende »menneskets vilkår« fra et mere teologisk synspunkt, og også i de foregående år har han sikkert ofte spekuleret over forholdet mellem kristendommen og menneskelivet. Men det synes ikke at være hans hovedproblem, og for sit eget

vedkommende fralægger han sig gang på gang alt had til fornuft og videnskab. Over for Steffens betoner han fx. i 1823, at han længe har bestridt vildfarelsen om kunst og videnskabs vanhellighed i sig selv. Et sådant barbari ville ikke kunne forenes med hans historiske sans — hans opfattelse er tværtimod den, at for den rene er alting rent (breve II, 70ff).

Thaning vil formodentlig hævde, at det kun er Grundtvigs undertrykte menneskelighed, der vover sig frem i sådanne udtalelser; i virkeligheden måtte han — som luthersk bodskristen — anse alt menneskeligt som fordærvet (jfr. fx. s. 72). Men de svarer jo udmærket til hans faktiske forhold til digtning og forskning i disse år. Med en vis ret kan han i »Brevveksling mellem Nørrejylland og Christianshavn« (1824) skildre sin udvikling som kontinuerligt sammenhængende, selv om han vekselvis har arbejdet med mytologi og historie og som præst og teolog. Sammenhængen beror bl. a. på, at han netop ikke har betragtet menneskeliv og åndsliv som betydningsløst. Endnu først i dec. 1810 fastholdt han klart tanken om det bevarede gudsbillede som en levning, der minder om menneskets slægtskab med guddommen og ytrer sig i poesi og mytologi (se V. U. I, 323ff). I den oven. »Brevveksling« vender denne tankegang tilbage, idet Grundtvig dermed vedkender sig sin »mytologiske periode« (før 1811): »den Sandhed, at Alt, hvad der er Ædelt, Stort og Kraftigt i Mennesket, er en Guddoms-Virkning, og at det legemlige først vinder Værd og Betydning, naar det betragtes som et Billede af og et Redskab for det Aandelige, denne Sandhed, som egenlig alle Mythologier har tilfælles med Christendommen, var aabenbar den Midde-Punkt, hvorom al min Tale dreiede sig« (U. S. IV, 231).

Efter embedsnedlæggelsen i 1826 begynder en ny »historisk periode«, der fører direkte frem til Nordens Mythologi. Som en slags indledning står hans »*Litteraire Testamente*« (1827), der også knytter forbindelsen tilbage til hans tidligere historiske, poetiske og mytologiske arbejder. Han

understreger her, at han i disse især har kæmpet for en nordisk-folkelig genfødselse imod tidens almindelige åndløshed (V. U. III, 122f, jfr. 120f). Han erkender, at han ikke har forstået at skelne så klart, som han burde, mellem sin virksomhed som præst og patriot (V. U. III, 113f, 121), men det hænger sammen med, at der er en dybere enhed mellem Nordens, historiens og bibelens ånd. Ganske vist når han ikke frem til en sondring mellem bibelens ånd og den kristne tro; men sondringen er dog på vej; og hans bestemmelse af det bibelske livssyn svarer i virkeligheden til den mosaik-kristelige anskuelse i Nordens Mythologi. Det er da også indlysende, at en opfattelse, som er fælles for Nordens, historiens og bibelens ånd, må være et mere omfattende begreb end den kristne tro. Og det »Grund-Begreb om Mennesket«, som han finder afprøvet i det historiske folkeliv, klart udfoldet i myterne og forklaret i bibelen, foregriber direkte menneskesynet i Nordens Mythologi; med samme oplagthed som i 1832 henvender han sig til Nordens »Unger-Svende« med spørgsmålet: »er der ei *naturlig* i Mennesket en Dunkelhed, som indeslutter i sig hvad ingen Haand har grebet og ingen Pen forklaret, og er der ei en vidunderlig Kamp i det Skjulte mellem levende og døde Kræfter, mellem Dagens og Nattens Aander, en Kamp, hvori vi selv maae tage levende Deel, med dyb Ærbødighed for Lyset og Livet i Løn, om vi vil nærme os Maalet, i en Kraft og Klarhed, som Døden viger for, og Graven skinner af, er det ei saa med Mennesket, da er jeg intet Menneske« (V. U. III, 124f)⁵. Det var altså ikke først ved mrs. Boltons

⁵) Ordet *naturlig* er fremhævet her, men i nøje overensstemmelse med sammenhængen. Også »sansen for det naturlige« er allerede nu til stede; i det utrykte udkast hedder det: »Erfaringen [må] dog sagtens have lært mig, hvad jeg enstund syndes at have glemt, at ingen Trods mod Naturen kan være saa velmeent, den jo maa findes unaturlig og være forgiæves, og at enhver Omskabning af Naturen er noget Over-Naturligt, det vel falder Parterne meget naturligt at synge om, men overgaaer dog langt deres Kræfter at iværksætte« (fasc. 183).

hjælp, Grundtvig »fik øje på menneskelivet«, på »det naturlige grundmirakel«, som mennesket er.

Kort sagt: Jeg kan ikke se, at det skræmmebillede, der gives af bodskristendommens livsfornægtelse, har ret meget at gøre med Grundtvigs forhold til menneskeliv og åndsliv i perioden 1810—31. Vel understreger han stærkere end siden hen, at det timelige liv er en forberedelse til det evige, og at al menneskelig »vidskab« i grunden står i kristendommens tjeneste. Men der er dog, hvad sansen for »det menneskelige« angår, en tydelig linie gennem disse år, der fører frem til gennembruddet i 1832⁶.

*

Thaning må da også konstatere, at Grundtvig udvider sit bodskristelige standpunkt med, hvad han kalder en *kristen syntesetænkning*; men han synes ikke at mene, at det gør nogen synderlig forskel. Det tages kun som et vidnesbyrd om, hvor stærkt problemet om det menneskeliges berettigelse presser på. Det forekommer mig, at han hermed vender sagen på hovedet. Så vidt jeg kan se, var Grundtvigs hovedanliggende i hele denne periode netop en stadig kamp *mod* den kristelige syntesetænkning, han mødte i sin samtid, på den ene side rationalismens humaniserede kristendomsopfattelse, på den anden side den romantiske filosofis sammenblanding af kristendom og metafysik. Denne syntesetænkning var langt mere dybtgående end

⁶) I anledning af en anmeldelse fra min side har Thaning heroverfor betonet, at der også efter hans opfattelse findes en sådan linie, og at han agter at gå nærmere ind på dette i en større afhandling om tiden før 1832 (Højskolebl. 15/5 64). For mig at se er denne linie imidlertid så væsentlig, at den fordrer en modifikation af hans tese om et afgørende brud i 1832, hvorved Grundtvig med eet »opdagede« menneskelivet. I det foreliggende værk er det i hvert fald modsætningen mellem tiden før og efter 1832, som stadig fremhæves; den sammenhæng og kontinuitet, som gjorde sig gældende igennem alle Grundtvigs svingninger og omslag, er ikke kommet til sin ret.

Grundtvigs senere forsøg på at finde sammenhængen mellem det kristelige og det menneskelige, for den betød unægtelig en »synkretistisk« opløsning af den overleverede kristendom. Den var Grundtvig velbekendt fra hans egen »syncretistiske Tid« (før 1810), men det var den, som han afsvor, da han i 1810 vendte tilbage til sin lutherske barnetro (jfr. U. S. I, 370, Thaning s. 16), idet han opgav sit spekulative »Hovmod«, tilstod sin »hjælpeløse Elendighed« og satte sin »Lid til den ringe Mand, der regnedes iblandt Misdædere« (V. U. I, 328). Og det var først og fremmest mod den, han kæmpede i tiden indtil 1832, både som et personligt opgør og som en udadvent kamp mod tidens vantro og ligegyldighed. Højdepunktet var 20rnes overvejelser vedrørende »den sande kristendom« og »kristendommens sandhed«, der netop tilsigtede at sætte et skarpt skel mellem den ægte, oprindelige kristendom og syntesetænkningens sammenblanding af kristendom og human ideologi. — Også denne *kirkelige udviklingslinie* er en uundværlig forudsætning, ikke blot for Grundtvigs kirkelige standpunkt i 1832, men tillige for alle hans senere tanker om forholdet mellem kristendommen og »det menneskelige«; for trods brobygningsforsøg er deres første forudsætning netop den kløft mellem Gud og menneske, åbenbaring og menneskelig »selvklogskab«, som han opdagede i 1810.

Men hele denne side af Grundtvigs udvikling skydes stærkt i baggrunden i Thanings fremstilling, og ikke mindst den kirkelige nyorientering, som begyndte i 1825. Grundtvigs bekendte kirkelige opdagelse var kun et »apologetisk fund«; og den førte kun til en særlig højkirkelig form for bodskristendom og betød en vedvarende dødvægt i hans teologi (41ff, 657f og oftere). Det egentlige kirkelige gennembrud finder Thaning i de prædikener, Grundtvig holdt i *Frederikskirken* i foråret 1832. Her bryder Grundtvig afgørende med bodskristendommen, og dermed med sin egen fortid og med århundreders kristendomsopfattelse.

Hvori består da det nye? If. Thaning først og fremmest i

afvisningen af den lutherske bibelkristendoms bundethed til fortiden, til skriftens døde ord, der kun kunne fremkalde død tilslutning, og især dens ensidige fastepredikenen om Jesu lidelse og død, der stadig skulle begrædes. Heroverfor forkynder Grundtvig Herrens opstandelse og levende nærværelse i menigheden som et åndeligt rige, samlet om nådemidlerne, hvorfor de kristne ikke skal kredse om døden, om fortiden eller fremtiden, men *leve* sammen med Kristus i forvisningen om, at døden allerede er overvundet. Desuden fremhæves det, at sakramentordene først nu bliver Herrens nutidige »levende ord«, og at Grundtvig ikke længere vil forsvare kristendommen, polemisere og holde straffepredikener, men lade de andre beholde deres tro.

Vist betegner disse prædikener en afklaring, men er dette virkelig nyt? Betyder dette et nyt grundsyn? Fra en af de første prædikener (til 4. marts 1832) fremdrager Thaning et brudstykke, hvorefter Grundtvig erkender, at både han og »vore Fædre« tit havde talt dødt og koldt, dunkelt og indviklet, fordi de fattedes klarhed over ånden og ordet (s. 519). Men den egentlige begrundelse er ikke kommet med: hvad de savnede, var det »*Kiende-Mærke*« på ånd og sandhed, som han selv fandt i 1825! Og prædikenen som helhed er ikke andet end en udfoldelse af Grundtvigs *kirke-lige anskuelse*. Spørgsmålet er, hvorpå vi kan kende Guds ånd fra vildfarelsens ånd, og svaret, at ånden kendes på, at han gør Kristi ord levende, og Kristi ord er det troens ord, som har vandret gennem tiderne ved de nådemidler, Herren indstiftede. *Det* er det uforanderlige kendemærke, der adskiller de kristne fra hedningerne; og Grundtvig tilføjer for sit eget vedkommende, at jo ældre han bliver, des mere beundrer han dette kendemærke, »som Herren har givet os« (fasc. 21). Denne tankegang vender tilbage i prædikenen efter prædikenen, ofte med direkte tilbageblik på »den mageløse Opdagelse« i 1825, og der kan efter min mening ikke være tvivl om, at *det* for Grundtvig var hovedsagen; polemikken imod bibelkristendommen og meget andet var kun følger.

Herimod kan naturligvis indvendes, at Grundtvig ikke forstod sig selv og derfor ikke var sig ændringen bevidst (jfr. s. 517). Men dels er det vanskeligt at afvise en klar selvforståelse, som fastholdes lige fra 1825 til Grundtvigs sidste år, dels er der virkelig en *sammenhængende kirkelig udviklingslinje* fra 1825 til 1832. I sommeren 1826 kunne Grundtvig således erklære, at det forløbne år havde gjort epoke i hans »indvortes Levnedsløb«, striden mellem »det Chaotiske og det ordnende Princip« var ophørt, og dette princip havde hævet sig som et midtpunkt, hvorom alt kristeligt efterhånden ville ordne sig (breve II, 122)⁷. Og de følgende år bekræftede dette; den »orden«, hans kirkelige tanker nåede i 1832, var virkelig begyndt i 1825.

Det var nemlig ikke kun et apologetisk våben, et historisk bevis, Grundtvig opdagede i 1825; det var tillige den gennem flere år forberedte opfattelse af Kristus og kirken som en nærværende, nutidig virkelighed, der slog igennem og allerede i Kirkens Gienmæle kom stærkt til orde — for blot at tage et enkelt citat: »der er unægtelig født en Christendom paa Jorden, siden der ikke blot ligger en saadan bag os i Historien, men staaer en saadan lyslevende for os, hvor vi høre Troen paa Jesum Christum bekiendes,

⁷) Jfr. breve til G. Busck (udg. 1878), 28/1 1827, hvor den samme tankegang kommer til orde. — Der er ingen modsætning mellem denne selvforståelse og det »Litteraire Testamente« (1827), som if. Thaning er »et kaotisk skrift«, hvor den opnåede »orden« igen er afløst af gæring (s. 45). Også her vil Grundtvig hævde, at »det Herren skabte i mig var ingenlunde virkelig chaotisk« (1826), for hvad man kaldte hans kaos, nemlig sammenblandingen af bibelens, historiens og Nordens ånder, havde sin forklaring i, at disse ånder dybest set var eet (V. U. III, 122—125). Vel havde hans forfatterskab i en anden forstand været kaotisk, men det skyldtes først og fremmest, at det var præget af det kaos, »hvorover Skaber-Aanden svæver, og Lyset oprinder«, i modsætning til det »rædsomme« (meningsløse) kaos (V. U. III, 108, 111 f., 123 f.; svarende til tankegangen i Nordens Mythologi: betoningen af, at klarhed ikke er lysets fødselsmærke, V. U. IV, 18 ff.). Noget andet er, at også fremstillingsmåden er mere dunkel end i de senere skrifter; årene efter 1825 må i det hele opfattes som en gradvis afklaringsproces.

og Naademidlerne tildeles i Hans Navn, saa den Christelige Kirke er en Kiends-Gjerning, der ikke lader sig henveire af luftige Drømme . . . Således møde vi da Prof. Clausen, og alle dem, der vil udgive deres egne Drømme for den christelige Aabenbaring; deres egne Hjerne-Spind for Christendom, med den urokkelige Kiends-Gjerning, at der har været og er en Christenhed paa Jorden . . .« (V. U. II, 336f).

Og de teologiske afhandlinger efter 1825 fortsætter ikke blot den apologetiske linie, men søger også at udfolde de nye tanker i Kirkens Gienmæle; sakramentordene opfattes ikke blot som en historisk sikker overlevering, men som det levende vidnesbyrd i menigheden, og derfra er vejen ikke lang til tanken om, at de er et »levende ord« fra Herren selv. Denne opfattelse er klart udtalt i Søndagsbogens 3. del og kan ikke dateres frem til 1832⁸. Der er også stærke udtalelser om forskellen mellem det skrevne og det mundtlige ord i årene før 1832, og de ophæves ikke af, at Grundtvig lejlighedsvis og iøvrigt vedvarende betoner, at han ikke dermed vil undervurdere betydningen af den hellige skrift og det skrevne ord i det hele. Grundtvigs apologetiske polemik ophører især fra 1832, men begrundelsen: At dåben og dermed kristendommen er i sikkerhed, har sit udspring i 1825, og der er trods alt klare vidnesbyrd om voksende fredssommelighed i de mellemliggende år, især hans opgivelse af kirkekampen og hans tanker om kirkelig frihed, der betyder, at han ikke længere vil fremtvinge »Grund-Enighed« inden for statskirken (se fx. det Lit. Test., V. U. III,

⁸) Jfr. fx. s. 62 f., 85, 179, 222 f., 264, 277 f., 291 f., 299, 401 f., 404 ff., 417 ff. (2. udg.). Helt klar er tankegangen måske først i slutningen af dette bind, men de nævnte steder viser, hvordan den stadig stærkere arbejder sig frem. Og den er i reglen nøje knyttet til betoningen af forskellen mellem ord og skrift og fremhævelsen af ordets nutidighed som virkende ved dåb og nadver. — Dette synes Thaning også at erkende (s. 90), men samtidig fastholdes, at tanken om »det levende ord i kirken«, der altså må dateres til 1830—31, var inspireret af »opdagelsen« i 1832! Det var dog rimeligere at slutte omvendt.

126 f). Opgøret med den lutherske bibelkristendom begynder allerede i Kirkens Gienmæle og genoptages gang på gang i de følgende skrifter, ikke mindst i »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« og i Søndagsbogens 3. del. Thaning vil hævde, at det ændrer karakter i 1832, men i forhold i Søndagsbogens 3. del er der kun ubetydelige forskelle; selv angrebet på fædrenes kredsen om Kristi død og kors kommer klart til orde, i hvert fald i den bevægede påskeprædiken fra foråret 1831. Denne prædiken har Thaning selv fremdraget som et opgør med »lutherdommen« (s. 79ff), ligesom han indrømmer, at der ideologisk »i høj grad« kan påvises kontinuitet tilbage til Søndagsbogen (s. 517). Men samtidig vil han påstå, at der sker et radikalt brud. Det forekommer mig, at denne brudteori kun svækker det berettigede i hans anliggende: Fremhævelsen af den afklaring, som prædikerne i Frederikskirken er et vidnesbyrd om.

Noget lignende gælder den iøvrigt udmærkede redegørelse for *de kirkelige frihedstanker*. Ingen vil benægte, at »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834) er det i hovedsagen afklarede udtryk for Grundtvigs kirkepolitiske opfattelse, og det er ikke mindst efter Thanings fremstilling klart, at den bl.a. er inspireret af menneskesynet fra 1832, især m.h.t. betoningen af det folkelige fællesskab i statskirken som en »borgerlig Indretning«. Skriftet rummer imidlertid også et andet ikke mindre væsentligt synspunkt: tanken om en kirkelig »Skilsmisse« *inden for* statskirken; for kirkeligt er der en afgrund mellem »Fæderne-Troens Tilhængere« og »Heterodoxerne«, og friheden kræves netop for at disse modsatte »Secter« kan skilles og indrette sig hver sin virkekreds og virkemåde inden for statskirkens rammer (se fx. V. U. III, 319, 342, 356). Men denne adskillelses-tanke viser tilbage til tiden omkring 1825. Selve hovedbegrebet: »den borgerlige Indretning« forudsætter den skarpe sondring mellem statskirken og Kristi kirke som den himmelske gæst, der i hvert fald går tilbage til 1826

(se s. 619, jfr. V. U. III, 323, 338, 341). Og det var ikke først i 1832, at Grundtvig erkendte, at et helt folk aldrig bliver kristent, som Thaning synes at mene (s. 349); det var en følge af opdagelsen i 1825, da det blev ham klart, hvor kirken er, og hvor kirkemuren gik, den mur, som netop adskilte de kristne fra deres »hedenske« folkefæller. Derfor krævede han straks Clausen og dermed rationalismen udskilt af kirken; og tanken om den kirkelige skilsmisse var ledemotivet i de følgende år, selv om han havde vekslende forestillinger om, hvordan den skulle realiseres. Hvor afgørende den var for hans frihedskrav, viser afhandlingen om religionsfrihed (1827), for allerede da gik han ind for en sondring mellem kirkelige og borgerlige anliggender og fuld frihed i religiøse forhold. Og i det samtidige »Literaire Testament« møder vi samme tankegang som i 1834: at kirkevægen siden middelalderen havde skabt et falsk fællesskab mellem kristendom og hedenskab, som nu måtte opgives (V. U. III, 116f, 126f, jfr. 338ff). Selv da Grundtvig under arbejdet med Nordens Mythologi sigtede mod en »borgerlig og videnskabelig Udsoning«, var betingelsen stadig en kirkelig skilsmisse; hans kirkelige modsætning var »klarere og bestemtere end nogensinde« (jfr. s. 208, 262 og her s. 587). Også på dette punkt er den kirkelige udvikling i 1820erne altså en uundværlig forudsætning for den senere afklaring.

*

Jeg har her søgt at skitsere den kirkelige udviklingslinie, især fra 1825, som efter mit skøn er af afgørende betydning, i hvert fald for Grundtvigs *kirkelige* standpunkt efter 1832. Men Thaning synes tværtimod at ville hævde, at Grundtvigs »opdagelse af menneskelivet« i 1832 er afgørende, ikke blot for hans nye menneskesyn, men også for et *tilsvarende kirkeligt* brud. Afsnittet om Nordens Mythologi sammenfattes således: »Han har kort sagt fået gjort op med sit tidligere *kristendomssyn*« (s. 288⁹). S. 594 hævder Thaning

⁹) Kursiveringen i dette og de nærmest følgende citater skyldes mig.

imod Olesen Larsen, at »den lutherske erkendelse af selv-omskabelsens umulighed ikke var tilstrækkelig til at frigøre Grundtvig«; det var »opdagelsen af menneskelivet som Guds skaberværk«, der fremkaldte bruddet med bodskristendommen, eller som det hedder i samme forbindelse s. 556, »fik hans kristendomssyn til at kæntre«. Der findes flere tilsvarende formuleringer; og tankegangen svarer da også nøje til hovedtesens stærke fremhævelse af det »menneskelige« gennembrud i 1832 som grundlaget for et nyt livssyn, *både* på det kirkelige og det menneskelige område: »menneske først«!

Men netop når udgangspunktet skal være en rent »profan« opdagelse af »livet som man har det for sig« (jfr. s. 558), bliver dets betydning for det nye kristendomssyn problematisk. For vel er også det naturlige, »hedenske« liv i Nordens Mythologi en »kamp for det levende mod det døde«; men det er tillige — som det *virkelig* forekommer, selv hos »naturalister med ånd« — præget af bekymring, fordi kampen opfattes som en salighedssag, d.v.s. som et middel til selvforløsning (jfr. s. 260—62, 766, 780). Hvordan kan da denne profane opdagelse i sig selv frigøre for bodskristendommen, der jo også bestemmes som selvforløsning — i sig selv frigøre til en mere evangelisk forståelse? Eller mener Thaning, at opdagelsen af »skaberværket« kan adskilles fra erkendelsen af det bekymrede, disharmoniske, anstrengt stræbende, som præger det faktiske menneskeliv? Det er der i hvert fald ikke tale om i Nordens Mythologi, hvor mennesket i samme åndedræt bestemmes som skabt og faldet, og hvor det derfor nødvendigvis må stræbe efter selvforløsning, når det ikke deler den kristne tro — »her er ingen Middel-Vei« (jfr. V. U. IV, 26f). Den kristne tro går nemlig ud på, at »Menneske-Naturen ved Faldet er blevet saa fordærvet, at al egenlig Helbredelse er umuelig«, hvorfor den troende gennem dåbens genfødelse må »aandelig omskabelses« (sst.) — en formulering, der snarere peger tilbage mod 1810 og 1825 end mod den påståede »omven-

delse til menneskelivet« i 1832. Alle Grundtvigs overvejelser i Nordens Mythologi forudsætter i virkeligheden det kristendomssyn, han allerede *var* nået frem til; her er i hvert fald ikke tale om en rent profan opdagelse, der frigør for bodskristendommens livsfornægtelse. Et sådant profant opgør måtte snarere have ført til en hedensk livsbekræftelse, der helt frigjorde menneskelivet fra kristendommen.

Thaning synes da også nogle steder at komme i strid med sin egen tese. S. 549 udtrykkes forholdet mellem Grundtvigs menneskelige og kristelige tanker således: »Han bøjede sig for menneskelivets nutidige virkelighed og *hørte så* i dåbsordet (det, som i anden anledning havde meldt sig for ham i 1825) Guds ja til sin skabning på jorden«. Men dermed erkendes jo, at der var to faktorer: dels opdagelsen af menneskelivet, dels Grundtvigs kirkelige syn, som må føres tilbage til 1825. — S. 88 erklæres rent ud, at Grundtvigs livssyn allerede ændres i prædikenerne i Søndagsbogens 3. del, »hvor *sakramentkirkens barnetro* efterhånden underminerer bodssynet« (i forbindelse med Irenæusforståelsen). — S. 536 hedder det: »*Samtidig med* at Grundtvig på denne måde [i troen på dødens overvindelse] blev kristen, blev han menneske — i betydningen: fik mod til at være det«; på den anden side måtte han også »blive menneske, få øje for skaberværket . . . for at »blive kristen««. Her er tale om et samtidigt »kristen først« og »menneske først«; men dette dobbeltforhold indebærer dog, at det var gennem kristendommen, Grundtvig fik mod til at »være menneske«. — S. 766 går Thaning endnu videre; det hævdes, at »kampen for livet«, som også naturalisterne kan deltage i, ikke udspringer af den kristne tro, »uden for så vidt som det er ved at blive klar over, hvad evangeliet er, at Grundtvig kan skille anskuelse og tro, så at evangeliet ikke bliver en norm for den menneskelige tænkning, for kulturen eller kulturkampen«. Det vil altså sige, at selve hovedtanken i Nordens Mythologi har evangeliet som forudsætning! Det var, som Thaning siger nederst på samme

side, »under opgøret med sin bodskristne fortid *i lyset af den kristne tro*«, at Grundtvig fik »det timelige liv at se som et hedensk-menneskeligt liv, der kunne leves uden bekymring for evigheden — i kamp for det levende mod det døde«. Men derved bliver Grundtvigs nye menneskesyn jo direkte afhængigt af hans kristne tro! Hertil svarer, at det tyske resumé ender med at betegne Grundtvig som »Fürsprecher für die Säkularisierung, die *eine Folge des christlichen Glaubens ist*«.

Under alle omstændigheder er dette forhold ikke tilstrækkelig klart udredet i Thanings fremstilling. Og det berettigede i fremhævelsen af året 1832 fortønes netop, når alt skal udledes af »omvendelsen til menneskelivet«. Her er et punkt, hvor Thaning efter min mening ikke sondrer skarpt nok mellem det menneskelige og det kristelige! Mit synspunkt er rent historisk. Meget tyder på, at man hos Grundtvig bør sondre mellem en »menneskelig« og en kirkelig udviklingslinie, selv om der i høj grad er tale om gensidig »vekselvirkning«. Den kirkelige linie har sit vigtigste udgangspunkt o. 1825; derimod er jeg for så vidt enig med Thaning i, at *menneskesynet* af 1832 ikke uden videre kan afledes af 1825. Det var trods alle forudsætninger virkelig en ny »opdagelse«, der tilmed rummede et moment af oprør i sig: mod al kirkelig herskesyge, mod kristendommen som kontrolinstans, ja mod en kristelig humanisme, som venligst, men dog nedladende giver plads for det menneskelige. Denne indstilling kommer i hvert fald *efterhånden* tydeligt frem. Men dels mener jeg, at Thaning overbetoner denne side af Grundtvigs menneskesyn, dels stod den i et vedvarende spændingsforhold til hans kirkelige syn, hans teologi i snævrere forstand. Derfor var han ikke konsekvent, og derfor har Thaning efter mit indtryk store vanskeligheder med at få hans forskelligartede udtalelser til at stemme overens.

*

Til belysning heraf vil jeg nu fremdrage nogle eksempler fra tiden efter »opdagelsen af menneskelivet« og »bruddet med bodskristendommen« i 1832. Først lidt om *Nordens Mythologi*. Dette skrift er jo slet ikke, som man efter Thanings hele fremstilling skulle vente, rettet mod bodskristendommen, men mod den klassiske dannelse, den tysk-romerske videnskabelighed, der nu står som åndløshedens bærer. Sondringen mellem tro og anskuelse rummer vidtrækkende perspektiver, og jeg miskender ingeniende betydningen af, at Grundtvig her vil samle det nordiske åndsliv om en »folkelig« opgave, en kulturkamp; men sker det virkelig på »hedensk« grundlag? (jfr. fx. s. 780). Grundtvig vil nok slutte forlig med naturalisterne, men fra et »hedensk« synspunkt er det dog på hårde betingelser: der er kun tale om samarbejde med naturalister »med Aand«, som anerkender »Christi og den Christelige Anskuelses Guddommelighed«, og dermed deler den opfattelse, at mennesket er skabt i Guds billede, faldet og bestemt til oprejsning¹⁰. For naturalisterne sker oprejsningen derved, at de åndelig optager Kristus i sig, som det guddommelige forbillede på, hvad alle skal nå: at blive Guds børn (V. U. IV, 25f). I et udkast tilråder Grundtvig dem også at acceptere de bibelske undere, ligesom deres frelseridé — der »gestalter sig i Jesu Liv, Død, Opstandelse og Himmelfart« — forudsætter, at de regner med undere i det indvortes menneske (s. 208). Alt dette er efter Grundtvigs opfattelse ikke kristentro — der er kun kristelig mytologi på den mosaisk-kristelige anskuelses grund. Men særlig »hedensk« virker det dog ikke! Det viser sig da også, at naturalisterne i virkeligheden er, hvad Grundtvig kalder »naturalistiske Theo-

¹⁰) Udtrykket »Guddommelighed« skal ikke forstås strengt teologisk, men Thanings forklaring slår dog ikke til: »kristendommen er som en åndelig faktor i historien af guddommelig art« (s. 261). Det er ikke enhver åndelig faktor, der er guddommelig i denne forstand. Udtrykket betyder, at Kristus er *sandheden*, og den kristelige anskuelse den *eneste* ægte.

loger« eller »naturalistiske Præster« (s. 208, 211), d. v. s. mænd som professor H. N. Clausen (jfr. s. 263 ff), der selv regnede sig for kristne.

Thaning må da også erkende, at bogen »ikke helt« holdt sin »hedenske« linie (s. 275, jfr. 267 ff). Nej, det tør nok siges. Jeg mener, der burde tages et større forbehold. Her er ikke tale om en sækularisering af skabelsestanken (jfr. s. 270) i moderne forstand, og egentlig heller ikke om samarbejde med ikke-kristne (jfr. s. 274). H. N. Clausen fastholdt personlig en »vinderlig Kristustro«, selv om han ønskede et samspil mellem kristendom og kultur under gensidig inspiration; og han er typisk for den tids »naturalistiske Theologer«. Grundtvig forholder sig også her til sine kirkelige modstandere og deres meningsfæller inden for åndslivet. Når han kan betragte dem som »hedninger«, skyldes det hans skarpe sondring mellem »gammeldags« kristentro og al kristelig-idealistisk »syntesetænkning«; og den beror ikke på en ny opdagelse, men kan føres helt tilbage til 1810. Men han er nået til den opfattelse, at når de kirkeligt går hver til sit, kan de samarbejde om den store folkelige oplysningssag, som nu trænger sig på: når vi »blive os vor Mod-Sætning klar bevidste, og stræbe, hver i sit Kirke-Samfund, skarpt at giennemføre den, da frygte vi ikke mere for at have fælles Anskuelse i Alt hvad der kan være sandt under begge Forudsætninger« (V. U. III, 26). Tankegangen minder altså om »Stats-Kirken upartisk betragtet« (1834), hvor Grundtvig også går ind for en kirkelig skilsmisse, men et folkeligt samarbejde inden for statskirken mellem fædrenetroens tilhængere og de andre kirkelige retninger. — Linierne i Nordens Mythologi peger således både frem og tilbage; de viser, at 1832 var en vigtig milepæl på Grundtvigs »menneskelige« udviklingslinie, men de tyder ikke på et dybtgående brud.

Den næste milepæl på denne linie var Grundtvigs *Verdenshistorie* fra 1833 flg. At den bl. a. er inspireret af hans nordisk-folkelige nyorientering i 1832, forekommer mig

indlysende; og det er også værd at fremhæve hans bestræbelse for at være »upartisk«, hans interesse for de historiske kendsgerninger, for folkenes historie som en sammenhængende udvikling og som hjælp til en rent menneskelig selvforståelse. Men Thaning skyder også her over målet, når han uden videre vil opfatte Verdenshistorien som udtryk for et sækulariseret historiesyn (jfr. fx. s. 323, 325, 691, 725), der åbner for en videnskabelig betragtning af bibelen (s. 781) og bygger på videnskabeligt objektivitet, i hvert fald i den forstand at historiesynet ikke farves af specielt kirkelige synspunkter (s. 294). Det er efter Thanings fremstilling dette grundsyn, Grundtvig skriver sig frem til gennem sine mange udkast til *indledningen* (jfr. s. 295ff, 321). Men læser man denne, får man unægtelig ikke indtryk af sækularisering eller videnskabelig forståelse i sædvanlig forstand.

Hovedtanken er den, at vi alene må takke kristendommen »for alle de værdige Forstillinger vi har om Gud og Menneske og for alle de universelle Begreber vor Videnskabelighed brammer med, ja, for alle de Stater og Skoler, som nu er værd at nævne« (V. U. V, 17). Derfor overgår bibelen alle andre »Historie-Bøger«, fordi den beretter om kristendommens oprindelse (sst.), ja, den er »den eneste Kilde paa Jorden, hvoraf det er mueligt at øse en Menneske-Kundskab, der oplyser *deres* Liv, som føle sig ophøiede over de Umælende . . .« (V, 15); desuden har den det fortrin at »levere Efterretninger om Verdens Skabelse og hele Menneske-Slægtsens Barndom (V, 17). For den følgende tid finder Grundtvig »Efterretninger« i de græske, romerske og middelalderlige historiebøger, og alle efterretninger, ikke mindst de bibelske, skal »leveres« ganske som de findes; en nutidig »Bog-Orm« må ikke indbilde sig at være klogere end de gamle (V, 18f). Her møder vi altså Grundtvigs videnskabelige bibelsyn! Bibelen giver også klar besked m.h.t. tidsregningen, for jøderne »har i det Mindste siden Moses Tid neppe kunnet tage Fejl«, så Grundtvig antager virkelig at

befinde sig i året 5593 efter verdens skabelse (V, 32), hvilket stemmer med den oldkirkelige tanke om et verdensløb på 6000 år, svarende til de 6 skabelsesdage, som Grundtvig også antager (jfr. s. 257f). Ganske vist er der nogle »Natur-Kyndige«, som hævder, at bjergene er meget ældre; men det kan ikke vedrøre menneskeslægten, da den nødvendigvis må føres tilbage til en underfuld skabelse af vore første forældre — altså antagelig for 5593 år siden (V, 33f). Grundtvig finder også anledning til at tage afstand fra astronomernes besynderlige påstand om at jorden går rundt om solen; det ville, hævder han, være »en mageløs Urimelighed« at tro andres blotte forsikring herom imod den herskende tankegang indtil det 18. århundrede og imod sine egne øjne, da man jo unægtelig ser solen stå op og gå ned! (V, 25) — Med hensyn til selve historieopfattelsen er Grundtvigs udgangspunkt, som det fremgår af fortalen, profetien om de fire verdensriger i Daniels bog, således forstået, at hele verdenshistorien samler sig om enkelte hovedfolk, i oldtiden jøderne, grækerne og romerne, i middelalderen den vesterlandske kristenheds folk, i den nyere tid protestantismens, med nordboerne og nordtyskerne (lutheranerne!) som hovedfolk. Alle andre folk er »Universal-Historien« helt eller delvis uvedkommende! (V. 19ff). Det er kort sagt *den bibelske åbenbarings vej* fra Palæstina til Danmark, som Grundtvig følger.

Vil Thaning virkelig påstå, at dette historiesyn ikke er bestemt af »specielt kirkelige synspunkter«? — Det betones, at Grundtvig i fortalen, som skal være skrevet efter indledningen, »ombytter« den mosaisk-kristelige anskuelse med den »græske«, og s. 323 antydes, at sækulariseringen først gennemføres under arbejdet med 1. del. Det er rigtigt, at udtrykket »mosaisk-kristelig« senere sjældent forekommer, men selve »anskuelsen« vender gang på gang tilbage; i håndbogen dukker den op allerede i begyndelsen af 2. del som »den Ebraiske Anskuelse« (V, 104). Og vel er det »Hoved-Folkene« og de konkrete begivenheder, Grundtvig

beskæftiger sig med, men kirkens historie er dog stadig den røde tråd; det er »Christenheden«, som er historiens skueplads (fortalen til 3. del, V, 176f), og »Bygningen« bliver både skæv og ufuldstændig, hvis man — som profanhistorikeren Gibbon — miskender »Christendommens velgørende Virkninger« (fortalen til 2. del, V, 96). — I 1842, da sækulariseringen vel skulle være gennemført, kommer Grundtvigs kirkelige opfattelse af historiens gang særlig klart frem i indledningen til Krønnike-Rim, som Thaning med Sv. Grundtvig anser for »en mesterlig sammentrængt oversigt over Grundtvigs historiske syn« (s. 442). Oldtiden betragtes »ved den hellige Lampe i Ebræernes Tabernakel« (den ebraiske anskuelse!) som syndefaldets tid; kun blandt jøderne forberedtes »et Rednings-Middel for den faldne Slægt«: Jesus Kristus, der var »den store Kjends-Gjerning i Tidernes Fylde«. Derefter var den kristne kirke »Sjælen i hele den følgende Tids Folke-Historie«, ikke mindst i middelalderen, og »Nyaarstiden« udsprang af vekselvirkningen mellem kirken og de nordiske folk (Sv. Grundtvigs udg., 1875, især s. LIXf).

Dette kan ikke kaldes et sækulariseret historiesyn. Det er rigtigt, at Grundtvig ikke fremsætter sine betragtninger som trosartikler, men søger at begrunde dem ved det historiske forløb; men grundlaget er ikke kendsgerninger, der »har almindeligt Krav paa historisk og videnskabelig Gyldighed« (s. 294); og en kirkelig betragtning bliver ikke almengyldig og »profan«, blot fordi man argumenterer logisk og empirisk for den; der er vel knap noget kirkeligt dogme, som ikke er blevet forsvaret ud fra fornuft og erfaring. Vel ville man i datiden ikke skelne så skarpt mellem et kirkeligt og et profant historiesyn; men den videnskabelige naivitet, som præger indledningen til Verdenshistorien, er dog langt fra typisk for tidens dannede kredse; Grundtvigs bibel- og historiesyn er langt mere kirkeligt og konservativt end fx. H. N. Clausens. Derfor kan han ikke uden videre betragtes som talsmand for en sækulariseret tankegang.

I forbindelse hermed endnu nogle ord om Grundtvigs *kirkehistorie*, især »Kirke-Spejl«, som Thaning også synes at ville »sækularisere«. Grundtvig står her, hævdes det, som digter og historiker uden for kirken og påpeger dens forkyndelses rent menneskelige forudsætninger (s. 696f). Men emnet er »den kristne Tros og Menigheds« historie (U. S. X, 92), og Grundtvig taler derom som en »kristelig boglærd med Aandens Syn og Aandens Hjælp« (X, 83) for »oplyste kristne« (X, 91) og derfor både »opbyggeligt« og »oplysende« (X, 193). Han vil ikke på pietistisk-sværmerisk vis skrive om et »saakaldt kristeligt Liv«, for det indre Kristusliv er skjult, men han vil skildre ordets historie, nemlig trosbekendelsens ord, der afføder en tilsvarende forkyndelse, bekendelse og lovsang, hvorved menigheden får »en sikrere og klarere Historie end noget Verdens-Folk« (X, 91, 97ff). Kun derved bliver det »en kristelig Kirke-Historie« (X, 93). Forbilledet er, som Grundtvig udtrykkelig skriver, Johs. Evangeliet, der drejede sig om Herrens taler, og Apostlenes Gerninger, som handlede om apostlenes forkyndelse, og det er skildringen i Apostlenes Gerninger, han nu vil fortsætte (X, 83f, 99f)¹¹. — Så hvis Thaning vil hævde, at Grundtvig her skriver som en digter og historiker uden for kirken, må han hævde det samme om det ny testaments forfattere!

Til nærmere belysning af forholdet mellem »det kristelige« og »det menneskelige« skal jeg til sidst fremdrage »*Stats-Kirken upartisk betragtet*« (1834). Vi er her ved noget meget centralt, for hovedsynspunktet for Thanings opfattelse af

¹¹) Fremhævelsen af, at kirkens historie er ordets historie, er ikke blot en understregning af kirkens »usynlighed«, men også af dens åbenbare »kendelighed« i verden, et begreb, som ikke er kommet til sin ret i Thanings fremstilling. Tankegangen svarer ganske til afhandlingen om kirkehistorien fra 1847, hvor Grundtvig tager afstand fra den gængse sondring mellem den synlige og usynlige kirke og understreger, at menigheden er et virkeligt folk; det gælder kun om at »betragte Sagen i Vorherres Lys« og dristigt fortsætte Apostlenes Gerninger, der også her er kirkehistoriens »uforbederlige Begyndelse« (V. U. V, 233 ff.).

»den afklarede Grundtvig« er jo, at han efter 1832 gennemførte en skarp adskillelse af det kristelige og det menneskelige og dermed betonedede det menneskeliges selvstændige betydning og uafhængighed af kristendommen: den skal ikke være »oplysningens og samfundslivets kilde«, den der »redder kulturen fra opløsning« (481). Efter Thanings mening er denne sondring grundlaget for »Stats-Kirken upartisk betragtet«, også for det her fremsatte syn på forholdet mellem kirke og kultur (s. 487 og 489). — Det er rigtigt, at Grundtvig også her vil betragte sagen »upartisk«, fra statens og historiens synspunkt, og at det især er kristendommens *kulturelle* virkninger, han interesserer sig for. Men for det første sonderer han ikke skarpt mellem tro og anskuelse, som han forsøgte i Nordens Mythologi; det drejer sig netop om *fædrene-troens* kulturelle betydning, den tro, som Grundtvig selv bekender sig til. For det andet tillægger han fædrenetroen en helt *afgørende betydning* for det borgerlige og folkelige liv.

Tankegangen er den, at ethvert folk står og falder med sin religion. De gamle græske og romerske samfund blomstrede, sålænge deres religion gjorde det, men gik i opløsning ved folketroens forfald (V. U. III, 321 f). Den kristne tro har spillet samme rolle for kristenhedens stater, men den må dog *ikke* — som Thaning synes tilbøjelig til¹² — »skæres over een Kam« med de gamle religioner, for den har udrettet større ting; desuden er den ikke et hjemmegroet hjernesvind som grækernes og romernes fædrenetro, selv om den — skønt oprindelig »en fremmed Gjæst« — virkelig har slået rod hos os og derfor kan kaldes vor »*Fæderne-Tro*« (III, 323). Den kristne tros første, næsten overnaturlige heltegering var hos os udviklingen af »Folke-Livet og det

¹²⁾ Jfr. Thanings karakteristik s. 489: Grundtvig betoner her de religiøse anskuelsers borgerlige betydning »og derfor også kristendommens betydning« for folkelivet. Det forholder sig omvendt: folketroen er nok en parallel, men det er kristendommens langt større kraft og betydning, som skal fremhæves.

Borgerlige Selskab . . . under Valdemarerne«, hvortil svarede lignende bedrifter hos andre folk, hos hvem kristendommen også blev »det Religiøse Element i et langt mere udviklet og prydet Borger-Liv, end de ved Hjælp af deres Arilds-Tro havde ført«. Den anden heltegerning var den kristne tros »mageløse« virkning ved reformationen, da der efter en tid præget af kristeligt og borgerligt forfald fulgte en »vidunderlig Oplivelse« af fædrenetroen og en tilsvarende fornyelse af stat og skole (III, 323f). — Men nu er situationen kritisk, efter at det 18. århundrede har udviklet ligegyldighed for fædrenetroen samt selvklogskab og selvrådighed. Det var den af disse kilder udspringende falske oplysning, der opløste oldtidens berømte stater, og alle kristenhedens stater trues nu af de samme farer (III, 324f, 350). Da Grundtvig ikke mener, at den nordiske gudetro kan genoplives, endnu mindre at filosoffernes grublerier (der i Norden vil svare til vore hedenske fædres anskuelse, III, 341) kan træde i fædrenetroens sted, må han enten opgive sit håb om folkelivets kraftige fortsættelse eller knytte det til håbet om at fædrenetroen, der har oplivet alle hans anskuelse, ønsker og kræfter, vil »gjøre sin tredje Helte-Gjerning til Gjenfødelse af Borgerliv og folkelig Vidskab« (III, 325). Det er den, der nu skal redde samfundet og kulturen fra opløsning!

Det er derfor, Grundtvig nu også fra et »borgerligt« synspunkt¹³ går ind for en fri statskirke med en fri virkekreds for *fædrenetroen*. Vægten ligger på det sidste, ikke på »den borgerlige indretning« forstået som en *almindelig* religionsanstalt; for uden fædrenetroen ville statskirken blive »det tommeste Skuespil-Huus i Landet« og sikkert helt afskaffet (III, 326, 346). »Fædrene-Troen« [vil] altid skjænke Staten sine bedste, flittigste, troeste og lydige Borgere«; men udskilt fra statskirken ville den tabe næsten hele sin borgerlige og videnskabelige indflydelse (III, 325, 334, 350f).

¹³) De tilgrundliggende *kirkelige* synspunkter er omtalt her s. 581 f.

Den har nemlig det store fortrin for enhver hedensk folketro, at den avler en tilsvarende oplysning, der ikke er selv-klog og selvrådig, men beskeden og historisk (III, 350f). En sådan oplysning vil staten foranledige, når den beholder fædrenetroens præster i statskirken og ved frihed for afvigende meninger nøder dem til at være på deres post (III, 352). Altså: det er disse *præster*, der skal føre an, ægget ved stadig strid med andre »Skrift-Kloge«; folkeoplysningen skal bygge på *bibelen*, som fra statens synspunkt i hvert fald udmærker sig ved dens rige historiske stof, sædelære og gudstro (III, 353)¹⁴; i den folkelige højskole, som Grundtvig foreslår, vil »*Bibelske Skrift-Kloge*« være nødvendige for at give oplysningen et religiøst præg (III, 354); desuden vil fædrenetroen udvikle en universalhistorisk oplysning til *troens eget forsvar* og den hellige skrifs oplysning (III, 352), og striden om skriftfortolkningen vil fremme en universel videnskabelighed, som også skal gå fra universitetet gennem *præsterne* ud til folket! (III, 354f).

Man må dog vist sige, at Grundtvig tillægger kristendommen, præsterne, bibelen og teologien større kulturel betydning, end man skulle vente af en talsmand for et sækulariseret kultursyn. Kirkeligt set er troen noget klart og bestemt — nemlig siden 1825 — men når det gælder dens virkninger, skelner han ingenlunde skarpt mellem tro og anskuelse, kristendom og samfundsliv. Det er tværtimod den kristne tros virksomhed, der »indslutter det Borgerlige Selskabs og Menneske-Udviklingens *eneste velgrundede Haab*« (III, 325).

Men i Thanings omtale af dette skrift findes ingen an-

¹⁴) Undervisningen kan knyttes til »Natur-Religionens Hoved-Sandheder« om en almægtig, retfærdig og nådig Gud; men det er næppe tanken, at den ikke må være »kristelig« (s. 494), for det fremhæves, at bibelen vil blive fortolket højst forskelligt »med Hensyn paa Fæderne-Troen«; og *dens* tilhængere vil naturligvis ikke nøjes med »Natur-Religionen«.

tydning af afstandtagen fra disse tanker¹⁵. Og det er så meget mere mærkeligt, som han andetsteds *kritiserer tilsvarende udtalelser* af Grundtvig. Kun nogle eksempler: S. 475 bringer Thaning nogle citater fra 1831 om, at kristendommen opelsker borgerlige dyder og skaber gode, flittige, rolige borgere og trofaste undersåtter. Det er næsten ordret det samme, som jeg har citeret fra 1834; men i 1831 er det efter Thanings mening udtryk for en forkastelig syntesetankegang, der udspringer af »højkirkelig bodskristendom« (jfr. s. 67 og 763f). — If. s. 640 hævder Grundtvig 1851, at de kristne vil gribe »kiærligt, kiækt og klogt« ind i borgerlivet, og at kristendommen kan skabe »et himmelsk Borgerliv paa Jorden«. Herom hedder det, at Grundtvig mod sin sædvane og grundtankegang er blevet »ført (forført!) til at hævde kristendommens politiske betydning. Men i 1834 fremhævede han jo lige så stærkt dens betydning for »Borgerlivet«. — S. 712f citeres nogle udtalelser fra 1864 om, at »det Folkelige Oplysnings-Værk« kræver gensidig vekselvirkning mellem menighed og folk. Denne opfattelse undskylder Thaning med henvisning til den truende krig, der fik Grundtvig til midlertidigt at mobilisere menigheden. Den bryder dog »den klare linie« fra 1832, hvorefter kristendommen ikke er en forudsætning for folkelivet, og fører if. s. 732 til »en noget uklar samarbejdstanke«.

¹⁵) Se især s. 489 ff. Thaning lægger vægt på, at Grundtvig kun taler som »privatmand«, støttet af empiriske argumenter. Det er rigtigt, at Grundtvig ikke vil påtvinge andre sin anskuelse, fx. ved skriftbeviser; han ved, at folket ikke som helhed er kristent. Men både ud fra troens, historiens og statsklogskabens synspunkt hævder han klart kristendommens *nodvendighed* for samfundslivet. Skønt det i og for sig er to forskellige ting, er fædrenetroen dog en betingelse for den rette, historiske oplysning, og det er de troende præster, der skal inspirere den. Og selv hvor Grundtvig lægger vægt på »Kappe-Lysten« mellem de kirkelige partier og dermed de clausenske præsters betydning, er det fælles formål »en virkelig bibelsk og frugtbar Folke-Undervisning« (III, 354). Folkeoplysningen er endnu ikke blevet et selvstændigt folkeligt område som senere i højskoleskrifterne.

Men den findes jo også i det kanoniserede skrift fra 1834! — Fra 1860erne fremdrager Thaning s. 716f et efter hans mening mærkeligt fragment, der nærmer sig »en esoterisk opfattelse«, idet det her kun er kristendommen, som kan fremkalde en sand »menneske-historisk« oplysning. Men det var jo netop hovedtanken i 1834, det, der var kristendommens fortrin for enhver hedensk folketro (III, 351)!

I hvert fald ville Thaning have stået stærkere, hvis han ikke havde lagt hele vægten på en eengangsomvendelse i 1832, men havde hævdet, at omvendelsen til menneskelivet først virkelig gennemførtes senere, nemlig i *skole-skrifterne* og dermed beslægtede afhandlinger og foredrag. For her gør Grundtvig alvor af, at »Kirke-Tiden i borgerlig Forstand er saa godt som ganske forbi« og afløst af en »Skole-Tid« (V. U. IV, 164); her kan man — i reglen — med rette hævde, at »kristendommens betydning for folkelivet skal primært reduceres« (s. 390). Højskolens eneste øjemed er »at vække, nære og oplyse det Menneske-Liv, man hos den *danske* Ungdom tør og må forudsætte« (s. 410f), og oplysningens grundlag er ikke bibelen, men historien, ikke den kristne fædrenetro, men fædrenes folketro og deres gamle ordsprog, billedsprog og fortællinger (jfr. s. 414). — Hertil svarer desuden den hyppige understregning af, at det menneskelige og folkelige liv er en *forudsætning* for kristendommen, nødvendig, men dog uafhængig af kristendommen, så at sige givet på forhånd. I disse sammenhænge mærker man ofte det før omtalte oprørske element hos Grundtvig, rettet mod kirkelig herskesyge; han kan her blive helt antiklerikal, når han angriber præster og teologer og forsvarer det naturlige menneskeliv¹⁶.

¹⁶) Angreb på »den herskende Kirke« findes også i »Stats-Kirken up. betr.«, men ikke desto mindre fremhæves kirkens og kristendommens betydning for folkelivet stærkt. Derimod er det nok karakteristisk, at da Grundtvig i 1851 vender tilbage til spørgsmålet om kirkeinstitutionen, er det ikke fædrenetroen, men folketroen og »det Folkelige«, han lægger vægt på (se V. U. V, 387 ff.). — På den anden side må det ikke overses,

Men konsekvent er han ikke. Indimellem findes de stærke udtalelser om kristendommens eller menighedens betydning for menneske- og folkelivet, hvorpå jeg allerede har givet eksempler, eller om »den kristelige menneskelighed« som den eneste sande, hvorefter den hedenske kun er en skygge (s. 410, 547, jfr. 641). Det bibelske menneskesyn er stadig den principielle baggrund både for den folkelige livsoplysning (jfr. s. 397f) og for historiesynet (som allerede påvist); og det folkelige arbejde opfattes ofte som en nødvendig *forberedelse* til kristendommen (se fx. s. 414), som en Johannes Døbergering, der jo beredte vejen for Jesus (fx. s. 620f). Svarende hertil ser Grundtvig ofte det menneskelige og folkelige liv ikke blot som en forudsætning for, men som et *forstadium* til kristendommen, fx. når han hævder, at der virkelig følger eller vil følge en kristelig oplivelse med den folkelige (s. 556, 617, 651 note 8, 710, V. U. V, 254ff); at folket virkelig på ny vil blive kristeligt, når præsterne bliver folkelige (V. U. V, 392); og når han profeterer, at ethvert sandt menneske virkelig vil blive en kristen (s. 460f, 612f, jfr. 618). Det menneskelige bliver dermed noget mere end en betingelse, det fører virkelig til kristendommen¹⁷.

Min konklusion bliver da, at selve »adskillelsen af det menneskelige og det kristelige«, der er Thanings yndlings-

at afvisningen af kirkelig herskesyge ofte er *kirkeligt* motiveret, således når han i 1834 kræver frihed for fædreneroen, og når han i sine skolebetragtninger angriber den offentlige, »påtvungne« kristendomsundervisning (jfr. breve II, 315 ff.).

¹⁷⁾ For nemheds skyld har jeg så vidt muligt henvist til Thanings Grundtvigcitater, skønt de overalt ledsages af fortolkninger og forklaringer, som — tit på overraskende måde — søger at bringe dem i overensstemmelse med værkets tese. Jeg har i det foregående taget hensyn til Thanings synspunkter, men en nøjere drøftelse vil her føre for vidt; jeg skal kun bemærke, at når de sammenholdes med teksterne og beslægtede udtalelser, virker de efter mit skøn ikke overbevisende. På den anden side må det altså anerkendes, at Thaning også inddrager tekster, som egentlig strider mod hans tese; trods bredden vil netop den kritiske læser påskønne hans udførlige referater og citater.

udtryk, ikke er særlig træffende som en sammenfatning af »den afklarede Grundtvigs« opfattelse. I sig selv er det temmelig intetsigende; for også bodskristendommen må vel siges at adskille det menneskelige og kristelige, og det samme gælder den profane kultur, blot med modsat tendens. Adskillelsen får først sin rette betydning, når man fastholder, at Grundtvig samtidig holder de to faktorer tæt sammen, så at han også kan hævde, at der er »den allernøjeste sammenhæng« imellem dem (s. 652, V. U. VI, 420). Grundtvig vil på een gang hævde sammenhængen og skellet mellem det menneskelige og kristelige; men det sker med vekslende betoning og forskydninger i tankegangen, som ikke kommer til deres ret i Thanings fremstilling. Ordet *vekselvirkning*, som Grundtvig ofte bruger om dette og lignende forhold (jfr. fx. s. 382f, 619, V. U. V, 255, 389, VI, 186), er for så vidt mere træffende, fordi det på een gang udtrykker faktorernes selvstændighed og den gensidige påvirkning. Men ordet må hverken forstås som en fuldt dækkende generalnævner eller som en endelig løsning; det drejede sig om, hvad Grundtvig kaldte et »levende« forhold, og endda mere spændingsfyldt og dialektisk, mere fyldt af modsigelser, end de enkelte setninger og slagord lader ane. Grundtvigs mange og aldrig afsluttede spekulationer over det viser jo netop, at det i grunden vedblev at være et åbent spørgsmål.

*

Der var også andre punkter, jeg gerne ville have taget op, men som jeg her kun kan antyde. Da jeg selv har beskæftiget mig en del med vækkelsernes historie, er der grund til at bemærke, at Thanings forsøg på at skille Grundtvig fra *de vakte kredse* og »grundtvigianerne« ikke stemmer med min opfattelse af dette forhold (se fx. s. 502 ff). Grundtvig var altid modstander af pietisme og gudelige forsamlinger; men det var dog først og fremmest de »opvakte« lægmandskredse, teologer og præster, der sluttede sig til ham¹⁸, og når de

ikke trådte aggressivt-pietistisk op, godkendte Grundtvig dem faktisk som sine »Troes-Forvandrede«; siden 1830erne talte han stadig om den kirkelige vækkelse som et oplivende tegn. Thaning overdriper også langt forskellen i meninger; de toneangivende grundtvigske ordførere stod i en menneskealder i nær forbindelse med ham og prægedes mere og mere af hans anskuelser og hele dominerende personlighed. Og Grundtvig sluttede sig selv stadig nærmere til sin vennekreds; i 1860erne var han centrum i et »vennelag«, som han ikke blot anså for et særligt kristeligt fællesskab, men var tilbøjelig til at identificere med »Herrens Frimenighed«¹⁹.

Vigtigere er det, at Thaning efter min opfattelse mis-kender betydningen af Grundtvigs *kirkelige tanker*, der også havde stor indflydelse på hans menneskesyn. Man får det indtryk, at hans kirkelige virksomhed efter 1832 kun spillede en sekundær rolle, som ganske overskyggedes af hans folkelige indsats. Dette var ingenlunde Grundtvigs egen opfattelse, og allerede et blik på hans omfattende kirkelige forfatterskab efter 1832 vil vise, at det heller ikke var tilfældet²⁰. M.h.t. selve fremstillingen af Grundtvigs

¹⁸⁾ Jfr. fx. Kaj Baago: Vækkelse og kirkeliv i København og omegn, 1960, 144 ff., Skat Arildsen: Studier i Vartov Menigheds og Kirkes Historie, Hist. Meddelelser om København, 3 III, 521 ff.

¹⁹⁾ Jfr. min artikel om vennemødetiden i Dansk Udsyn, 1964, nr. 2.

²⁰⁾ S. 486 refereres således en udtalelse i »Stats-Kirken up. betr.«, der viser, at Grundtvig i øjeblikket er træt af »kirkesagen« og længes efter at tage fat på »den Nordiske Oplysning«. Thaning griber straks dette: »det er hans opus proprium«; efter 1832 har han egentlig ikke lyst til at beskæftige sig med kirkelige spørgsmål. Men i det samme skrift betoner Grundtvig selv, at han har været »begeistret for begge Dele snart i en heel Menneske-Alder« (både fædrenetoen og folkelivet, V. U. III, 324); og denne forståelse af hans virksomheds dobbelte sigte kommer også til orde i hans senere år. Man får dog ofte indtryk af, at han lægger hovedvægten på sin kirkelige gerning. I 1835 tilråder han fx. en præsteven »Deeltagelse i Fædrelandets Vee og Vel« med den begrundelse, at »vi troende Præster« nok har mange hindringer i »vort verdslige Mundværk«, men kan dog med »vor Herre i Baghaanden« »til Tid og Sted tage en lille Haand i med det »fremmede Arbeide«, som Han ogsaa besorger«, da for-

kirkelige syn efter 1832 har jeg navnlig to indvendinger. For det første kan jeg ikke se, at Grundtvig nogen sinde definitivt brød med det, som Thaning kalder hans bodskristendom. Selv om det trådte i baggrunden og til dels antog andre former, var det vedvarende et element i hans kristendomssyn. Hans »bodskristendom« havde aldrig været vendt mod »skaberværket«, men mod menneskelig »selvklogskab« og »verdslig visdom«; og den var derfor ikke ganske uforenelig med hans senere menneskesyn. — For det andet finder jeg, at Thanings aktualiserende, eksistens-teologiske fortolkning af Grundtvigs forkyndelse og teologi fortegner væsentlige sider af hans kirkelige syn, som ikke let lader sig »afmytologisere«: hans konkrete opfattelse af kirken som et særligt, »kendeligt« folk, hans forståelse af kristenlivet som et virkeligt, fremvoksende liv, der fødes ved dåben og næres ved nadveren, hans frelseshistoriske og eskatologiske tankegang m.m.²¹. Jeg anerkender det værdifulde i forsøget på at oversætte Grundtvigs begreber til moderne tankegang; men der er forskelle, som ikke må overses; og en sådan oversættelse forudsætter en klar opfattelse af begrebernes betydning i deres oprindelige sammenhæng, kort sagt en erkendelse af den historiske afstand. Det er forståeligt og fuldt legitimt, at Thaning søger at fremdrage »den levende Grundtvig«, men en afhandling af denne art må dog i første række tilstræbe at give et korrekt billede af »den historiske Grundtvig«.

Men jeg vil nu ikke fremføre flere indvendinger. Jeg må tværtimod til slut betone, at mine »antiteser« jo faktisk er

synet og Helligånden i grunden er det samme (brev til G. Busck, udg. 1878, 21/11 1835). Et brev fra 1842 viser, at det nu er verdenshistorien, han er træt af; han længes efter at »faae fat paa *Kirkens* Historie, som jeg altid har tænkt, var Hoved-Bogen, jeg skulde skrive«; men han måtte først »skille Avnerne fra Kornet« gennem sin verdenshistorie (sst., 26/7 1842). — Grundtvig er ikke nem at styre!

²¹) I Højskolebladet 1964, s. 293 f. har jeg givet en kort redegørelse for mine indvendinger vedr. dette punkt.

inspireret af Thanings tese og hele det imponerende arbejde, som er nedlagt i hans afhandling. Den har gjort det muligt, at vi nu bedre kan få hold på den modne Grundtvigs omfattende produktion og begrebsverden; og den læser, der holder ud til enden — hvad værket fortjener — får derved et levende og tankevækkende indtryk af Grundtvigs forfatterskab lige fra 1830 til de sidste år. Et bestemt hovedsynspunkt er gennemført med stor energi; efter min mening presses det for hårdt, men afhandlingen har dog godtgjort, at tiden omkring 1832 betegner et vigtigt vendepunkt i Grundtvigs liv; og ved den nærmere udfoldelse af denne tese har Thaning ført Grundtvigforskningen et langt skridt videre frem. Hans skarpt formulerede anskuelser vil vække modsigelse, men de vil utvivlsomt — sammen med de mange uomtvisteligt værdifulde forskningsresultater — befordre den fortsatte drøftelse og det fortsatte studium af Grundtvigs tankeverden.

1964
En oversigt
ved Carl Trock.

Naturligvis samlede kirkeminister Bodil Kochs nytårsbetragtninger over kirkens forhold og bebudelsen af reformkommissioner stor opmærksomhed. Interessen slap ikke de emner, selv om andet også kom på dagsordenen i årets løb.

Der var forventninger, men også usikkerhed og skepsis. Dansk Kirketidendes redaktør, pastor P. Riemann — der ellers voldsomt var draget til felts mod ønsker om en reformkommission, han frygtede kirkeforfatning (DKt 42) — fandt, at en strukturkommission »ikke kan skade«, og m. h. t. præsteuddannelsen var reformer ventet med længsel (KD 3/1). Men der var skepsis¹. I en omtale af strukturproblemerne (behandlet i »Dansk Kirkeliv«) hedder

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt = Dansk Kirketidende; Ft = Folketingstidende; IMT = Indre Missions Tidende; JyPo = Jyllands-Posten; KD = Kristeligt Dagblad; KP = Kristeligt Pressebureaus udsendelser; MrBl = Menighedsrådenes Blad; PrfBl = Præsteforeningens Blad; Sjt = Sjællands Tidende; AAST = Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, når det ikke er 1964.

¹) Det skønt de grundtvigske selv moder beslægtede problemer (jfr. her p. 191 f.). »Der synes gennemgående ikke at være behov for det grundtvigske i byerne« (Birkedal Nielsen, DKt 424), og på landet måtte de foretage en frontforkortelse ved sammenslutningen af De danske Ungdomsforeninger og De danske Gymnastikforeninger — »et forsøg på at redde hvad reddes kan for det endelige skibbrud« (Riemann, DKt 306 f.). Valg- og frimenighederne må stadig afgive flere og flere præster til sognemenighederne og har svært ved at finde afløserne.

det: »Selvfølgelig skal den kristne kirke på jorden tude med de ulve — effektiviteten, succes'en, reklamen — som den er iblandt«. Men megen aktivitet sker på bekostning af det, »som dog først og fremmest er kirkens opgave: besindelsen, fordybelsen, meditationen« (DKt 490, 370 f., dog 290 f.). Heller ikke sognepræst Paul Knudsen ville være for optaget af, hvad kirken skal gøre for at »følge med«. Der var i stedet grund til at besinde sig på, hvad kirke er, og at se, at vi har »en kirkeordning, der ikke findes bedre nogetsteds« (Vartovbogen 76 ff., jfr. Birkedal Nielsen, *ibid.* 139 f., Østergaard-Nielsen, Sjt 25/1).

I en årsoversigt i Indre Missions kalender »Det nye år« blev der ikke ofret mange ord på kirkeministerens tanker. Og i Indre Missions Tidende fik ministeren vel tak — »der var såvist brug for de spændende ting« — sammen med bekymringer for øget »regereri« i kirken, som også kunne få folk til at slå sig til ro og tro, at der blev sørget for alt (Henrik Christiansen, IMT 83, jfr. 403). På forespørgsel fandt IMs formand, Kr. Friis det »udmærket med en drøftelse af kirkens hele struktur«, især hvis der kom en sognemedhjælperordning (KD 3/1). Det viste sig også siden, at IM selv måtte igang med principielle drøftelser af hele sit arbejde (KD 4/12, 11/12).

Andre steder var forventningerne mere udtalt, blandt andet i Menighedsrådenes Blad, hvor der dog tilføjedes: »at der bør udvises nogen varsomhed m. h. t. forsøg på at gennemføre alt for radikale ændringer af vor kirkes struktur« (23 f.). Nu var der jo også, som biskop Westergaard Madsen skrev, taget fat »med en næsten visionær kraft og dynamisk sigte«, som nok kunne tage vejret fra mange. Men de tanker, der var udtrykt i nytårsartiklen var »eksponent for en levende overvejelse i vor kirke af dens opgaver i dagens samfund.« En grundtvigsk kollega havde da også sagt biskoppen, at hvis han havde været grundtvigianer, ville han sige, at ministeren »ligesom Heimdal hører græsset gro« (Berl. Tid. 12/1). Så kunne

vurderingerne svinge meget. Lige fra at man begyndte 10 år for tidligt (biskop Baun, KD 3/1) til, at det var 100 år for sent (biskop Høirup, KP 24/11).

Så kom da også snart fra næsten alle sider gammelkendte eller nye ønsker om ændringer: Menighedsrådene (MrBl 23 f., 103, 106, 108), kirkens funktionærer (KD 17/1), ungdomsorganisationerne (se især KD jan.—febr., samt 31/3) og de kirkelige institutioner (KD 21/7, 22/8, KP 24/11, Fra Menighedsplejen 45, jfr. Jørgen Bøgh, KD 2—3/1, AAST 3—4/7, Religionslæreren 73)².

Kirkeministeriet pålagde da også »strukturkommissionen« mange opgaver. Det henstillede — uden dermed at begrænse arbejdsområdet — til kommissionens formand, biskop Westergaard Madsen, at følgende spørgsmål blev taget op på baggrund »af tidens udvikling og den rivende ændring af samfundets struktur«: 1) en rimeligere fordeling af præsternes arbejdskraft, 2) om der bør indføres specialpræster til supplerung af den gamle sogneinddeling, som ministeriet »finder det rigtigt« at opretholde, 3) en sogne-medhjælperordning, 4) om lægfolk i større omfang kan drages ind i kirkeligt arbejde, 5) om folkekirkens økonomiske ordning er tidssvarende, 6—8) forholdet til det frivillige kirkelige arbejde, til det mellemkirkelige arbejde og til valgmenighederne.

²) Jfr. også Kirkefondets overvejelser og initiativer fra 15. april-udvalget vedr. præsteuddannelsen, byarbejde, reklame m. v. (årbog 39 ff., 46 ff.). Om arbejdsdeling mellem bypræster, se Fyns Tid. 7/6. Overvejelser om miljøpræster, bl. a. KP 29/9, Dansk Kirkeliv 78 ff. — Det samlende arbejde rundt om i stifterne udbygges; der meldes om flere præstekursus, velbesøgte stiftsmøder og udvidede landemoder. Sidst fik Ribe sit stiftsblad og i Århus samledes bisp og provster en ekstra gang til drøftelse af tidens kirkelige problemer, det levnedes landemodet ikke tid til. — I Ålborg stift vil biskop Erik Jensen oparbejde ansvarlighed for et større område, et provsti eller lignende, så præsterne drøfter problemerne der og hjælper hinanden med at løse dem. De »synes fremtidig at få en løsere tilknytning til sognene, og det kan de passende vænne sig gradvist« (AASt 25/9).

Kunne så mange emner ordnes, blev det ikke bare ord, omend måske kloge ord, spurgte biskop Erik Jensen (Berl.Tid. 9/8, jfr. Johs. Müller, KP 2/6). Og er der ikke i folkekirken to så helt forskellige synspunkter, at man ikke kan enes om reformer, føjede sognepræst Johs. V. Sørensen til (Vendsyssel Tid. 11/7). Den tidl. kirkeminister Jens Sønderup — som i øvrigt var ængstelig for, at ændringerne skulle gøre kirken fremmed for de ældre — formanede sin efterfølger: Kan hænde, at her sættes kræfter »i bevægelse, som det senere kan være svært nok at styre« (KD 27/10).

Kommissionen kom ud i strid modvind, inden den kom igang. Det skyldtes sammensætningen. — Når man ser den, må man spørge sig, om vi lever i et demokratisk samfund eller under enevælden, sagde sognepræst dr. Lerfeldt (KD 16/9). Kristeligt Dagblad, som havde tilbageholdt kritik, måtte give ham ret: Arbejdet fik en skæv start; flertallet i kommissionen var skåret over samme folkekirkelige læst, ministerens egen. Højrefløjen i kirken var ikke repræsenteret (KD 17/9, jfr. bl. a. Reformatio 91). Kritikken blev også taget til følge, men året gik til ende og kommissionen var igang, før det skete.

Kirkens ydre rammer.

Nu var kirkeministerens planer ikke udtømt alene med den kommission, der blev nedsat 3 andre. En kommission (med politisk repræsentation og med kontorchef Arne Truelsen som formand) skal tage sig af de problemer, som finansieringen af kirkebyggeriet rejser. Biskop Westergaard Madsen blev formand for endnu en kommission, om pastoralseminariets forhold. Biskop Schiøler blev formand for den sidste, der skal gennemgå kirkens administration.

Kirkebyggeriet er næsten gået helt i stå. Det har betydning på flere måder, det bremser samtidig oprettelsen af

nye embeder ifølge hidtidig praksis. Det hindrer igen overflytning af præster til byerne, hvis de ellers vil flytte derind? (IMT 567). Ministeriet fik da også opfordringer til at ændre sin praksis (PrfBl 27, Sjt 14/11), ja langt videregående krav syntes at vinde frem. I stedet for at prøve at spare præster på landet, bør der oprettes langt flere embeder i byerne, så der bliver en præst for hver 2.000 indb., foreslog biskop Høirup. Det større udbud skal nok kalde flere præster frem, tilsvarende gik det for skolens vedkommende (AASt 29/12 1963, jfr. JyPo 21/3, PrfBl 92, 846, 848)³. Men de problemer der da melder sig for kirkebyggeriet berørtes næsten ikke, og de er allerede overvældende.

Kun ét ordinært kirkebyggeri er igang, i Århus bygges Langenæs kirke. I hovedstadsområdet er to selvbyggerkirker under opførelse, og her indviedes to vandrekirker (Avedøre, Vigerslev; om planer om flyttelige kirker i Ålborg stift, se KD 25/3, 10/9). Sker der ikke nogen ændring, da må vi erkende, »at statens folkekirkelige favntag er blevet et kvælertag«, hed det på Kirkefondets årsmøde (årbog 34 ff.)⁴. — Et lyspunkt var der dog,

³) Der var i 1964 en afgang fra præstegerningen på 65 (dødsfald og afskedigelser), mens der oprettedes 2 nye embeder. Det modsvarede af: 20 teol. kandidater, 4¹/₂ embede indvundne ved sognesammenlægninger og 3 lægfolk, der blev præster (PrfBl 621; 869, 914; tilladelse givet til at søge præsteembede, se PrfBl 304, 382, 402, 725, 790, 932). Hertil kom dog en særlig stor tilgang fra valg- og frimenigheder, kirkelige organisationer, ydre mission og seminarier, en tilgang der nok vil udjævnes noget ved tilsv. afgang. De grundtvigske menigheder klarede sig dog i flere tilfælde med ikke-teologer. — Til det teol. studium meldte der sig 84, heraf 22 kvinder. — Bisperne om præstemangelen, se KD 17/11; præsteforeningens ængstelse for ikke-teologer, se PrfBl 29 og 504, 867, 881, 912, 929 (Magleby-sagen).

⁴) I eget navn begyndte Kirkefondets formand, direktør Højsgaard en kirkelig aktion for at skaffe billige boliger til unge. Kristeligt Dagblad bakkede kraftigt sagen op, Menighedsplejerne og »Kirkefondets bestyrelsesmedlemmer« støttede, men snart blev der stille om sagen

at der i Gladsakse (Lunde-Hyldegård) kan bygges en kirke udover den kvota, der er afsat til kirkebyggeri. Ministeren tog Kirkefondets henvendelse op (jfr. her p. 410 f.) og fik gennemført en lov for denne kirke alene. Den opføres samtidig med hele kvarteret — hvad der er »uomgængeligt nødvendigt« — og betales helt ved lån, der tilbagebetales over den kirkelige ligning. I Folketinget udtalte Bodil Koch, at hun ikke havde tænkt sig at forlade det princip for finansieringen, som er udtrykt i loven fra 1956, blot at supplere det, så der ved kirkebyggeriet »ligesom bliver to strenge at spille på«. Det var dog blevet nødvendigt med almindelig ændring, idet de høje byggeomkostninger gør det mere og mere vanskeligt for de private komitéer at skaffe de nødvendige midler (Ft 3164 f., 3622 ff., 4412, 4551, Till. A 1069, B 575, C 337)⁵.

Endnu et forhold giver baggrunden for den kommission, som skal behandle kirkebyggeriets problemer — helst så hurtigt at der i folketingssamlingen 1964/65 kan fremsættes et lovforslag. — Menighedsrådene rejste på deres årsmøde ønsket om, at de får ret og pligt til at sørge for

(KD 11—12/3, 24/3, 14/4, 15/5, Berl. Tid. 5/4). Om grundtvigsk støtte og modvilje mod den »kirkelige filantropi« og dens formodede motiver, se DKt 150, 185 og Højskolebladet 257.

⁵) Der var velvilje overfor kirken og ministeren ved 1. beh. Lejligheden til en principiel drøftelse blev næsten ikke benyttet, kun den konservative ordfører, pastor Gottschalck-Hansen berørte fremtiden: Han var betænkelig ved, at statsstøtten faldt bort, »det er nu engang grundlovsfæstet, at staten skal være med i billedet«. Faldt den bort, så kunne den kirkelige ligning blive så høj, »at folk siger: vi har ikke råd til at være medlem af folkekirken«. Det var heller ikke nødvendigt, at den gjorde det, for velfærdsstaten var ikke karrig på andre områder, der tangerer kirkens, og den ville næppe heller være det her. Måske blev man så de »triste indsamlinger kvit«. — Ministeren og andre ordførere var ikke så ængstelige for ligningen i byerne, den forblev nok mindre tyngende end i de mindre landsogne. Hun fortsatte: Gjorde det egentlig noget at belaste den kirkelige ligning? Vi kunne da »få en ægte prøve på, om folkekirken er folkets kirke, altså om man vil betale de penge, det koster at have en levende og aktiv folkekirke«.

det nødvendige kirkebyggeri, og om at byggeriet i større omfang kan finansieres over den kirkelige ligning (MrBl 106, 141, jfr. spørgsmål, Ft 6084). Hvor meget kommer der ud af kommissionens arbejde? Biskop Erik Jensen venter sig »noget epokegørende nyt« (Berl. Tid. 9/8). Kirkefondet gik i hvert fald til arbejdet med fordomsfrihed. Bestyrelsen fandt, at frivilligheden hidtil har vist sig at være af stor værdi, og den svigter heller ikke i disse år. Men hvis udviklingen kommer dertil, »at staten anerkender sin pligt til på forsvarlig måde at dække folkekirkens behov for nye kirker, således at udgifterne dertil afholdes enten gennem statstilskud eller af den kirkelige ligning, vil Kirkefondet hilse denne udvikling med glæde« (årbog 43, jfr. KD 13/2, 26—27/8).

Menighedsrådene fik opfyldt deres længe nærrede ønske om en forhøjelse af *rådighedsbeløbet* (MrBl 24, 103). Skønt ministeren mente, »at de lokale myndigheders private rådighedsbeløb egentlig burde være lovgivningsmagten og ministeriet uvedkommende«, så stillede hun ikke forslag derom. Den »meget store ændring« måtte først overvejes i struktur- og forvaltningskommissionerne. Praksis for anvendelsen af midlerne blev uændret, og fortsat »under nøje kontrol« (Ft 3651 f., 4325 ff., 4411, 4550 f., Till. A 1599, C 339). — Selv fik ministeriet forhøjet sit rådighedsbeløb, men rigtignok også under kontrol. For Venstre blev betænkeligt, da ministeren antydede planer om en friere brug af pengene, ikke blot til deltagelse i mellemkirkeligt arbejde, men bl. a. også til en arkitektkonkurrence om selvbyggerkirker og til tekniske og kunstneriske eksperimenter vedrørende kirkebyggeri (Ft 4127 f., 4317 ff., Till. B 547, C 329).

Dernæst *præsteuddannelsen*. Lovforslaget om et efteruddannelsesinstitut (jfr. her p. 416) fik en let gang gennem Folketinget. Det ønskede dog lægfolk i bestyrelsen, og at præster udenfor folkekirken kan komme på »præstehøjskolen«, hvis der er plads (Ft 2505 f., 2586, Till. B 171,

C 123). Højskolen vil blive indrettet i lejede lokaler i hovedstadsområdet, indtil »Vatelunden« kan overtages (PrfBl 724). Det er endnu uvist, hvornår den kan komme igang. Men forstanderen er udpeget, det blev universitetsadjunkt, pastor Chr. Thodberg (KD 4/12, 12/12). — Næste skridt blev så udvalget om pastoralseminariet. Man håber, at det kan slutte sit arbejde til juni 1965 (KD 31/12).

Det udvalg, som skal tage sig af den *kirkelige administration*, kan synes at have fået den overkommeligste opgave (jfr. Erik Jensen, Berl. Tid. 9/8). Men det er ikke sikkert, at det kan nøjes med en tiltrængt rationalisering. Indenrigsministeren har planer om en central for personregistrering, det kan få følger for »kirkebøgerne« (om borgerlig modstand, se SjtT 3/12, Vejle Amts Folkeblad 3/12). Skal man glæde sig over de planer, eller gå imod dem? meningerne er stærkt delte (t. eks. Vendsyssel Tid. 11/7, DKt 370 f.).

Inden vi forlader kirkeministeriets domæne, må afskedigelsen af sognepræst *Harald Søbye* nævnes. Den advarsel, som han havde fået (jfr. her p. 417), hjalp ikke. Hans prædiken 2. påskedag (Søbye: »det skrappeste jeg endnu har sagt i kirken«, Politiken 31/3) førte til afskedigelse, med $\frac{2}{3}$'s pension. Det skete under offentlighedens fulde bevågenhed, men uden dens støtte til hans synspunkt, at sagen drejede sig om forkyndelsesfriheden i kirken⁶.

⁶) Ministeren gav sin motivering offentligt: Sagen drejede sig ikke om forkyndelsesfriheden men om, hvorvidt den »folkekirkelige ordning — den ydre ramme af love, vedtægter og anordninger« omkring den frie forkyndelse — skulle bestå. Kirkens »rammeordning betyder ikke, at den evangelisk-lutherske kirke i Danmark står for hvad som helst. Det gør den ikke, hverken hvad forkyndelse eller den ydre ordning angår«. Der måtte være »en kant«, her var den klart overskredet. Der var vist megen langmodighed, nu var afskedigelsen »rigtig, ja uundgåelig«, hvis folkekirken ikke skulle blive den »alt-tålende ... den latterlige« (Aktuelt 9/5). — Søbye fik kun spredt støtte udenfor sin

Omsider kom der en ordning af den gejstlige betjening af de militære værn. Det skete mere end 2 år efter, at det udvalg, som havde behandlet sagen, havde afgivet betænkning. I september kom kundgørelsen om *feltpræsteordningen*. En overgang var der nogen uro, idet forsvarsministeriet af økonomiske grunde overvejede en nedskæring (KD 25/2 ff.). Den ordning, der kom — »efter ubegribelig lang ventetid« — blev hilst med glæde (KD 11/9, PrfBl 793 ff.). I religionsfrihedens navn havde »Humanistisk Forbund« modarbejdet ordningen (KD 27/11 1963, Aktuelt 3/12 1963), nu samlede det interessen om, hvordan den skulle føres ud i livet: Soldaterne må ikke tvinges til gudstjenester. De skal komme helt frivilligt, ganske som i det civile liv. — Ministeriet overvejer igen.

Debatten om *kristendomsundervisningen* (jfr. her p. 405f.) fortsatte intenst. »Folkeskolen« fandt anledning til at gå mod ønsket om eksamen: Det vil ikke gengive skolen et kristeligt præg, blot kristelig staffage; faget står svagt, fordi det kristelige præg er ved at forsvinde fra hjem og

egen kreds (KD 4/4, 12/4, 16/5, Sjt 12/4, 27/5; jfr. dog Ekstrabladet 22/5). Præsteforeningen, grundtvigske fortalere for tålsomhed, ja en gejstlig partifælle fulgte ministeren. (Talefriheden er ikke krænket, det drejede sig om nogenlunde sømmelig optræden. Lad Søbyes intention, skræk for en borgerliggjort kirke, være rigtig. »I dette tilfælde kan det blot ikke undskyldte manden«, Jørgen Jensen PrfBl 295, DKt 227, 494, S. Birke i Sjt 20/5). — I sin bog »Råb det fra tagene« hævder Søbye, at han blev afskediget, fordi han ikke kunne tie om sandheden, nøjes med åndelig tågetale eller som levebrødspræst lade uret gælde for ret (64). Kirken har solgt Jesu ord for at få magt, penge og position (92). Hvis socialisterne vil være tro mod Jesu forkyndelse (»folkets mand og oprøreren fra Nazareth«), så kan de ikke længere nøjes med at undlade at gå i kirke (97), de må melde sig ud. De må nægte kirken deres penge, for de bliver brugt »til at opretholde et system, som [både] hindrer folket i at møde Jesu ord« og en retfærdig fordeling af goderne (98). Derfor begyndte Søbye »Den danske Frikirke« (KD 5/6, 4/8, 19/9). Den fik siden — med 150 medlemmer (KD 16/10) — navnet »Den evangelisk socialistiske Kirke«, og det blev igen til »Danmarks Frie Kirke«.

skole. Og eksamen kan måske genskabe ydre respekt for det, men det er ikke den kilde, som fornyer åndslivet (95). Flere lærere udtrykte betænkeligheder under den fortsatte diskussion, der gled ud, fordi formålet med undervisningen — kundskab eller forkyndelse — stod uafklaret (jfr. Folkeskolen og Realskolen). Heller ikke i dagspressen fandt eksamensønskerne forståelse (e. KD 28/1, 29/1, 10/2). De grundtvigske syntes tavse (jfr. dog KD 10/8), mens kravet fik støtte også fra kirkens venstre fløj (således prof. Sløk: Faget falder udenfor den stemning af eksamensmæssig alvor, der ellers behersker skolen; det er blevet et udmattende fag at undervise i, hvor der kræves top-præstationer hver eneste time, AAST 1/11; jfr. Religionslæreren 30, KD 3/4, 28/4, 14/5, 15/5, 29/9, 1/10).

Målbevidst tog det konservative Folkeparti kravet om »Styrkelse af kristendomsundervisningen i skolerne« med blandt de hovedpunkter, der viser partiets positive politik (Berl. Tid. 12/4). Det gled dog ud i partiets valgudtalelse (Berl. Tid. 16/8)⁷.

⁷) I forårshalvåret markerede de konservative stærkt deres interesse for kirken. Ifølge »Arbejdsgrundlag for det kons. Folkepartis folketingsgruppe« vil partiet befordre fremskridtet i forening »med vor kristelig-humanistiske kulturarv« (3), efterleve grundlovens ord ved at skolebørnene undervises i folkekirkens lære (8), og støtte kirkebyggeriet (10. Jfr. her note 5). I pjecen »I går, i dag, i morgen« (uds. juni) hedder det, at partiet ønsker »at værne kirkens frihed, styrke kirkens stilling i samfundet og kristendomsundervisningen udbygget i skolerne« (16). — Partiets formand, Poul Sørensen, udtalte i et interview, at han var blevet overbevist om, at det ville være rigtigt med eksamen. »Vi har fornemmelsen af, at det er noget, der optager uhyre mange. Vi har mærket det på vore møder landet over« (Information 13/4, jfr. KD 30/7). — Efter valget blev det diskuteret livligt, hvorfor Venstre på landet tabte stemmer til de konservative. Ingen syntes dog at finde en medvirkende årsag i de konservatives markante kirkelige standpunkt (jfr. IMT 403 f. og Kirkefondets generalsekretær, KD 7/9).

Livet indenfor rammerne.

Sidst i 1963 udkom *Prøveritualbogen*. Her forsøgte det udvalg som bisperne havde nedsat — »i kontinuerlig sammenhæng« med den stedfundne udvikling i gudstjenestelivet — at imødekomme »legitime behov«. Det betød for gudstjenestens vedkommende en præcisering af og hensynstagen til, »at den normale højmesse-tjeneste er en nadvertjeneste«. Videre foreslog udvalget (undtagen biskop Schiøler) at genindføre Kyrie og Gloria, men ikke Introitus. Flertallet (undtagen Schiøler og Rich. Fangel) ønskede en fyldigere form ved nadverliturgien, enklere ritualer skal dog også kunne bruges. Dåben finder almindeligvis sted under gudstjenesten. Men særlige dåbsgudstjenester kan være nødvendige, og her skilles udvalget på spørgsmålet om, hvorvidt »den fulde tilspørgsel til hvert barn« skal bevares eller ej. Det er ikke teologiske eller principielle forskelle, der skiller, men blot en »forskellig vurdering af, hvad der er den værdigste og rigtigste dåbsform«.

Ved præstevielse er »embedsautoriteten i tidens løb . . . blevet stærkere fremhævet hos os end hos andre«, og handlingen har fået »et stærkt konfessionalistisk præg«. Derfor møder udvalget med ændringer til ritualet, og forpligtelsen bliver positiv uden at folkekirkens karakter udviskes. Det samme gælder ved bispevielsesritualet, da »det er tydeligt at det ikke er en indvielse til et andet embede, men en bekræftelse af præstevielsen og en udvidelse af funktionerne«.

Udvalgets formand, biskop Høgsbro fremlagde forslaget med glæde over, at man i det alsidigt sammensatte udvalg havde lært at arbejde sammen og lytte til hinanden (KD 16/11 1963). Men »enheden og fællesskabet« i udvalget viste sig ikke så meget udenfor det under de videre drøftelser. — Man var gået en mellemvej. Det var ikke mærkeligt, sagde professor Prenter, for havde man forsøgt sig

med gennemgribende ændringer, så ville gudstjenesten være blevet en slagmark mellem de højkirkelige og andre (KD 7/3). Men forslagene tilfredsstillede ikke begge parter lige godt.

Højrefløjen kaldte højmesseforslaget »en meget værdifuld landvinding«, mens der var tendens til »udglidning fra det bibelske og lutherske« ved præstevielsesritualet (Erik Ågård, MrBl 56 ff., Reformatio 4 ff., PrfBl 61 ff.). — De grundtvigske viste klart modvilje mod den »liturgiske oprustning« (biskop Høirup, AAST 15/3), men glæde over at »visse katolske rester« forsvandt ved ordinationsritualerne (DKt 1963, 510). Og der kom stærkere kritik af kompromiset. »Højmesseforslaget var ensbetydende med den mest radikale ændring i vor kirkes gudstjeneste i de sidste 400 år«, skrev universitetsadjunkt Chr. Thodberg. Vor gudstjeneste havde hidtil stået i forkyndelsens tjeneste, forslaget gik den anden vej og ville ved »liturgisk arkæologi« yderligere øge den voksende afstand mellem den almindelige befolkning og gudstjenesten (KD 14—16/12 1963, jfr. 7/2, 14/2).

Kan man imødekomme begge fløje ved valgfrihed (jfr. DKt 1963, 509), hvis modsætningerne viser sig »for store til, at der kan bygges bro over dem med en fælles liturgi«? (H. O. Okkels, KD 18/3). Mange spår ihvertfald »en lang drøftelse«. Forslagene prøves så småt og diskuteres lidt mere af præsterne (jfr. debatten om »politi-cirkulæret« AAST 27/9, KD 21/10, PrfBl 239). Stilfærdigere taler lægfolket med (KP 4/8, KD 16/10, 27/10).

*

Hvad er *kristen moral*, og hvordan gør kirken den gældende? Det spørgsmål er ikke nyt, men føles mere påtrængende, når massemedier rejser debat, kræver og giver oplysning og helt usminket tegner den baggrund, hvorpå kirken skal tale.

Det blev som så ofte før seksual-moralen, som måtte

holde for, da fjernsynet skabte røre. Mange finder, at udfordringen udefra er så stor, at man i kirken må finde sammen og stå fast. Andre overvejer, hvordan kirken idag skal tale forståeligt, således dr. Svend Lerfeldt. Han ville ikke svare den ungdom, som spørger: »Hvorfor skulle jeg ikke?« med et: »Fordi det er synd«. For det var ikke noget svar at komme med. Kristendommens krav er det, at vi skal tjene hinanden og »kærligheden er prøvestenen for enhver adfærd« (KD 3/2). — Hermed var debatten igang. Det standpunkt betød, at de 10 bud var »droppet«, mente C. Bartholdy, mens sognepræst Asger Højlund var skuffet over, at formanden for Kirkeligt Centrum — det har ellers stået for »troskab mod gammel kristentro« — kunne støtte en »udglidende modernisme«. Den betød, at vi selv blev »øverste dommere over, hvad der er ret og vrangt, når vi ikke lader Guds bud i selvgyltig myndighed konkretisere for os, hvad der i den konkrete situation er kærlighed« (KD 6/2).

Snart lød spørgsmålet: Hvad siger kirkens ledere? Vi venter med længsel på, at også vore biskopper, som de norske »ville samles til at sige noget vægtigt i dette spørgsmål med det ansvar og den myndighed, det giver at være den danske kirkes talsmænd« (Sv. Aa. Nielsen, e. KD 12/2). Ret omgående afviste flertallet af bisperne, at de var kirkens talsmænd. En biskop har kun myndighed i sit eget stift. Kirkens røst må man gå i kirke for at høre, sagde biskop Schiøler. Den har heller ikke nogen fasttømret etik at pege på, men Jesu krav, som den enkelte må høre under eget ansvar (KD 14/2, jfr. Kirkeligt Centrum 31 ff., KD 14/4, 28/11, PrfBl 268 f.). »Det er virkelig på tide, at kirken for folkets skyld siger fra, så klart, at det høres«, svarende sognepræst P. Sevelsted. Det må ikke siges, at den, »kujoneret af frisind og falsk angst for at forråde Evangeliet, tav, da den skulle tale« (KD 26/2).

Der var andre, som ikke kunne nøjes med at tale, de måtte handle. Først prøvede en kreds (med Asger

Højlund som ordfører) at standse en fjernsynsserie, beregnet på skolernes seksualundervisning, hvori der vistes præventive midler (SjT 18/3, KD 21/3, 24/3). Og de gik videre for at vende folkestemningen og skabe et modpres overfor det pres, som frihedens apostle øver på radio og fjernsyn for »energisk og målbevidst at gennemsyre vort folk med en moderne kønsmoral« (KD 25/3). En større kreds, næsten alle fra kirkens højre fløj (bl. a. professor Prenter, præsterne C. Bartholdy, Kr. Friis, Sv. Aa. Nielsen og initiativtageren, Asger Højlund — Jørgen Glenthøj kom siden til) tog initiativ til en adresse til regering og folketing. De ønskede 1) at befolkningen blev beskyttet mod hensynsløs spekulation i sex ved en strammere håndhævelse af lovbestemmelserne, 2) at radio og TV støtter det karakteropbyggende arbejde, 3) at seksualundervisning kun gives i større sammenhænge, og sådan at det betones, at seksuelt samliv hører hjemme i ægteskabet, at seksuel afholdenhed ikke er skadelig og uden at der undervises i »brugen af« præventive midler.

Fortalerne måtte både kæmpe mod modadresser (KD 21/4) og modsigelser fra andet kirkeligt hold (KD 1/4, DKt 147)⁸. Samtidig vendte de sig mod Kristelig Lytterforening, som de fandt svigtede sit ståsted (KD 31/3, 2/5, 25/9, SjT 9/4). Adressen fik til gengæld støtte fra Indre Mission (KD 18/4) og samlede 87.000 underskrifter (KD 29—30/5; kun en biskop, F. Beyer skrev under). — Under sidste runde spurgte pastor Dalum Christensen, om tiden ikke var inde til at danne en bekendelsesfront mod »den folkekirkelige pseudo-teologi«, en samling om skrift og bekendelse. »Den kirke, der ikke vil kendes ved anden legitim kristelig situation end retfærdiggørelsen, den

⁸) Jfr. hertil og til det følgende Birkedal Nielsen: »Kirkeligt Samfund . . . ønsker at være en bevægelse, der er udtryk for et kirkens genmæle imod den almindelige menneskelige tilbøjelighed til at forlade sig på organisation, autoritet og flertalsbeslutninger« (Vartovbogen 140).

sælger mennesker til slaveri under synd« (e. KD 11/5, jfr. Det nye år 42, 65).

*

Årets to *bispevalg* og det nordiske bispemøde holdt liv i spørgsmålet om bispernes ansvar. Har de råd til at tie, spurgte redaktør Jørgen Ginnerup (SjT 13/8). Det mente biskop Høirup i fjernsynet (KD 17/8). Men det svækker og forvirrer, at bispeembedet er stumt, sagde den afgående biskop Høgsbro (KD 2/10), mens Bartholdy bidsk kommenterede tavsheden: »Jeg har selv udtænkt en forklaring, men har ondt ved at tro på den. Min forklaring er, at det at tie, er det nemmeste« (IMT 550). Lidt mere uvildigt kommenterede en lægmand: »Som mennesker i fremragende stillinger hører vi gerne biskoppernes røst og savner den vel af og til, men paver trænger vi ikke til« (chefredaktør Erhardt Larsen, SjT 18/8).

En overgang så det ud til, at bispevalget på *Lolland-Falster* blev uden spænding med korshærschefen Haldor Hald som fælleskandidat (KD 18/4). Nu blev pastoralseminariets forstander, L. Brøndum også opstillet. Men her drejede valget sig ikke om kirkelige retninger eller teologiske modsætninger (KD 30/4, 9/5, KP 12/5). Haldor Hald blev udnævnt, da han fik 434 stemmer mod Brøndums 300.

Helt anderledes gik det i *Haderslev* stift. Ret hurtigt opstillede en kreds den moderat højkirkelige provst Alshauge (KD 14/5, 23/5). Til stor skuffelse for sine tilhængere veg han pladsen for provst Sv. Aa. Nielsen, da denne samlede flest stemmer på den kirkelige højrefløjs opstillingsmøde (KD 4/6, 8/6, 11/6, 12/6). De grundtvigske havde lettere ved at samles om deres kandidat, provst Th. Kragh. Og han syntes at kunne regne med støtte fra Centrum, socialdemokrater og partiløse (KD 4—5/6). Med de to kandidater blev der virkelig spænding. Valget vil trække »de nye fronter op, som synes på vej i folkekirken, og det vil være muligt at se, hvordan det brede lægfolk

reagerer«, skrev Kristeligt Dagblad (13/6). Det, og de to kandidater, sørgede for, at det blev klart, hvad valget drejede sig om, bortset fra kirkeforfatningssagen (hvor begge var mod) alle stridsspørgsmålene:

For eller imod kvdl. præster? Skal en biskop være »medarbejder på andres glæder« eller »leder og vejleder«? Skal kirken blot »pege på Kristus og ham alene« eller tillige give Guds konkrete vejledning (og ikke private meninger)? Og gav kirkens stilling, trods megen ligegyldighed, alligevel grund til optimisme, eller var den i sin svaghed truet både af statsmagten og af en afsporet teologi, som lader folkets ønsker gælde fremfor Guds vilje? — Sv. Aa. Nielsen udtrykte tillige glæde over, at der var en bibeltro fornyelse på vej. Glæden omfattede også de højkirkelige — »trods alt det meget ydre, som kan støde os« — fordi de var en del af den fornyelse (KD 11/7).

Provst Kragh blev udnævnt efter »en overraskende stor sejr«. Han fik 799 stemmer, Sv. Aa. Nielsen 436. Valgets tale blev kommenteret meget og længe (KD 3/9; DKt 363; Dickmeiss KD 7/12; Müller Berl. Tid. 22/11; KP 11/12; Reformatio 91, Ulsdal AAST 27/9). Og en kommentar skal med her. »Vi må jo se i øjnene, at der inden længe ikke blandt vore biskopper vil findes nogen, der vægrer sig ved at ordinere kvinder til præster. Men sæt nu, at der var, som der vitterlig har været, mandlige teologer, der vægrede sig ved at modtage ordination fra en biskop, der har ordineret kvinder«? spurgte pastor B. Riisgaard (Reformatio 92)⁹. — For taberne måtte udfaldet blive en endnu større udfordring.

*

Og præster fra kirkens højre fløj var forlængst — før strukturkommission, seksual-adresse og bispevalg — gået

⁹) Der blev lidt røre, da Elna Bækdorf udnævntes til præst i Sorø. Provst Sv. Aa. Nielsen vægrede sig ved at indsætte hende og overtage tilsynet. Det løstes ved at biskop Schiøler overtager tilsynet, mens indsættelsen sker uden provst (SjT 31/10, 28/12).

igang med at klare sig deres kirkesyn og formulere deres standpunkt. Den 20. november, efter 3 års arbejde, fremlagde 11 præster — med tilslutning fra professor Prenter og biskop Baun — deres resultat i pjecen »Kirkens Ja og Nej«.

Den fremkom på et tidspunkt, hvor der i forvejen var røre. Det var vel et tilfælde, at fjernsynet just ugen før demaskerede folkekirken i udsendelsen »præst eller kustode«? Her lod redaktør Tage Elmholdt såvel »manden fra gaden« som en række præster (bl. a. C. Bartholdy og den højkirkelige Th. Kühl) tage al glans af folkekirken (Kritik af ensidigheden, se KD 16/11, 23/11). Og samme dag, umiddelbart før indvielsen af de to nye biskopper, afklædte programsekretær Kaj Erik Lindqvist i landets største dagblad flertallet af bisperne deres bispekåbe (Berl. Tid. 13/11).

Lindqvist fandt anledning til at overveje, »om vi fortsat har biskopper i vor kirke, der vil sætte Guds vilje over folkets«. Det var svært at være biskop i en tid, hvor kirkens styrke vurderes efter medlemstallet. Og det sidste bispevalg — »det største bispevalg-nederlag i Haderslev Stifts historie« — havde vist bred tilslutning til det bredt udflydende folkekirkelige syn. Men bispevielsesritualet taler om, hvordan en biskop skal være. Det må enten tages alvorligt eller afskaffes, for det er ikke »en ærlig sag at opretholde det på papiret og anvende det under stor festivitas«, når man forventer af de indviede bisper, »at de efter evne skal nedbryde respekten for det«.

Der kom svar ved bispevielsen. Her sagde biskop Westergaard Madsen: Bispers og præsters myndighed er den, at Gud har pålagt dem at forkynde evangeliet, og anden myndighed har kirken ikke. Fra højre og venstre fløj kan der komme velmente indsigelser. Men »hver gang kirken er for fejg eller for hovmodig, kalder Guds ord den tilbage til dens eneste opgave, at holde sin prædiken for folket« om Guds gerning i Kristus, til dom over ulydighed og til oprejsning i troen (PrfBl 889 jfr. KD 28/11).

Det var ikke underligt, at de 11 præsters pjese fik en flyvende start (35.000 ekspl. inden årets udgang), og at pressen vejrede stof. »Kirkens højre fløj« gør oprør (SjT 20/11) eller: det trækker op til »kirkekamp«, var nogle overskrifter (JyPo 20/11, Berl. Aften 21/11). Stiltfærdigere bød Kristeligt Dagblad pjecen velkommen. Det håbede på en nyttig og frugtbar samtale mellem modernitetens og traditionens tilhængere, som nu omsider havde taget til orde. Kan det komme til samarbejde mellem en høj-kirkelig bevægelse og Indre Mission, som principielt er lavkirkelig, spurgte bladet. Og har folkekirketanken så bred tilslutning, at tanken om en bekendelseskirke vanskeligt kan vinde gehør? (20/11).

I pjecen skriver de 11 præster, at en klaring i folkekirken er »livsnødvendig«. »Mange præster føler sig stående i en konflikt mellem deres præsteløfte og den kirkelige udvikling«, og lægfolk kan ikke få »et klart svar på, hvad [kirken] anser for ret og vrangt i de spørgsmål, som angår frelsen«. Derfor må den kæmpe for, at grænsen mellem bekendelse og fornægtelse træder tydeligt frem overalt, så »skellet mellem tro og vantro ikke nedbrydes«.

Først gælder det autoriteten i kirken, Guds ord. Savner kirken tillid til Bibelen står den uden myndighed. På Bibelens grund må kirken forkaste, at evangeliet er »en almindelig teori om, at Gud altid er nådig og tilgiver enhver«, uanset om han begærer det eller ej. Både dåb og nadver — her er »Kristi legeme og blod virkelig tilstede« — må derfor modtages og fastholdes i personlig tro. Og den kristne kirke omfatter ikke uden videre alle folkekirkens døbte, skriver de 11, som kalder »en sorgløs folkekirkelig barkedåbspraksis, der unnlader alvorligt at indskærpe de barkedøbtes forældre ansvar og pligter« for uforsvarlig. — Kristendom er på den ene side ikke blot moral, på den anden side kan kristendom og lydighed ikke skilles. »Evangeliets forkyndelse . . . må indeholde Guds konkrete bud som hans vejledning og støtte«.

Om embedet siger pjecen, at det er »indstiftet af Gud«. Det betyder dog ikke, at præsterne alene står ved roret, mens lægfolket blot må adlyde (jfr. her p. 409). For lægfolk har — foruden ved flittig deltagelse i gudstjenesten — et »uafrysteligt« ansvar for kirkens forkyndelse; de skal yde vågen og kritisk bistand til præsterne, ja de har »medansvar for prøvelsen af præsternes lære«. — De troendes almindelige præstedømme er ikke identisk med »et demokrati i kirken, som hviler i sig selv«, men betyder at læg som lærd har ansvar for kirkens vækst i verden og for, at den fungerer som kirke.

Pjecen slutter ved udgangspunktet, kirkens situation i dag: Fordi den skal være kirke for hele folket, skal flertallets ønsker ikke fremmes »uden at deres kristelige og kirkelige ret er prøvet«. Kirken må stå frit overfor folkeflertallet, så den kan øve sin tjeneste i troskab mod »dens eneste Herre og opretholder«. »Den folkekirkeordning«, som grundloven giver, »er en god borgerlig ordening«, så længe staten ikke direkte eller indirekte begår indgreb i kirkens frihed. Og kirken må stilles friere, så den kan yde støtte til egl. sognearbejde, og så arbejdet for ydre mission og økumenisk forståelse kan få en organisk plads indenfor den folkekirkelige ramme. Men den kan ikke affinde sig med en »ren statskirkeordning«, som giver folketing og regering ret til at gribe ind i dens indre liv¹⁰.

*

Der er sammenhæng mellem »Kirkens Ja og Nej« og den tidligere nævnte seksualadresse. Grundsynet er det samme og flere navne går igen begge steder. De vil med pjecen

¹⁰⁾ Det er vel som eksempel herpå, at man i en parentes vender sig mod den måde, hvorpå der blev åbnet adgang for kvdl. præster. Her drejede det sig mindre om, hvad der var Herrens bud, siges det i pjecen, og mere om den folkekirkelige opfattelse af sagen og om, hvad bisperne var villige til. Derfor kom de kvdl. præster »inden der i kirken var søgt opnået enighed om, hvorvidt dette stred mod apostlenes anvisning og Jesu Kristi indstiftelse af embedet eller ikke«.

samle dem, »der erkender vor kirkes nød og både i forkyndelse og handling vil stå på Bibelens grund«. Den indvarsler et større møde, hvor arbejdet skal videreføres på bredest mulig basis, bl. a. med en fyldig repræsentation af lægfolk. Lad så være, at kredsen omkring pjecen delvist er en anden, det højkirkelige islæt er mere fremtrædende. For de højkirkelige har ihærdigt bejlet til Indre Mission (Reformatio 112, 116 ff., B. Ulsdal i KD 12/11, 2/12). Og passager i pjecen såvel som de kommentarer, der ledsagede dens udsendelse, kan give indtrykket af, at man har villet skabe et fælles grundlag for hele kirkenes højre fløj, på hvilken man kunne kalde til samling og handling (bl. a. Højlund i KD 20/11; Glenthøj: »IM står bag os, helt op i topledelsen«, JyPo 20/11). — Sigter pjecen mod bekendelsesfront? Provst Sv. Aa. Nielsen mener ikke, at der blæses til kirkekamp, og man har ikke planer om at smide kættere ud. Man vil en åndelig kamp, for at nå til klaring af de problemer, som folkekirkenes stilling rejser. Selv i Indre Mission er det venstreorienterede folkekirkesyn trængt frem. Og når pjecen har form som bekendelsesskrift, betyder det ikke, at de 11 har sandheden, som de kan tugte andre med. De siger, hvad Gud har ladet dem høre, til tugt og klaring også for dem selv. De ejer ikke Guds ord, så de kan skære det til efter behag, men de må lytte til det i ydmyghed. Og det er til denne lytten »i fællesskab og samtale, at vi indbyder alle, der vil stå på kirkenes gamle grund« (Berl. Tid. 22/12).

Den videre debat, og det planlagte større møde, får vise, hvilket sigte de 11 har, og hvilket svar de får. Foreløbig skal det blot nævnes, at forstander Edv. Jensen, IMs næstformand, lidt tøvende udtalte glæde over deres aktion. Han håbede, »at en meget stor del af lægfolket stiller sig bag dem« (KD 31/12). Og i Indre Missions Tidende blev der indbudt til drøftelse med tak for »den virkelig gladelige overraskelse til enhver, der holder af vor folkekirke« (683, jfr. 403). Forud havde sognepræst Henrik

Christiansen taget forholdet mellem de højkirkelige og IM op. Han nåede til det resultat, at man stod sammen på meget væsentlige områder, mens forskellene var små, men sluttede dog: De to parter kunne arbejde i samme retning »hver i [sin] bevægelse« (651). Det fik siden den formulering: Pjecen havde et anliggende, »som var og er IMs og som i det store og hele er den nye højkirkelige bevægelses sigte« — og som oprindeligt også var Grundtvigs (PrfBl 1965, 17).

Økumenisk arbejde — ydre mission.

Året bragte stilfærdigt et besøg af russiske kirkefolk (KD 9/4, 29/4, KP 28/4) og meget røre omkring den europæiske kirkekonference, som der var indbudt til på »Nyborg Strand«. Da storpolitik hindrede østtysk deltagelse, søgte kirkeministeren at finde en praktisk løsning. Det glippede (KD 29/7 ff.). De gode viljer førte alligevel til et møde på tværs af politiske grænser, konferencen blev holdt på et dansk skib i internationalt farvand.

De forventninger, som Vatikanerkoncilets første samlinger vakte, svandt ikke bort, men blev mindre. Det skyldtes pave Paul VI's betoning af pavens primat (KD 13/8, 18/8) og hans indgriben på koncilet, så samlingen bl. a. endte uden at erklæringen om religionsfrihed var vedtaget. Der syntes udenfor romerkirken vilje til at forstå, at forsigtigheden skyldes interne vanskeligheder; skuffelsen var dog klar: »Det bliver næppe i denne paves tid, det kommer til en frugtbar tilnærmelse mellem Romerkirken og de andre kristne kirker« (KP 15/12, jfr. KD 12/12).

Og så beretter missionærer dog om, at på missionsmarken er forholdet mellem katolikker og protestanter i de senere år »ubemærket og uofficielt« ændret, og at den hårde konkurrences tid er forbi. Det skyldes ikke pave Johannes XXIII's politik, men situationen derude. Begge parter må søge »tilbage til Bibelen«, bag om Tridentinerkoncilet

og reformatoriske bekendelsesskrifter. Kunne de nye kirker blive virkelig frie, d. v. s. »økonomisk uafhængige af Vesten, ville de sikkert kunne finde sammen i et endnu stærkere samarbejde« (Kaj Baagø, DMS's årbog 16 ff.).

De hjemlige missionselskaber efterlyser stadig flere penge og mere mandskab (»likviditetskrise« i DMS, KD 25/9, Sudan nr. 8, Santalposten 172 ff.). De har søgt u-landshjælpen om støtte (KD 14/9, 23/9), og det kan fås til nye initiativer (ellers »ville snart sagt alle danske missionselskaber kunne kræve at blive moderniseret med støtte«, KD 12/9). Det hjælper sådan set ikke på økonomien, den klares dog nogenlunde i årets sidste måneder.

Forholdet mellem selskaberne er også et stående problem; der er interesse for større samarbejde, det bliver bare til så lidt (KD 22/9, DMS's årbog 22 ff.). Da Østerlandsmissionen fandt, at den måtte standse sin støtte til kirken i Syrien, endte det dog — efter overvejelser om man skulle søge nyt arbejdssted eller standse (KD 18/9) — med et praktisk samarbejde med DMS; samtidig tager de to selskaber udfra samarbejdet i Sydarabien fat på »en principiel forhandling« med »videre perspektiver« (KD 13/3, 23/3, 24/9).

En ting er praktisk bestemte tillempninger, noget andet er hvad evangeliet kræver. I DMS søger man gennem studiearbejde at formulere kirkens missionsforpligtelse og bestemme selskabernes plads i arbejdet. Selv om folkekirkens orden hindrer større ændringer, må man på det givne grundlag overveje, hvordan forpligtelsen kan tages op af hele menigheden, ikke kun af en del af den (Dansk Missionsblad 182 f., 343 f.).

Også situationen ude tvinger til besindelse. Først er der de hensyn, man skylder de selvstændige kirker. Det kan være svært herhjemme at vente, til kirkerne selv viser initiativ (KD 30/7, 22—23/9). Og der er større perspektiver: »Alt for meget missionsarbejde står på punkter, som blev anlagt for 50 år siden; men vi må ikke stivne i

det sikre og kendte«, sagde Erik W. Nielsen (KD 19/9, jfr. Ernst I. Engskov, KD 14/9).

Der er energiske unge, som vil loppe op i de hjemlige missionskredse. Bekymringerne for stagnation ude havde universitetslektor Thorkild Græsholt søgt at bortvejre: Kristendommen vinder ikke frem, blot fordi de unge kirker bliver selvstændige; de skal først lære at blive sig selv så meget, »at de glemmer missionærernes opskrifter på missionsarbejdet« (KD 16/9 1963). Nu vendte Græsholt sig mod opskrifterne: Vestens kirker ser på trods af Bibelens og missionslandenes menneskesyn med mistro på massebevægelser. De vil vinde den enkelte »uden hensyn til hans baggrund eller sammenhæng«, men så vil »hverken Indien eller noget andet land i Asien blive kristnet«. Kristendommen har altid bredt sig som massebevægelse, og vi må glemme vore betænkeligheder og få mod til at forkynde evangeliet for grupperne, for masserne, for »hele folket« (Kirkens Verden 107 ff.).

Og dr. theol. Kaj Baagø kom hjem fra Indien med friskere indtryk og præsenterede dem for DMS's landsmøde: Vi skal plante evangeliet ind i indernes filosofi og kultur, ikke udrydde deres kulturelle arv i buddismen og hinduismen. Vi må forstå deres ubehag ved proselytmageri og megen kolonialisme, som har været gemt i missionsarbejdet, for sammen med dem at spørge: Skal en hindu eller buddhist blive kristen i vesterlandsk betydning (evt. lade sig døbe) for at høre Kristus til? Det var svært at svare, men svaret måtte blive nej (Dansk Missionsblad 353 ff., jfr. KD 28/9, AAST 21/6).

De udtalelser fremkaldte kun lidt debat, men »chokerede mange missionsvenner« selv om det ikke kom frem (KD 2/10, 6/10, 30/10, 19/11). Og inden årets udgang prøvede DMS's formand, pastor Rendtorff på bestyrelsens vegne at sætte tingene på rette plads: Missionsarbejdet sigter stadig mod kirkedannelse og vil kalde til sand omvendelse og dåb. Men de nye kirker vil blive langt mere

prægede af deres egen kultur og tænkemåde, og vi må møde de fremmede religioner med stilfærdig ydmyghed, ikke overlegenhed¹¹. Baagø havde talt udfra »en fast overbevisning om, at evangeliet skal forkyndes«, og det er værdifuldt at en missionær peger på de problemer, som et virkeligt møde med de højere religioner rejser. Når dette møde for alvor finder sted, da vil det rejse »flere spørgsmål end dem, som dr. Baagø har peget på« (Dansk Missionsblad 451 f.).

¹¹) Om forholdet mellem kristendommen og de ikke kristne religioner, det vigtigste spørgsmål i foredraget, har de kristne tænkere ikke kunnet nå til enighed. De svarer ikke entydigt på, om det er Gud, der handler i de ikke-kristne religioner, eller om det er rent menneskeværk, skrev Rendtorff. »Derfor kan vi heller ikke udtale os klart i den sag, men vi må henvise vore læsere til den theologiske faglitteratur om dette spørgsmål«.

Institut for Dansk Kirkehistorie

København Universitet

Vodroffsvej 8, København V. – Telf. Hilda 2272

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorudfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Instituttet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet:

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro. 134 s. Kr. 9,00.
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium. 123 s. Kr. 12,00 (udsolgt).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799—1844. 131 s. Kr. 8,00.
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke. 357 s. Disputats. Kr. 18,00 (udsolgt).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg. 380 s. Disputats. Kr. 24,00.
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro. 235 s. Kr. 18,00.
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. 209 s. Kr. 12,00.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjællands stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854. 302 s. Kr. 18,00.
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse. 128 s. Kr. 10,00.
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. Kr. 22,00.
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid. 153 s. Kr. 12,00.

12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missions-syn. 78 s. Kr. 6,00.
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk be-lyst. 189 s. Kr. 14,50.
14. *K. Gjering*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. Kr. 24,00.
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800—1811. 109 s. Kr. 13,50 incl. om-sætningsafgift.
- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. Kr. 24,00 i. o.
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Som-mer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. Kr. 22,00 i. o.
18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirke-organisation. 186 s. Kr. 19,50 i. o.
19. *K. E. Bugge* (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. Kr. 25,75 i. o.
- 1965: 20. *Holger Bernt Hansen*: Fynske Præstekonventer. Stu-dier over den fynske geistlighed 1809—1848. 224 s. Kr. 12,00 i. o.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s., Kr. 16,00 (indb.). (Dette værk fås kun ind-bundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s. Kr. 11,25 i. o.
A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 17,25 i. o.

1962: *Liss Davidsen* (udg.): Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. Kr. 20,00 i. o.

Lis Jacobsen og Holger Brøndsted (udg.): En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889—1901. Bd. I—II. 362 + 306 s. Kr. ialt 63,50 i. o.

Erica Simon: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvigs »Om Nordens videnskabelige Forening«. 220 s. Kr. 23,25 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I, De reformatoriske Hovedskrifter, red. af Niels Nøjgaard. 423 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. VI indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 17,25 i. o.

1963: *Luthers Skrifter i Udvalg*. Bd. II, Skrifter om Kirke og Gudstjeneste, red. af Regin Prenter. 435 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

1964: *Luthers Skrifter i Udvalg*. Bd. III, Bibelfortolkning og Prædikener, red. af E. Thestrup Pedersen. 424 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

Religionshistorisk brevveksling. Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 34,25 i. o.

T. Gudmund-Høyer: Kritik af et Kirkesyn. 191 s. Kr. 25,75 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg. Bd. IV, Evangelium og Samfundsliv, red. af Torben Christensen. 472 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. III—1 og III—2 indeholdende Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen: De fynske vækkelser. ialt 441 s. Kr. 17,25 i. o. pr. Bd.

Under trykning og forberedelse er:

K. E. Bugge: Skolen for livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Disputats, ca. 350 sider, bogladepris ca. 30 kr., udkommer i maj.

Børge Ørsted: I. P. Mynster og Henrich Steffens. En studie i dansk kirke- og åndshistorie omkring år 1800. Disputats, ca. 600 sider, bogladepris ca. 60 kr., udkommer i maj.

A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. IV, V+VII.

Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Emil Larsen.

Danske medlemmer af *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie* kan købe alle de ovenfor nævnte studier og andre udgivelser (bortset fra Kirkehistoriske Studier nr. 1—7 incl.) med 20% rabat. Ved køb af Martin Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10%. Bøgerne kan bestilles hos alle boghandlere, men en meddelelse om medlemmets navn og adresse må ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Indmeldelse i Selskabet (kontingent kr. 15,00, der tillige er betaling for abonnement på Kirkehistoriske Samlinger) sker ved skriftlig henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskiftet 32, København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger og de bestilte bøger leveret.

I Norge har forlaget »Nomi« eneforhandling af udgaven af Martin Luthers værker i oversættelse. De øvrige skrifter i serien kan norske medlemmer købe med 20% rabat og uden at betale dansk omsætningsafgift. Fra Norge sker indmeldelse i selskabet og bestilling af skrifter ved direkte henvendelse til selskabets hovedkommissionær, G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskiftet 32, København K.

Rettelser og Register.

Ved **K. Horsens.**

- S. 2, linie 15 f. o.: bagge, skal være Bagge.
S. 57, linie 9 f. n.: kristelig-evangelisk, skal være kristelig-evangelisk.
S. 79, linie 7 f. o.: hvorledes et, skal være hvorledes er.
S. 81, linie 4 i det nye afsnit: selskabet i Haderslev, skal være selskabet i Slesvig.
S. 86, note 19: Mariakikren, skal være Mariakirken.
S. 90, pkt. a, næstsidsste linie: et særlig bøn, skal være en særlig bøn.
S. 99, note 49, næstsidsste linie: congregario, skal være congregatio.
S. 207—208: Holger Brønsted, skal være Holger Brøndsted.
S. 365, linie 6 f. o.: difinition, skal være definition.
S. 392, note 74: pædagogig, skal være pædagogik.
S. 399, linie 3 f. o.: æternu, skal være æternum colendo.
S. 400, linie 2 f. n.: forment, skal være fornemt.
S. 415, linie 8 f. o.: rimeligvis, skal være rimelig vis.
S. 428, linie 18 f. o.: Intensionen, skal være Intentionen.
S. 549: linie 13 f. n.: Vinding, skal være Vindeby.
-

I listerne pg. 111—129 er omtrent samtlige danske landsby-præsteembeder omtalt; de er *ikke* optaget i registret.

Achelis, Th. O., historiker, 300.	Albrecht af Brandenburg, 71.
Ackermann, Dorothea Rosina, fra Wiesbaden, g. m. Johan v. Berntzer, 402.	Alesius, Alexander, professor i Leipzig, 456—58, 466
Adolf, hertug af Slesvig-Holsten-Gottorp, 81.	Alling, Laurids Pedersen, rektor 159—164, 167—169
Adsersen, Thomas, legatstifter, præst i Angel, 292.	Altdorf, universitetet i —, 298
Ahlefeld (van Alefelden, Alefeld). holstensk adelsslægt, 81—87, 94,	Ambders, Nicolaus Bernhard, justitsråd, 518 f.
	Amsdorff, Nicolaus, luthersk prædikant, 238—269.

- Anchersen, Matthias, biskop, 182.
 Andersen, Jacob, 293.
 Andersen, J. Oskar, kirkehistoriker, 1—62, 211, 306, 308, 310—12.
 Andersen, N. K., kirkehistoriker, 78, 93, 99, 195, 256.
 Andersen, Vilh., litteraturhistorisk forfatter, 219.
 Andreas, munk i Voer, 69.
 Andreä, Johan Valentin, hofprædikant i Württemberg, 306—318.
 Archibald, Margaret, g. m. David Guidlaid, 460.
 Arends, Otto Fr., historiker, 299.
 Arnd, Johann, se: Arndt, Johan.
 Arndes, Stephan, bogtrykker i Lybæk, 437 f., 445—453.
 Arndt, Johan, generalsuperintendent i Celle, 306—318.
 Arnost af Pardubic, ærkebiskop af Böhmen, 440 f.
 Aronsen, Harry, svensk teolog, 566.
 Arup, Erik, historiker, 1, 8, 18, 26—62.
 Asmund, Johs., provst, 406.
 August den Yngre, hertug af Wolfenbüttel-Braunschweig, 307, 310, 314, 316, 317, 318.
 Aulen, G., svensk teolog, 40—41.
- Bad Boll, i Tyskland, 131, 132.
 Bagge, Povl, historiker, 2, 42—44.
 Bagge, Søren, præst, 551.
 Bagger, Hans, biskop over Sjælland, 169—175, 399—400.
 Bagger, J., præst, 319—329.
- Bagger, Lauge Hansøn, præst, 180.
 Balfour, James, skotsk student, 468.
 Balle, Nicolai Edinger, biskop, 515.
 Ballum, Christopher Pedersen, præst, 177—179.
 Bang, Læge i Kirke Hvalsø, 143, 144, 145.
 Bang, J. P., teolog, 566 f.
 Barse, Johannes, 277.
 Bartholin, Caspar, theolog og læge, 316.
 Baumhoer, Apollonia Cæcilia, konvertit, fra Haderslev, 402.
 Beck, I. T., professor i Tübingen, 364.
 Beck, Vilhelm, præst, 141, 156, 346 f.
 Becker, Diderich, luthersk prædikant, 267.
 Beckers, Cæcilia, konvertit, fra Danmark, 401.
 Begtrup, H., højskoleforstander, 219.
 Behmann, Arent, præst, 552.
 Behrens, Ludov. Emil, konvertit, fra Kbh., 402.
 Beier, Richard, jurist, fra Flensborg, 299.
 Benekendapff, Johannes, prædikant i Kiel, 267.
 Bentzon, Echard Christopher, provst, 325 ff.
 Berens, Johannes, konvertit, fra Holsten, 401.
 Bergen, von, landsdommer, 328.
 Berntzer, Johan v., svensk adelsmand, konvertit, 402.
 Berth, Niels Jacobsen, hører i Varde, 180.

- Biering, distriktslæge i Roskilde, 143, 147.
- Bierring, Lars Jørgensen, købmand i Holbæk, 331—333.
- Bille, Knud, rigsråd, 20.
- Bille, Ove, biskop, 49, 74.
- Bistermann, Hermann, luthersk prædikant i Kiel, 255.
- Bjerrum, Johs., præst, 202.
- Bjørnholm Hovedgård (Høgholm), Sønder-Dyrs Herred, Aarhus Stift, 67.
- Bloch, Hans, præst, 551.
- Bloch, Urban Jensen, præst, 176.
- Bluhme, Christopher, rektor, 511.
- Bluhme, J. B., hofpræst, 502, 504 f, 511—13, 517, 521, 524, 534, 543.
- Blumhardt, Johann Christoph, tysk præst, 131.
- Boardman, W. E., prædikant, 133—135, 141.
- Boetius, borger i Flensborg, 293.
- Boje, Nicolaj, møller, Frydendal, 328.
- Boller Hovedgaard, Bjærg Herred, Haderslev Stift, 68.
- Bolton, mrs., 561, 567—571.
- Boltzius, Fredrik August, 132, 137, 150, 156.
- Borchschrifer, Johan, marianerbroder, 86.
- Boye, Nicolaus, luthersk prædikant, 271, 272.
- Brahe, Tyge, astronom, 464.
- Bramsen, Bo, chefredaktør, 225.
- Brandes, Georg, kritiker, 28.
- Braunius, Georg, topograf, 464.
- Braunsberg, jesuiterskolerne i —, 286, 289—91, 297, 474, 483—85, 490.
- Breiner, Johan Fridrich, domprovst i Olmütz, 477.
- Breler, Melchior, tysk læge, 307—13, 318.
- Bremen, ærkestiftet —, 311.
- Bring, R., svensk teolog, 40—41.
- Brink, Iver, præst, 171.
- Brochmand, Jesper, biskop, 316.
- Brockdorf, Joachim von, geheimekonferensråd, 321, 329.
- Brorson, Hans Adolf, salmedigter, biskop, 529, 531, 537—38.
- Bruchofen, Henrik von, hofpræst, 459, 469.
- Brus Ditmariensis, Johannes, se: Johannes Brus Ditmariensis.
- Bucer, Martin, reformator, 239.
- Bugenhagen, Johannes, reformator, 237, 257—285, 454, 457
- Buhl, Frants, orientalist, 346
- Bunkeflo, Niels, kannik, 439.
- Burghausen, i Bayern, 304.
- Bursfeld Kloster i Tyskland, 64.
- Bussius, Georg, læge, 310.
- Bussius, Theodor, hofråd, 309 f.
- Bøggild-Andersen, C. O., historiker, 161.
- Böhme, Jacob, tysk opbyggelig forf., 316.
- Böhmen, 440 f.
- Bølle, Ejler Madsen, biskop, 66, 67.
- Bølle, brødrene —, separatister, 539.
- Bølling-Sædding (Bølling Hrd.), 548.
- Cambridge, universitetet i —, 462.
- Campen, Johan van, tysk prædikant, 239, 276—77, 279, 282.
- Campenhause, H. v., tysk kirkehistoriker, 213.

- Christensen, Matthias, rådmænd i Flensborg, 296.
- Christensen, Niels, sognefoged, 157.
- Christensen, William, arkivar, historiker, 65.
- Christeson, William, præst i Dundee, 459.
- Christian I, 51.
- Christian II, 24, 47.
- Christian III, 1—62, 85, 93—94, 102, 237, 238, 250—285, 454 f., 457 f., 458, 460, 461, 468.
- Christian IV, 311, 474 f., 484 f., 486—87, 493.
- Christian V, 169—174.
- Christian VI, 507—509, 513—517, 530 f., 534—36, 542—44.
- Christian VII, 104.
- Christian IX, 149—155.
- Christian Albrecht, hertug af Slesvig-Holsten-Gottorp, 169.
- Christiansen, Niels, husmand, 138, 140.
- Cismar, benediktinerkloster i Østholsten, 65, 68, 70.
- Clausen, H. N., teolog og politiker, 561, 580, 582, 587, 590.
- Cleve, Ole, præst, 552.
- Clæden, Georg, historiker, borgmester i Flensborg, 78, 86, 88, 89, 93, 298, 302.
- Cramer, Daniel, tysk teolog, 308 ff., 312.
- Crusius, Nicolaus, magister, fra Flensborg, 299.
- Cullis, Charles, amerikansk læge, 133—134, 150.
- Cypræus, Johan Adolf, præst og historiker, 78, 79, 81, 99, 102, 266.
- Dalhoff, N., præst, 156.
- Dannemand, Frederik Vilhelm, lensgreve, kammerherre, 143.
- Danzig, 289, 296, 489, 490.
- Daugaard, J. B., biskop, 95, 96, 99.
- Deichmann, Bartholomæus, biskop, 174.
- Delagardie, M. G., svensk bog-samler, 439.
- Detlefsen, Hans Peter, musik-historiker, 300, 301, 302.
- Dietrichstein, kardinal, biskop i Olmütz, 477 f.
- Donellus, Hugo, fransk jurist, 298.
- Dorothea, dronning af Danmark, 66, 67.
- Dorph, Niels, præst, 551.
- Dorscheus, Johannes Pedersen, provst, 174.
- Drejer, Fred., præst, 333.
- Dreves, J. H., præst, 551.
- Dyrkop, Eggert, biskop i Slesvig, 435—441.
- Daa, Claus, rigsadmiral, 161.
- Eber, Paul, professor i Wittenberg, 455 f., 458, 467—69.
- Eckernförde, 85.
- Elsenheim, Heinrich, bayersk hof-råd, 305.
- Elsenheim, Maria Katharina von, g. m. hofråd Cosmas Vake, 305.
- Engel, Michel Pedersen, præst, 177—184.
- Elbo Hrd. (Haderslev Stift), 166.
- Eld Hrd., se Elbo Hrd.
- Eriksen, Carl, ærkebiskop, 439.
- Erlangen, universitetet i —, 351 f., 364, 382.
- Ernst, Henrik, professor i Sorø, 317.

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYV ENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

NIELS KNUD ANDERSEN og KNUD BANNING

FEMTE BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1963—65

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, Dr. theol. **NIELS KNUD ANDERSEN** (1958). Formand (1964).

Professor, Dr. theol. **P. G. LINDHARDT** (1949), Næstformand (1964).

Afdelingsleder, Dr. theol. **KNUD BANNING** (1958), Sekretær (1964).

Pastor **CARL TROCK** (1959), Kasserer (1959).

Professor emeritus, Dr. theol. **LORENZ BERGMANN** (1931).

Professor emeritus, Dr. phil. **ASTRID FRIIS** (1949).

Pastor emeritus, Dr. theol. **L. P. FABRICIUS** (1949).

Pastor emeritus **JOHANNES PEDERSEN** (1949).

Afdelingsleder, cand. theol. **K. E. BUGGE** (1960).

Universitetsadjunkt, cand. mag. **TROELS DAHLERUP** (1963).

Musæumsinspektør, Dr. phil. **ANDERS BÆKSTED** (1964).

Docent, Dr. theol. **ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN** (1964).

Æresmedlemmer.

Professor, Dr. theol. **EINAR MOLLAND**, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. **HILDING PLEIJEL**, Lund (1949).

Professor, teol. dr. **MARTTI RUUTH**, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. **GUNNAR WESTIN**, Uppsala (1949).

Professor, fil. et teol. dr. **AARNO MALINIEMI**, Helsingfors (1953).

Indhold.

	Side
Et efterladt fragment af J. Oskar Andersen om reformationens indførelse i Danmark. Ved <i>P. G. Lindhardt</i>	1
Bursfelderkongregationen og Danmark. Et Bidrag til Voer Klosters Historie i Senmiddelalderen. Af <i>Troels Dahlerup</i>	63
De slesvigske Marianerbroderskaber i senmiddelalderen. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	78
En fortegnelse over landsbypræsternes embedsindkomster i Danmark 1771. Ved <i>Jens Holmgaard</i>	103
Evangelist eller charlatan? Svensk-amerikaneren Fredrik Fransons Danmarksbesøg 1884—85. Af <i>Elith Olesen</i>	130
In memoriam Hal Koch. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	209
Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527—1529. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	237
Jesuitten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformationsårhundredet. Af <i>Vello Helk</i>	286
Holger Rosenkrantz, Arndt og Andreä. Uortodokse strømninger i ortodoksiens tid. Af <i>Jens G. Møller</i>	306
En Jødedaab i 18. Aarhundrede. Af <i>Troels Dahlerup</i>	319
Grundtvig og Jens Stougaard. Af <i>Knud Eyvin Bugge</i>	335
Empiri og kristelig vished. Et Hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og F. C. Krarups Theologi. Af <i>Karen Horsens</i>	343
Thomas Hibernicus: Religio munda. En håndbog for præster i Slesvig stift 1496. Af <i>Tue Gad</i>	435
Christian og Johannes Machabæus. Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser. Af <i>Harald Ilsøe</i>	454
Brødrene Kydius. Tre danske konvertitskæbner fra det 17. århundrede. Af <i>Vello Helk</i>	472
Nogle bidrag til generalkirkeinspektionskollegiets historie. Af <i>Erik Reitzel-Nielsen</i>	496
»Menneske først —«. Om Kaj Thanings Grundtvig-disputats. Af <i>A. Pontoppidan Thyssen</i>	554
 Smaastykker:	
I. Til Fredericia skoles historie. II. Af <i>Johan Jørgensen</i>	159
II. Feltpræstinstruktion af 1689. Af <i>J. W. G. Norrie</i>	169
III. Et provstevalg. Af <i>H. K. Kristensen</i>	175

IV

	Side
IV. Et brev fra Henrik Thomsen Gerner. Af <i>Johan Jørgensen</i>	398
V. Nordiske konvertitter i Köln. Af <i>Vello Helk</i>	400
1962. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	185
1963. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	403
1964. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	602
Meddelelse til læserne	207, 433
Institut for Dansk Kirkehistorie.....	627
Votum over Besvarelserne af Selskabets Prisopgave 1962—63	420
Prisopgave 1964—65.....	431
Selskabets Bestyrelse.....	432
Rettelser og Register. Ved <i>Karen Horsens</i>	631

- Erskine, James, skotsk student, 459.
- Erslev, Kr. (Chr.), historiker, 43, 311.
- Faber, Chr., præst, 551.
- Fabricius, Jacob, gottorpsk generalprovst, 294, 297—98.
- Fabricius, L. P., kirkehistoriker, præst, 18.
- Fabricius, Knud, historiker, 27.
- Ferdinand, ærkehertug (Kejser Ferdinand II), 477 f., 481, 493—94.
- Ferdinand Wilhelm, hertug af Württemberg, 170.
- Finckenhagen, Johannes, kancelliråd, 509.
- Finney, Charles, prædikant, 133.
- Fjord, J. J., præst, 17.
- Flacius Illyricus, Matthias, kirkehistoriker, 461.
- Flade-Gærum, tidl. Flade-Fladstrand-Gærum (Horns Hrd.), 549.
- Flensborg, 86—95, 286—305.
- Foss, R. A., norsk prædikant, 156.
- Francke, Joakim, luthersk prædikant, 267.
- Frank, F., professor i Erlangen, 351 f., 358, 364 ff.
- Frans I, konge af Frankrig, 24.
- Franson, Fredrik, svensk-amerikansk prædikant, 131—158.
- Fredericia Skole, 159—169.
- Frederik, «tolle Friedrich», luthersk prædikant i Slesvig By, 253.
- Frederik I, 3, 5, 47, 239, 242, 243, 250, 251, 253, 261, 264, 266, 274, 279.
- Frederik II, 51, 81, 296.
- Frederik III, 160, 162—169, 311.
- Frederik V, 499—504.
- Frederik, hertug af Gottorp, 311.
- Friedrich, greve af Pfalz, 481, 493—94.
- Friis, Chr., kansler, 476, 481, 492—495.
- Friis, Johan, kansler, 50, 52.
- Frydendal, annex til Skamstrup (Tuse H.), 327.
- Frydendal Hovedgaard, i Frydendal S., 323—328.
- Fyner, Conrad, bogtrykker i Esslingen, 444.
- Færøerne, 71, 415—16.
- Gardar, i Grønland, 70.
- Gau, John, skotsk oversætter, 458.
- Geismar, Eduard, teolog, 210.
- Georg III, domprovst i Gurk, 482.
- Gerhard, Johan, professor i Jena, 307, 315.
- Gerlach, Conrad Frederik, præst, 549.
- Gerner, Henrik, stiftsprovst, 529, 535—37.
- Gerner, Henrik Thomsen, biskop, 398—400.
- Gerschau, Gustav Wilhelm, kaptajnløjtnant, 548 f.
- Gertsen, Mads, jesuiterelev, 475—77.
- GINCHEL, Theodor van, konvertit, fra Ålborg, 479 f.
- Giphanius, Hubert, juridisk professor i Ingolstadt, 298.
- Gisenn, Johann, marianerbroder, 80.
- Gjøe, Mogens, rigshofmester, 20, 49, 50, 52.

- Glædemark, H. J. H., historiker, præst, 42.
- Gløersen, Erik, separatist, 539.
- Goes, Conradus, vikar ved Slesvig Domkirke, 80.
- Goethe, Johann Wolfgang von, tysk digter, 559 f.
- Gram, Hans, filolog, historiker, 546.
- Gram Herred, Haderslev Stift, 86.
- Grand, Jens, ærkebiskop, 439.
- Graz, jesuiteruniversitetet i —, 485.
- Gribswad, Frode, landsarkivar, 511.
- Grinderslev Kloster, Nørre Herred, Viborg Stift, 64.
- Grundtvig, N. F. S., præst, digter, 28, 39 f., 219—22, 335—42, 554—601.
- Grundtvig, Svend, litteraturforsker, samler, sprogmand, 566, 590.
- Grynæus, J. J., professor i Basel, 464.
- Grønbech, V., kultur- og religionshistoriker, 219, 228, 555.
- Grønland, 70—71.
- Gudum Kloster, Skodborg Herred, Viborg Stift, 65.
- Guidlaid, David, skotte, 460.
- Guldborg, Niels, præst, 496.
- Gurk, bispedømmet i Kärnten, 478 f.
- Gyldenstjerne, Henrik Knudsen, rigsråd, 68.
- Gyldenstjerne, Sofie Henriksdatter, 68.
- Göttingen, universitetet i —, 351, 364, 382.
- Haderslev, 81—86.
- Hageromp, Petrus, konvertit fra Norge, 401.
- Halebeke, Tesinarus, 267.
- Hamborg, 311.
- Hammer, Hans, konrektor, 531—533.
- Hammer, Niels Jensen, præst, 176.
- Hanghøj, Knud, præst, 191—192.
- Hans, konge af Danmark, 47.
- Hansen, Hans, renteskriver, 108.
- Hansen, John, præst, 504, 505.
- Hansen, Knud, højskoleforstander, 554 f.
- Hansen, Lauritz, grovsmed i Maribo, 549.
- Hansen, Peter, marianerbroder, 86.
- Hansen, Stephen, se: Stephanus, Stephanus Johannis.
- Harboe, Ludvig, biskop, kirkehistoriker, 109, 110, 319 f., 515.
- Harge, Poul, borgmester i Kiel, 246.
- Harnack, Adolph v., tysk kirkehistoriker, 43.
- Hartmann, Hans, kgl. amtsskriver i Flensborg, 301.
- Hauge, Hans Nielsen, norsk vækkelsesprædikant, 216.
- Hauptweil, i Schweiz, 132.
- Hay, John, 460.
- Hegelund, Peder, biskop, skolemand, forfatter, 463.
- Hegge, Jakob, formod. præst, 277, 279, 282.
- Heise, Arnold, historiker og skolemand, 19.
- Helgesen, Poul, teolog, 11—15.
- Helric, biskop af Slesvig, 86—93, 99.
- Helvad, Simon, præst, 549.
- Helweg, Hj., læge, 219.

- Helveg, N. L., præst, kirkehistoriker, 497—501, 505, 512, 517 f., 547.
 Hemmingsen, A., lektor, 159.
 Hemmingsen, Niels, teolog, 465, 471.
 Hennings, Luise, 570.
 Henrik, abbed i Cismar, 66, 67, 69.
 Henrik VIII, konge af England, 24.
 Herforth, Ludvig Nicolai, præst, 551.
 Hering, Michael, boghandler i Hamborg, 310, 311.
 Hermann, Theodor, se: Ginchel, Theodor van.
 Hersleb, Peder, biskop, 320 ff., 499—547.
 Hie, Peder Pedersen, rektor ved Herlufsholm, 466.
 Hiort, birkedommer, Frydendal, 328.
 Hirtzfeldt, Detlef, konvertit, fra Holsten, 401.
 Hjort, Peder, præst, 552.
 Hoe, Jens Nielsen, provst, 175.
 Hoffman, Melchior, prædikant, 237—285.
 Hofmann, J. C. K. von, professor i Erlangen, 351.
 Hohenem, Marcus Sitticus, ærkebiskop i Salzburg, 479 f.
 Hojer, Andreas, embedsmand, læge, historiker, jurist, 504—513, 518—523, 532, 534, 537 f., 547, 549.
 Holberg, Ludvig, forfatter, 28, 513.
 Holbæk, 331 ff.
 Hollænder, Erik, præst, 549.
 Holm, Edv., historiker, 505.
 Holm, Jochum, fra Korsør, 333.
 Holm, Johannes, købmand i Korsør, 331.
 Holm, Johs. Eilschou, præst, 198.
 Holmans Hrd. (Haderslev Stift), 166.
 Holst, Frantz, borgmester i Flensborg, 287.
 Holst, Metta, g. m. borgmester Marcus Mandixen 287.
 Holstein, Carl, ambassadør, 510.
 Holstein, Chr. Frederik, kammerjunker, 510.
 Holstein, J. L., lensgreve, statsminister, 503—510, 513—515, 519, 521, 523 f., 530 f., 533 f., 541—549.
 Holsten, 169—170.
 Honoré, H. P., provst, 186.
 Hosum, Magnus, præst, 546, 548, 553.
 Huitfeldt, Arild, rigens kansler, historiker, 463.
 Huitfeldt, Hartvig, norsk adelsmand, 488—90.
 Husmer, H. P., manufakturhandler, 152.
 Husum, i Slesvig, 95.
 Hvedstrup-Fløng (Sømme Hrd.), 548.
 Hviid, Matthias, Holmens provst, 512, 514, 516 f., 521—24, 531, 543.
 Hygom, Peder, biskop, 529, 538, 552.
 Hyphoff, Jacob, præst, 552 f.
 Högerlin, Nicolaus David, konvertit, fra Karlskrona, 402.
 Høgholm, se: Bjørnholm Hovedgaard.
 Hørup, Viggo, journalist, politiker, 28, 30.
 Høyer, Frederik, præst, 497, 548.

- Haagen, Claus, fra Grindsted, 182.
- Ibsen, Jens, gårdmand i Birkerød, 399—400.
- Ingemann, B. S., digter, præst, 569.
- Ingolstadt, universitetet i —, 298, 299.
- Ingvar, abbed i Voer, 66, 68, 69, 70, 76.
- Isakson, Vesterbrogade 129, 137.
- Jacobsen, J. C., teolog, 346.
- Jacobsen, Johs. W., forstander, 186.
- James II, konge af England, 170.
- Jansen, Adolphus, konvertit, fra Sverige, 401.
- Jansen, Petrus, konvertit, fra Danmark, 401.
- Jensen, Hans, historiker, 500.
- Jensen, H. N. A., præst og historiker, 79 f., 300.
- Jensen, K. J., præst og historiker, 84, 96, 97.
- Jensen Norup, Lars, hustruen til —, 138.
- Jensen, Laurens, marianer-vicar, 84.
- Jessen, Erik Johan, etatsråd, 518 f., 545 f.
- Johan III, konge af Sverige, 291, 296.
- Johannes, benediktinermunk, 65, 67.
- Johannes Brus Ditmariensis, 469.
- Johannes af Minden, kannik i Lybæk, 442.
- Jonston, John, skotsk professor, 466 f.
- Juel, Jens, statholder i Norge, 486.
- Juell, Cathrine, norsk evangelist, 141, 156.
- Jørgensen, A. D., historiker, rigsarkivar, 283.
- Jørgensen, Ellen, historiker, 442.
- Jørgensen, Troels G., højesteretspræsident, 501, 511.
- Kalundborg, 331.
- Karl, biskop i Odense, 97.
- Karl V, kejser af Tyskland, 24.
- Karleby-Horreby (Falsters Sønder Hrd.), 550.
- Karlstadt, Andreas Bodenstein von, tysk prædikant, 265, 266, 272.
- Karolus Andree, munk i Vadstena, 443.
- Kellinghusen, Agnete, g. m. Paridum Vake 301.
- Kellinghusen, Hans, borger i Flensborg, 298, 301.
- Kellinghusen, Jens, præst, 177—179.
- Kempe, Stephan, luthersk præst i Hamborg, 270, 271, 277.
- Kierkegaard, Søren, filosof, 228 f., 364, 367 f., 555.
- Kleinschmit, Johann, marianerbroder, 80.
- Knopf, Christoffer, domkantor i Roskilde, 465, 470—71.
- Knudsen, Hans, præst, 156.
- Knudsen, Mads, prior i Voer, biskop i Magdeburg-Halberstadt, 66, 70, 76.
- Knudsen, Thomas, mag., fra Hygum, 283.
- Koch, Gabriel, biskop i Ribe, 131, 132.
- Koch, Hal, professor, 204—205, 209—236.

- Koch, Hans Winding, provst, 209.
 Koch, Ludvig, præst, 209, 496, 499—501, 505, 527, 536—38, 547.
 Kolding Skole, 166.
 Koldinghus Len, 162, 165.
 Korlp, Peder Schade, degn, 324 ff., 330.
 Kornerup, Bjørn, overarkivar, kgl. ordenshistoriograf, 105, 159, 161, 498, 500, 537, 538.
 Krabbe, Tyge, rigsmarsk, 51.
 Krafft, Joh. Melch., historiker, provst i Husum, 268, 300.
 Krag, Niels, professor, diplomat og historiograf, 16.
 Krag, Vibeke, godsejerinde, 323, 330.
 Kragelund, Peder Jensen, biskop i Ribe, 159—169.
 Krarup, F. C., præst, 343—397.
 Krell, Carl Frederik, husmand, 143—149.
 Krell, Ulrikke, f. Andersen, 143—149.
 Krouse, Fridericus Petrus, konvertit, fra Kbh. 402.
 Krummdyk, Margarethe, 84.
 Kruuse, Beata Sophia, frk., Frydendal, 328.
 Kupffer, Christina, konvertit, fra København, 401.
 Kyd, Anders, 472.
 Kyd, Hans, se: Kydius d. y., Johannes.
 Kyd, Jacob, se: Kydius, Jacobus Georgius.
 Kyd, Jens, se: Kydius d. æ., Johannes.
 Kyd, Jørgen, købmand i København, 472 ff., 485.
 Kyd, Peder, 475.
 Kydius, Jacobus Georgius, dansk katolsk jurist, 472—495.
 Kydius d. æ., Johannes, dansk katolsk teolog og jurist, 472—495.
 Kydius d. y., Johannes, dansk jesuit, 472—495.
 Købelev, tidl. Købelev-Vindeby (Lollands Nørre Hrd.), 549.
 Københavns Stift, 416.
 København, universitetet i —, 454.
 Köhler, Walther, tysk teolog, 237, 239, 265, 269, 271, 273, 281.
 Köln, 288—89, 400—402.
 Lamberg, Johan Jacob von, biskop i Gurk, 482.
 Lang, N. P., dansk-amerikansk frikirkemand, 135.
 Lange, H. O., biblioteksmand, ægyptolog, 437.
 Lange, Jens Iversen, biskop, 68.
 Lange, Thomes, dekan, provst, 69, 72, 75—76.
 Langemach, Chr., købmand i Kalundborg, 328.
 Langemach, Hans, jurist, fra Kalundborg, 328.
 Langemach, Ottho, consumptionsforpagter i Kalundborg, 328.
 Lars, prior i Voer, 70.
 Larsen, Emil, pastor, 135.
 Larsen, Helge, folketingsmand, 192.
 Larsen, Kristoffer Olesen, præst, 564, 582 f.
 Lassen, kaptajn, godsejer, 180.
 Lassen, Christian, kancelliraad, godsejer, 180.
 Lassen, Jens, landsdommer, godsejer, 180.
 Lauredsen, Christen, degn i Fredericia og Vejlbj, 166.

- Laurentius Nicolai Norvegus, norsk jesuit, 291, 296, 485, 487
- Lee, Ann, prædikant, 133.
- Leenderts, W. I., hollandsk teolog, 237, 243, 248, 252, 256, 257, 265.
- Lehmand, Hans, fra Schweiz, bosat i Undløse, 333.
- Lehmann, Edv., religionshistoriker, 219.
- Lejre Herred, Københavns Amt, 143, 149.
- Lembecken, Eybe, sønderjysk adelsfrue, 82.
- Lerche, Mikkell, præst, 551.
- Leslie, George, jarl af Rothes, 460 f.
- Leth, Chr. Langemach, præst, professor, 514, 524.
- Lillelund, Thomas, præst, 552, 553.
- Lindbæk, Johs., historiker, 160.
- Linden, Friedrich Otto zur, historiker, 237, 240, 243, 248—253, 264, 265, 281.
- Lindhardt, P. G., kirkehistoriker, 203, 500, 501, 505 f., 528, 537, 563, 566.
- Lindsay, David, skotsk digter, 461.
- Lindskrog, Chr., præst, 185.
- Litschner, Agatha Maria, konvertit, fra Danmark, 402.
- Lodron, Paris, ærkebiskop i Salzburg, 480 f.
- Lorck, se: Lorichius.
- Lorichius, Andreas, konvertit fra Flensborg, 296—97.
- Lorichius, Balthasar, købmand i Flensborg, 296.
- Lorichius, Thomas, se: Thomas, måske Lorichius.
- Louvain, 292, 296.
- Ludersen, Clawes, marianerbroder, 89.
- Ludolphi, Joannis, marianerbroder, 89.
- Ludovisi, kardinal, 490—91.
- Lund, Hans Alslev, højskoleforstander, historiker, 2, 23—26.
- Lund, Thomas, proprietær, 551.
- Luther, Martin, reformator, 41, 240—263, 273, 281, 285, 311.
- Lübeck, 296.
- Lüdersen, Nicol., marianerbroder, 89.
- Lykke, Peder, ærkebiskop, 435.
- Lüneburg, 287.
- Lütken, Nicolai, præst, 548.
- Læssøe, Hans, præst, 552.
- MacAlpyne, John, se: Machabæus, Johannes.
- Machabæus, Christian, forstander i Sorø, 454—471.
- Machabæus, Johannes, skotskdansk teolog, 454—471.
- Madsen, Mogens, biskop, historiker, 463—65, 469 f.
- Madsen, Peder, teolog, 343—397.
- Magdeburg-Halberstadt, 71.
- Malachius, Johannes, dansk student i Olmütz, 489.
- Mandixen, Henrik, jesuit fra Flensborg, 287—305.
- Mandixen, Marcus, borgmester i Flensborg, 287, 292.
- Mandixen, Marcus, døtrene af —, 295—96.
- Mandixen, Matthias, jurist fra Flensborg, 295.
- Mare, Frandz de, i Undløse, 333—334.
- Mare, Lucia Jacobæa de, g. m. Frandz de Mare 333.
- Mariager Kloster, Onsild Herred, Århus Stift, 67.
- Marquardsen, Erik, 296.

- Martensen, H. L., biskop, 348.
- Martini, Andreas, professor i Rostock, 459, 469.
- Matthewson, Agnethe, g. m. Johannes Machabæus, 462.
- Maximilian, hertug af Bayern, 303—304.
- Meerfeldt, Gert, bøssestøber, 475.
- Meerfeldt, Henrik v., borgmester i Flensborg, en datter af —, 302.
- Meerfeldt, Mads Gertsen, se: Gertsen, Mads.
- Melanchton, Philip, reformator, 250, 456 f., 468.
- Melville, Richard, skotsk student, 459.
- Mikkelsen, Hans, borgmester, 47.
- Misstorp, Detlev, holstensk adelsmand, 86—94.
- Misstorp, Elisabeth, holstensk adelsfrue, 86—94.
- Moller, Johs., rektor i Flensborg, litterærhistoriker, 298, 300, 307.
- Moller, Olaus Henricus, genealog, 78, 86, 93, 100, 292, 293, 294, 301, 302, 303, 304.
- Mollerup, William, historiker, museumsmand, 19—23, 26, 52.
- Morderus, Albert, konvertit fra Flensborg, 296.
- Morsius, Joachim, litterat fra Hamborg, 310, 315—18.
- Morten, abbed i Voer, 75.
- Mortensen, Raadmandsgade 19, 138.
- Mortensen, Mourids, generalofficial, 75.
- Mose, Søren Mortensen, skomager i Korsør, 331.
- Mossin, Hans, præst, 515.
- Mule, Barbara Henriksdatter, dansk adelsdame, 181.
- Müller, Daniel, konvertit, fra København, 401.
- Müller, George, engelsk børnehjemsforstander, 136.
- Müller, Maria, konvertit, fra Danmark, 401.
- München, 303.
- Münter, Fr., biskop, 112.
- Männedorf, i Schweiz, 131, 132.
- Møller, Jens, teolog, 496, 499, 500, 540, 548.
- Møller, Orla, præst, 195.
- Mørkøv (Tuse Herred), 138—140.
- Möttlingen, i Tyskland, 131.
- Nasserin, Anna Catharina, dansk-holstensk konvertit, 402.
- Nessen, Maria, konvertit, fra Danmark, 401.
- Nicolai, Laurentius, marianerbroder, 84.
- Nicolai, Laurentius, norsk jesuit, se: Laurentius Nicolai Norvegus.
- Nicolaus, biskop i Slesvig, 81, 85.
- Nicolaus de Lyra, fransiscansk teolog, 442.
- Nicolaus de Monte, marianerbroder, 80.
- Nielsen, Rasmus, filosof, 348—51.
- Nieswicz, kollegiet i —, 484.
- Nikolaj, Michal, præst, 96, 97.
- Noodt, Johann Friederich, præst og historiker, 78—81, 435, 436.
- Normand, Joannes, konvertit, fra Stockholm, 402.
- Norvin, Will., filolog og historiker, 223.
- Numsen, Michael, officer, 550.
- Nygren, A., svensk teolog, 40—41.
- Nyrop, Camillus, historiker, 97, 100.
- Nærå, Frantz, præst, 549.

- Nørgaard, Anders, præst, 220, 222, 556.
- Nørholm, Peter, præst, 498.
- Nørregaard, Jens, kirkehistoriker, 211.
- Nørregaard, N., Præst, 143.
- Nørre-Ørslev (Falsters Sønder Hrd.), 550.
- Naamensen, Lütke, franciskanermunk fra Flensborg, 286, 292—295.
- Odense, 96—97.
- Odense Kloster, 65, 68
- Olai, Laurentius, marianerbroder, 96.
- Oldenstadt Kloster, Tyskland, 68, 70.
- Olivarius, Christen, præst, 551.
- Olmütz, jesuiteruniversitetet i —, 291, 474, 489.
- Olsen, Lars, bødker i Vindekilde, Fårevejle S., 333.
- Olsen, Peder, historiker, 67.
- Olufsen, Jac., marianerbroder, 89.
- Osberch, Johann, præst i Bremen, 239, 276, 278—79.
- Ottesen, Erik, se: Rosenkrantz, Erik Ottesen.
- Oxen, Johannes, marianerbroder, 89.
- Padua, universitetet i —, 476, 492.
- Pallotto, kardinal, 491.
- Paludan, Rasmus, biskop, 529, 534—35.
- Paludan-Müller, Caspar, historiker, 19.
- Paris, 288.
- Paulli, R., biblioteksmand og litteraturhistoriker, 505.
- Peder, abbed i Voer, 73, 75.
- Pedersen, Johannes, kirkehistoriker, præst, 496, 500—502, 505, 547.
- Pedersen, Niels, abbed i Voer, 70—73, 75.
- Pedersen, Thomas, abbed i Voer, 73, 74, 75.
- Pegman, Peter, præst, 552.
- Pein, Johannes, preussisk officer, 49.
- Pekelring, Fransiscus, 84.
- Perugia, universitetet i —, 488.
- Petersen, Berte M., Mørkøv, 138.
- Petersen, Ulrich, historisk samler, 79, 100.
- Pind, birkeskriver, Frydendal, 328.
- Plesner, David, præst, 325 ff.
- Poghwisch, holstensk adelsslægt, 87, 89, 94.
- Pogwisch, Detlev, biskop i Slesvig, 266.
- Pontoppidan, Erik, biskop, prokansler, 95, 96, 100, 161, 435, 513, 514, 541.
- Possevino, Antonio, italiensk jesuit, 291, 296.
- Post, Bertold, 88.
- Pravest, Wilhelm, prædikant i Kiel, 243—247, 263.
- Prytz, R., landsretssagfører, 186.
- Pultusk, kollegiet i —, i Polen, 290, 483, 484.
- Radstock, lord, engelsk evangelist, 135, 150.
- Radziwill, Nicolaus Christopher, statholder i Vilna, 483.
- Ramsay, William, skotsk student, 458, 468 f.
- Ramus, Chr., biskop, 497 f., 549, 551.
- Ramus, Jacob, biskop, 109.

- Rantzau, Ditlev, landråd i her-
tugdømmerne, 310, 311.
- Rantzau, Gert (Gerhard), stat-
holder i hertugdømmerne, 303,
310, 311, 464.
- Rantzau, Henrik, statholder i her-
tugdømmerne, 463—65, 469—
70.
- Rantzau, Johan, feltherre, 49, 267,
271, 274, 276, 278, 282.
- Rantzau, Melchior, statsmand, 49.
- Rantzow (Rantzau), holstensk
adelsslægt, 87.
- Rasmussen, Frederik, præst, 549.
- Rasmussen, Rasmus, sekretær hos
Ribes biskop, 180—182.
- Reimers, Ditlef, konvertit, fra
Plön, 401.
- Reinhusen, Johs., annalist, orga-
nisk i Flensborg, 296, 297, 300,
302.
- Reinold, munk i Voer, 74.
- Resen, Hans Poulsen, biskop, 316,
486—87.
- Reuss, J. F., professor, hofpræst,
514.
- Rewentlow, Ditlev, biskop i Ly-
bæk, 266, 272, 273, 275.
- Reventlow, Lyder, læge og astro-
log, 266.
- Ribe Stift, 165.
- Ricard, Olfert, præst, 195.
- Riga, kollegiet i —, 484.
- Ritschl, Albrecht, professor i Göt-
tingen, 358—62, 364, 382.
- Robertson, James, skotsk magi-
ster, 465, 470.
- Rom, Collegium Germanicum i —,
476 f., 478.
- Rosenkrantz, Erik Ottesen, hof-
mester, 67—68, 72.
- Rosenkrantz, Holger, rigsråd, teo-
log, 306—318.
- Rosenkrantz, Iver, statsmand,
502 f.
- Rostock, 287—288, 292.
- Ruge, Henrik, præst, 550—51.
- Rørdam, H. F., præst, kirkehisto-
riker, 500, 505.
- Salzburg, 478.
- Sandberg, Oluf, præst, 177—183.
- Scharling, William, nationaløko-
nom, politiker, 31.
- Schaut, Magdalena, konvertit, fra
Danmark, 402.
- Schelling, F. W. J. von, tysk filo-
sof, 559—561.
- Schinkel, Nicolaus, holstensk adels-
mand, 79—80.
- Schioler, Margrethe, sygeplejer-
ske, g. m. provst Hans Koch,
210.
- Schmit, ridefoged, Frydendal, 328.
- Schreiber, Mathias, præst, 514.
- Schroeder, Abel, 82.
- Schröder, Johan Wilhelm, kon-
ferensråd, 509 f., 521.
- Schuldorf, Marquard, luthersk
prædikant, 238, 242, 245, 251—
258, 278.
- Schulin, Johan (Joachim) Si-
gismund, lensgreve, etatsråd,
507 f.
- Schwenckfeld, Kaspar, schlesisk
adelsmand, prædikant, 271.
- Sebber Kloster, Slet Herred, Vi-
borg Stift, 65.
- Seested, Sivert, holstensk ridder,
79—81.
- Seested (Sested), holstensk adels-
slægt, 79—81.
- Sejdelin, H. C. P., historiker, 78,
86, 93, 94, 292.
- Sennert, Daniel, tysk mediciner,
314.

- Severinsen, Peder, præst, kirkehistoriker, 1, 8—19, 23, 26.
- Sigbrit Villoms, Chr. II's rådgiver-ske, 47.
- Simonis, Cosmas, 299—300.
- Sipperup, i Søndersted S., anneks til Undløse (Mørløse H.), 321.
- Skamstrup (Tuse H.), 319—329.
- Skeel, Albret (Albrecht), rigs-admiral, 310, 311.
- Skovkloster (Herlufsholm), Øster-Flakkebjerg Herred, Sjællands Stift, 65—66.
- Skram, Peder, admiral, 49.
- Slavus, Johannes, se: Wenth, Johann.
- Slesvig, 78—102.
- Slesvig By, 79—81.
- Slesvig Stift, 435—453.
- Slesvig-Holsten, 237—285.
- Smeden, Catharina Tor, g. m. Rådmand Harder Vake 297, 302.
- Smeden, Reinhold Tor, borger i Flensborg, 297—298.
- Smidt, J. W., præst, 496.
- Sophia, dronning af Sverige, 150.
- Sophie Amalie, dronning, 398.
- Sovenbroder, Enevold, biskop i Slesvig, 435.
- Spandemager, Hans, præst i Lund, 460.
- Steen, Adolph, matematiker, poli-tiker, 343.
- Steensen-Leth, Constance, 570.
- Stephanus, Stephanus Johannis, filolog og historiker, 463.
- Stobæus, Georg, af Palmburg, biskop af Lavant, 477 f.
- Stockemarck, præst, 530—533.
- Stockmayer, Otto, schweizisk præst, 132.
- St. Magleby (Sokkelunds Hrd.), 523.
- Storm, Anna Pedersdatter, g. m. præsten Michel Pedersen Engel 177.
- Stougaard, Jens, rektor i Århus, 335—342.
- Strassburg, universitetet i —, 298.
- Strienius, Franciscus, hofprædi-kant, 267.
- Stub, propietær i Ribe Stift, 398.
- Stöcken, Chr. von, gehejmeråd, 524, 543.
- Støttrup, brødrene —, separati-ster, 539.
- Suhr, Frederik, præst, 549.
- Sunyer, Franz, polsk jesuit, 291.
- Svane, Hans Hansen, ærkebiskop, 159—160, 167.
- Svave, Peder, diplomat og rigs-råd, 250, 261.
- Svavsted, Slesvigs bispeborg, 435.
- Svitzer, Chr. Eriksen, godsejer, 184.
- Svitzer, Rasmus Eriksen, præst, 175—184.
- Sønder-Jernløse (Mørløse Herred), 141.
- Tamsen, Joh., marianerbroder, 89.
- Tast, Hermann, luthersk prædi-kant, 267—278.
- Tauber, Erich Gjørup, skolemand, 338, 341.
- Tauler, Johann, dominikaner, 310.
- Tausen, Hans, reformator, 231.
- Thaning, Kaj, præst, 554—601.
- Thaulow, Eleonore Jensdatter, g. m. godsejer Chr. Eriksen Svitzer 184.
- Thaulow, Maren Jensdatter, g. m. provsten Hans Allerup, 184.
- Thomas Hibernicus, teologisk for-fatter, 435—453.

- Thomas Palmer Hibernicus, 439.
 Thomas a Kempis, nederlandsk opbyggelig forfatter, 310.
 Thomas, måske Lorichius, nevø af Andreas Lorichius (s. d.), 297.
 Thott, officer, 551.
 Thurah, Barbara Margrethe, g. m. provsten Hans Allerup, 184.
 Thura, Laurids, biskop, 175—184.
 Thye, Lars, præst, 548.
 Tidemann, Ole, biskop i Kristianssand, 530—534.
 Tilly, Johann, greve af, tysk feltherre, 75.
 Troels-Lund, Troels, historiker, 4—5, 40, 44—45.
 Trudel, Dorothea, kursted Månedorfs grundlægger, 131, 134, 150.
 Tychonius, Chr., provst, 551.
 Tychsen, Johan, provst, 550.
 Torbenfeld Hovedgaard, se: Frydendal Hovedgaard.
 Tübingen, universitetet i — 298, 364.
 Tøxen, Niels, præst, 540 f.
 Ulrik, hertug, 309.
 Undløse (Merløse Hrd.), 333—334.
 Urne, J. C., amtmand, 551.
 Ussing, Henrich, præst, 498—99.
 Ussing, Henry, stiftsprovst, 343—397.
 Ussing, Jens, præst, 551.
 Utenhof, Wolfgang v., kansler, 19, 20.
 Wagner, Markus, student fra Friemar, 461 f.
 Vake, Benno Christoph, 305.
 Vake, Benno Conrad, jesuit, 305.
 Vake, Claus, 297.
 Vake, Cosmas, jurist, fra Flensborg, bayersk hofråd, 297—305.
 Vake, Cosmas, søn af Paridum Vake, 299—300.
 Vake, Cosmas Simonsen, hører i Flensborg, præst, 299—302.
 Vake, Hans, 297.
 Vake, Harder, rådmand i Flensborg, 297.
 Vake, Maria Katharina, 305.
 Vake, Paridum, rådmand i Flensborg, 301, 302.
 Vake, Thomas, fra Flensborg, 297—298.
 Vedel, Anders Sørensen, historiker, 464 f.
 Wedel, Nicolaus, præst, 530—533.
 Vedel, Nikolaj, se: Wedel, Nicolaus.
 Wegerslev, Gunder, præst, 531—533.
 Weidensee, Eberhard, luthersk prædikant, 238, 256—264, 267, 275, 282, 285.
 Weigel, Valentin, sachsisk præst, 307, 313.
 Vejlbj (Hasle Hrd.), 364.
 Vejle Skole, 166.
 Wellejus, Bertel, præst, 551 f.
 Wendt, se: Wenth.
 Wenth, Johann, biskop, 267, 282.
 Vester-Horne Hrd. (Ribe Stift), 175—184.
 Westphalen, 98.
 Widensee, se: Weidensee.
 Wien, universitetet i —, 485—86.
 Wilhelm af Oranien, 170.
 Wilken, Nicol., marianerbroder, 89.
 Vilna, kollegiet i —, 483—485.
 Vindeby, tidl. Købelev-Vindeby (Lollands Nørre Hrd.), 549.
 Winding, Peder, præst, 551.
 Wisch, van der, holstensk adelslægt, 87, 89, 94.

- With, Helene Catharina de, g. m. biskop Thurah 181.
- Voer Kloster (Vore Kloster), Tyrsting Herred, Århus Stift, 63—77.
- Worm, Christen, biskop, 513, 514.
- Wulf, Conrad, i Kiel, 246.
- Wulf, Hanna, døbt Beata Sophia, 321—333.
- Wulf, Kælæh, døbt Wibeke Sophia, 320—333.
- Wulf, Levin, døbt Joachim Hartvig Johan, 321—331.
- Wulf, Maria, døbt Karen, 321—333.
- Wulf, Nachman (Jochum), døbt Albrecht Friederich, Købmand, 320—333.
- Wulf, Passa, døbt Bartha Catharina, 321—333.
- Wulf, Sarah, døbt Mette Amalia, 321—333.
- Wulf, Wulf, døbt Peder, 320—333.
- Wærlose, Peder, præst, 549.
- Wøldike, Andreas, biskop, 498.
- Wøldike, Marcus Pedersen, præst, professor, 176.
- Zezechwitz, v., professor i Erlangen, 364.
- Zahle, C. Th., politiker, 30.
- Zegenhagen, præst i Hamborg, 242.
- Zeller, Samuel, forstander i Männedorf, 131, 150.
- Zollener, Peter, marianerbroder, 86.
- Øm Kloster, Tyrsting Herred, Aarhus Stift, 67.
- Åbenrå, 95.
- Ågesen, Truid, organist ved Vor Frue Kirke i Kbh., 475, 489—90.
- Aagaard, Johs., universitetslektor, 205.
- Århus, 96, 97.
- Aastrup, K. L., domprovst, 496.
- Aastrup hovedgaard (Volborg Herred, Sjællands Stift), 143.

INDHOLD

	Side
Thomas Hibernicus: Religio munda. En håndbog for præster i Slesvig stift 1496. Af TUE GAD	435
Christian og Johannes Machabæus. Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser. Af HARALD ILSØE.	454
Brødrene Kydius. Tre danske konvertit-skæbner fra det 17. århundrede. Af VELLO HELK	472
Nogle bidrag til generalkirkeinspektionskollegiets historie. Af ERIK REITZEL-NIELSEN	496
»Menneske først —«. Om Kaj Thanings Grundtvig-disputats. Af A. PONTOPPIDAN THYSSEN	554
1964. En oversigt ved CARL TROCK.	602
Institut for Dansk Kirkehistorie	627
Rettelser og Register. Ved KAREN HORSENS	631